

„...ideje az építésnek...”

„...ideje az építésnek...”

A Rómer Flóris Terv műemlék-helyreállításai

Szerkesztő
KOLLÁR TIBOR

Társszerkesztő
DIÓSZEGI LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság
DR. GALIK GÁBOR, DR. LATORCAI CSABA,
VUKOSZÁVLYEV ZORÁN

Teleki László Alapítvány
Budapest
2018

Fényképezte
MUDRÁK ATTILA
KOLLÁR TIBOR, MOLNÁR ISTVÁN, SZARVAS PÉTER
A Teleki László Alapítvány és a szerzők archívuma

A kötetet tervezte
LENGYEL JÁNOS

Tördelés
ANTAL BÉLA

Képfeldolgozás
ÁMENT GELLÉRT

A könyv a Rómer Flóris Terv támogatásával készült

Borító: A küüllővári templom nyugati homlokzata (Mudrák Attila)
Belső címlap előtti fénykép: Figurális konzol
a kizsolnai templom szentélyében (Mudrák Attila)
Hátsó borító: A küüllővári templom déli kapuja (Rábel István)

© Teleki László Alapítvány, 2018
ISBN 978-963-7081-29-3

TARTALOM

MÚLTUNK ÁLTAL JÖVŐNKÉRT – Lépések a Kárpát-medencei magyar örökség védelme terén <i>(Dr. Latorcai Csaba)</i>	7
BÁDOK – Református templom <i>(Jékely Zsombor)</i>	11
BODROGSZENTES – Református templom <i>(Szakács Béla Zsolt)</i>	31
ÉNLAKA – Az unitárius templom festett famennyezetének helyreállítása <i>(Mihály Ferenc)</i>	47
FANCSIKA – A görögkatolikus templom ikonosztázionja <i>(Terdik Szilveszter)</i>	57
FEKETEGYARMAT – Református templom <i>(Emődi Tamás)</i>	65
GERÉNY – Görögkatolikus templom <i>(Szakács Béla Zsolt)</i>	77
HONTVARSÁNY – Református templom <i>(Szakács Béla Zsolt)</i>	91
KÁMAHÁZA – Szoknyásharang <i>(Kepéné Bihar Mária–Lendvai Kepe Zoltán)</i>	105
KILYÉN – Unitárius templom <i>(János Mihály)</i>	109
KISZSOLNA – A középkori plébániatemplom és freskómaradványai <i>(Papp Szilárd)</i>	127
KÖRÖSKISJENŐ – Református templom <i>(Emődi Tamás)</i>	139
KÜKÜLLŐVÁR – Református templom <i>(Emődi Tamás)</i>	149
LASKÓ – Református templom <i>(Lábadi Károly–Szakács Béla Zsolt)</i>	167
PALÁGYKOMORÓC – Református templom <i>(Szakács Béla Zsolt)</i>	175
SZÁSZSEBES – Ferences templom <i>(Kovács Zsolt)</i>	187
TÉCSŐ – Református templom <i>(Lángi József)</i>	195
TISZABÖKÉNY – Görögkatolikus templom <i>(Káldi Gyula)</i>	211
KONKORDANCIAJEGYZÉK	217

Múltunk által jövőnkért

Lépések a Kárpát-medencei magyar örökség védelme terén

„Ahol az írott történelem megszűnik, ott kezdődnek a szájhagyományok, ahol ezek végződnek, ott beszélni kezdenek az épületek romjai, ahol ezek is elhallgatnak, ott megszólal a föld” – írta Széchenyi István. A magyar nép életében különleges erőt képvisel a múlt, a hagyományok, az ősök iránt érzett tisztelet. Kultúránk emlékeit regékben, mesékben, legendákban, történetekben őrizzük, de ugyanilyen munkát jelent az épített örökség megmentése is, mert ismert, hogy egy nemzet, amely saját emlékeit nem őrzi, saját síremlékét készíti. 2015-ben a kormány által létrehozott Rómer Flóris Terv azzal a céllal jött létre, hogy a kövek „beszélni tudjanak”, hogy a határainkon túli, a magyar kultúrához szorosan hozzátartozó, értéket képviselő, de elhanyagolt állapotú, a nemzeti identitás megőrzése szempontjából kiemelt jelentőségű épületek, szakrális és nem szakrális terek egyaránt meneküljenek meg a pusztulástól. A terv keretén belül a Teleki László Alapítvány szervezésében hosszú évek óta futó program olyan kincseket, értékeket tár fel és ment meg, amelyek az ezeréves magyar nemzet kultúrájának részei, bizonyítékok arra, hogy Kelet és Nyugat határán nemcsak fegyverrel, de a művelődés tárgyi valóságával is megállta helyét ez a nemzet. Múltunk alapozza meg a jövőt, amelyből a mai világban gyermekeink a saját túlélési stratégiájukat alakíthatják ki. Ezért létfontosságú az a munka, melyet az alapítvány és az általa felkért szakemberek végeznek.

Az Országgyűlés 2010-ben törvényben határozott a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről. Arról, hogy „a több állam fennhatósága alá vett magyarság minden tagja és közössége része az egységes magyar nemzetnek, amelynek államhatár-

ok feletti összetartozása valóság és a magyarok önazonosságának meghatározó eleme.”² A törvény kiemelt célja az, hogy a „Kárpát-medencében együtt élő népek és nemzetek kölcsönös megértésen és együttműködésen alapuló békés jövőjéhez, s egyúttal a 20. század tragédiái által szétdarabolt Európa újraegyesítéséhez hatékonyan járuljunk hozzá”.³

A terv keretében elindult munkákról az „*Ideje az építésnek*” című kiállítás művészi igényű fotókkal, hang- és filmfelvételekkel, ismeretterjesztő leírásokkal és műtárgymásolatokkal mutatja be a támogatási összeg segítségével megújuló épített örökséget. Az egyedi döntések keretében 2016-ban 119 millió forintot meghaladó forrás, a nyílt pályázati támogatásokból 45 millió, a határokon túli magyar épített örökség megismerését és megismertetését célzó alprogramból 11 millió forint került felhasználásra. 2017-ben az egyedi döntések keretéből 150 millió, a nyílt pályázati támogatásokból 40 millió, a megismerés-megismertetésből 30 millió forint fordítódott a határainkon túli magyar épített örökségre, melynek köszönhetően elsősorban erdélyi épületeken, továbbá felvidéki, kárpátaljai, valamint délvidéki műemlékeken végezhettek állagmegóvási munkákat. Mindezeket túl az elmúlt év szeptemberében az Erdélyt sújtó viharkárok miatt a Rómer Flóris Terv közel 9 millió forintos támogatási összegű segítséget nyújtott veszélyelhárításra és helyreállításokra. Idén mintegy 30 emlék esetében folytatódhatnak a munkálatok, és a bővülő forrásoknak köszönhetően további 9 új épület került a programba. A műemlékek helyreállítására ebben az évben 197 millió forint használható fel. A program 2018-ban újabb helyszínekkel bővült Szlovéniában

1 Széchenyi Istvánnak tulajdonított gondolat – idézi: Domokos Pál Péter SZACSVAY IMRE: *Erdélyi utazások*. 1. kötet *Nagyváradtól a Hargitáig*. Budapest, 1988 előszavában.

2 A Magyar Köztársaság Országgyűlésének 2010. évi XLV. törvénye a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről, 3. §.

3 Uo.

és Horvátországban. Többéves munkával újult meg kívülről a késő középkori kolduló rendi építészet jellegzetes megoldásait követő szászsebesi ferences templom, melynek barokk belső képét az elmúlt évek falkutatásai során előkerült festett ábrázolások gazdagítják. 2005-től több ütemben került sor a bodrogszentesi református templom külső-belső műemléki felújítására, melynek során 13. századi részleteinek és 1907-ben bővített épületszerkezeteinek védelme valósult meg. Újabb adatok kerülnek elő az egyes épületek középkori építéstörténetének pontosabb megismeréséhez, és bővül a korszak mesterkörhöz, építettőhöz kapcsolódó ismeretanyaga is. Bádok református templomában 2005-ben kerültek elő a több korszakból származó középkori falfestmények, a hosszabb szünet után folytatott jelenlegi beavatkozás során a marosszentannai, magyarvistai mesterkörhöz tartozó, a 14. század második feléből származó szentábrázolások és az Utolsó ítélet falképe újra láthatók. Súrlófényben előbukkantak 16–17. században bekarcolt feliratok, mint üzenetek a múltból. Ugyancsak többet tudhatunk meg a köznemesi családok kegyúri templomairól a palágykomoróci református templomban 2006 óta tartó feltárási és restaurálási munkák során megkutatott szerkezeti részletek és falképek segítségével, ahol a feltárt középkori rézsús beltű ablak is jobban megvilágítja a belsőt, így többek között a nyugati karzat hajó felőli mellvédjén előkerült Szent László-legenda ábrázolást is. Ugyancsak páratlan pompával, megújult színezéssel hirdeti a Szent László-legenda jeleneteit a falusi kis emlékek körébe sorolható kilyéni unitárius templom falképciklusa is.

A korábbi évtizedek nem megfelelő beavatkozásai során veszélybe került a kör alakú szentélyvel rendelkező gerényi görögkatolikus templom középkori vakolata, de a mostani kutatás és feltárás során felszínre került tenyérnyi maradvány lehetőséget teremt arra, hogy a homlokzatképzés vakolatának struktúrája és színezése a középkorival megegyező módon készüljön el. Az Arad megyében szinte egyedüli középkori emlékként megmaradt fekete-gyarmati református templom hosszú évek óta támogatott felújításának utolsó fázisaként 2016-ban a belső téglapadló kialakítására került sor, de a munkáknak még nincs vége, hiszen a korábbi falkutatások és források rámutattak arra, hogy az északi falon

egyelőre tisztázatlan ikonográfiájú, talán a Tribunium-csoportot ábrázoló falképek lapulnak, amelyek feltárása a jövő feladata. Ugyancsak a templombelső 18–19. századi festésének feltárása a további feladat a legutóbbi, hét évig tartó délszláv háború során súlyosan megrongált laskói református templomnál, ahol a golyók által átütött toronysisak felújítása mára befejeződött. Elkészült a 13–14. század fordulóján épült técsői református templom műszaki problémáinak felszámolása, festőrestaurátori kutatása, de további fontos kérdés az 1748-as mennyezet restaurálása és bemutatása. Elkészült az énlakai unitárius templom festett kazettás mennyezetének restaurálása, a kámaházai 19. századi faszerkezetű harangláb burkolatcseréje, ki lett javítva a tiszabökényi görögkatolikus templom faszerkezete, de ikonosztáza felújításra vár. A felújításokhoz kapcsolódó forráskutatások ugyancsak újabb adalékokat hoznak felszínre a fancsikai görögkatolikus templom ikonosztáza áthelyezéséről, az akkor durván megsérült régi emlék a restaurálás segítségével régi fényében pompázhat. A régi mesterek technikájának megfelelő fazsindely került a hontvársányi református templom tetőszerkezetére. A támogatásokkal megújult a köröskisjenői református templom, a minoriták marosvásárhelyi templomának és rendházának homlokzata.

A romos kizsolnai templom szentélyének Navicella-freskóit az utolsó órában sikerült megmenteni. Mert ez a feladat küzdelem a múlt még létező emlékeinek megmentéséért, hogy a kövek ne csak legendák legyenek, hogy ne azt halljuk, „egykor ott vár állott, most kőhalom”, hogy „emlékszem, tavaly még állt itt a kőkereszt, mára eltűnt”. Emlékek most még bőven vagyunk, de megtalálni, megőrizni, a ma feladata, azért, hogy hiányukkal, elvesztésükkel ne ejtsünk sebet a nemzet lelkiismeretében, mert ha elvesznek, az már visszafordíthatatlan. Ahogy Rómer Flóris fogalmazta meg a veleméri templomról: „Ha azok, kiknek itt tenniük kellene, továbbá is vesztegelnének és egykedvűen néznék, fogjon össze vallási tekintet nélkül az összes [...] magyarság, – hiszen az emlék magyar emlék, s így minden valódi magyar előtt szent is.”⁴ – s ez igaz a Kárpát-medence összes magyar emlékére is.

A Kárpát-medence élő magyar ajkú egyházközségei, az önkormányzatok, a civil szervezetek és mindazok, akik felelősséget éreznek és vállalnak tör-

ténelmi örökségünk megmentése érdekében, a hozzáadott személyes értékek mellett Magyarország Kormányának anyagi hozzájárulására is számíthatnak. A kiadványban szereplő épületek minden köve, fája, színe és formája mind az elődeink életéhez tar-

tozik, úgy kell rájuk tekinteni, mint jogos örökségünkre és szellemi tulajdonunkra, elengedhetetlen, hogy megmentjük múltjuk által a jövőnket.

Dr. Latorcai Csaba

A palágykomoróci református templom

4 Rómer Flóris: Archaeologiai levél Zala megyéből – Ipolyi Arnoldnak Rómer Flóris – A veleméri templom. *Vasárnapi Újság*, X. évf. 37. szám (1863. szept. 13.), 330.

BÁDOK

Református templom

Bő évtizeddel ezelőtt kerültek napvilágra a bádoki, 13. századi eredetű templomépület belső terében fennmaradt, igen kvalitásos falképek. Bár egyelőre a falképek teljes feltárása nem történt meg, az eddig megismert, több periódusból származó részletek alapján bizonyosan Észak-Mezőség egyik legérdekesebb művészeti együttesével van dolgunk, amelynek részletes elemzése fontos pontokon finomítja az erdélyi középkori falképfestészetéről kialakult képet. A középkori kifestés kronológiailag több jól elkülöníthető szakaszra bontható. A legkorábbi fázist a diadalív és a hajó falképei jelentik, ahol a legjelentősebb a Madonna és az álló szentek csoportja. A szenteknél valamivel későbbi a diadalív töredékesen fennmaradt Utolsó ítélet freskója. A hajóban a legkésőbbi egy különös Fájdalmas Krisztus ábrázolás, amely a 15. század második felére datálható. Ezzel egyidős a szentély teljes kifestése is, amely még csak részben van feltárva.

Bádok Kolozs megyében, Kolozsvártól északra, a Borsa patak egyik északi mellékvölgyében, Szamosújvár közelében fekszik. A középkorban Doboka vármegye területén fekvő település első okleveles említése 1306-ból maradt fenn, *Baduc* néven. 1314-ben és 1327-ben *Baduk* néven említik. A falu plébánosát 1461-ben említették: „Nicolaus plebanus de Badok.” A falu későközépkori birtokviszonyairól a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei tájékoztatnak: Bádoki János négy fia 1430-ban osztott meg bádoki birtokrészeiken. A század végén, 1498-ban, Bádoki János több birtokrészét bádoki kúriájával együtt 200 forintért eladta Losonci Bánfy Jánosnak és feleségének. A templom a 16. század közepétől a református egyházé. Átépitésére, megújítására a 18. században – egy felirat szerint 1735-ben – kerülhetett sor. Kiemelkedő jelentőségű a templom egységes belső berendezése és kazettás mennyezete, amelyet id. Umling Lőrinc fia, Asztalos Umling János készített. A nyugati karzat évszá-

mos felirata szerint a berendezés 1773-ban készült el – ennél csak a szószékkorona korábbi, amelynek évszáma 1761.

A templom négyzet alaprajzú, egyenes záródású szentélyből, téglalap alakú hajóból és a hajó nyugati oldalához csatlakozó toronyból áll. A szentély és a hajó keleti falsarkait átlós támpillérek támasztják. Szentélyének keresztboltozata már a 18. században sem volt meg, annak nyomait ma csak a sarkokban található egyszerű gúla alakú konzolok őrzik. A

Toronyablak

A templom északkeletről

A templom nyugatról

szentélyt kelet felől egy félköríves résablak, dél felől egy későbbi félköríves ablak világítja meg. A hajó déli falában egy késő gótikus, gazdagon díszített pálcatagos, csúcsíves kő ajtókeret nyílik (a pálcák a csúcsívben egymáson átmetsződnek). Hasonlóan késő gótikus a hajó nyugati, földszinti és karzati bejárata. A hajóval együtt falazott zömök nyugati torny felső emeletén kőkeretes, osztóoszlopok nélküli ikerablakok találhatók. A templom építését –

tornyával együtt – a 13. század második felére tehetjük. Alaprajzi elrendezése, szentélyformája a környéken széles körben elterjedt, közeli párhuzamai Kide, Botháza, Ormány, valamint Alsó- és Felsőtők templomai. A típus talán legszebb példája Néma (ma már romos) temploma, amelyet 1260 körül Némái Miklós emeltetett. A némai templom igazolja, hogy ez az emlékcsoport szoros kapcsolatban állt a legjelentősebb erdélyi központok – elsősorban

Gyulafehérvár – építészetével. Némán a gyulafehérvári műhellyel való összefüggést a diadalív leveles faloszlopfői igazolják. Történeti adatok alapján sorolható ehhez a körhöz a kalotaszegi Magyarvista püspöki birtokon fekvő temploma, amelyet minden bizonnyal a Monoszló nembeli Péter püspök (1270–1307), a gyulafehérvári székesegyház 1277 utáni újjáépítője emelt. A püspöknek a faluban palotája (*palatium*) is volt. A vistai templom szintén egyenes szentélyzáródású, egyhajós épület. Ugyanilyen szerkezettel épült a szintén püspöki birtokon fekvő Magyarfenes Szent László tiszteletére szentelt temploma, amely 1285-ben már állt. További emlékek figyelembevételével Entz Géza úgy vélte, hogy az erdélyi püspök Kolozsvár környéki birtokain „megállapítható egy, a 13. század második felében működő határozott körvonalú műhely tevékenysége, amely nyilván Kolozsvárról indulhatott ki”. Hozzá kell tenni, hogy V. István király magát Ko-

lozsvár városát is a Monoszló nembeli Péternek adományozta. Bár Bádokon az építkezést nem lehet a püspökhöz kötni – az nyilván helyi birtokosok kezdeményezésére történt –, az épületet alaprajzi elrendezése alapján ehhez a csoporthoz sorolhatjuk. Értékelhető részletformák hiányában nem lehet megállapítani, hogy inkább Kolozsvár vagy Gyulafehérvár volt meghatározó a templomot építő műhely számára. Az épületen később csak kisebb változtatásokat végeztek: szentélyét keresztboltozattal látták el és diadalívét megmagasították. Ez az átépítés talán a nyílások (elsősorban a déli kapu) átalakításával együtt történt, amely a kapu csúcsíves záradékában megfigyelhető tagozatáthatás alapján a Mátyás-korra datálható. A templombelső jelenlegi összképét a 18. századi, festett faberendezés határozza meg.

A bádoki falképekre először Debreczeni László figyelt fel 1931-ben, aki ottjártakor a szentély északkeleti sarkában, az északi és keleti falon késő

A déli kapu

A templombelső az északi fal és a diadalív freskóival

gótikus jellegű falképtörödékeket rajzolt le, de az ekkor feltárt falképeket később visszameszelték. A templom épületét a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói 1997-ben felmérték, majd a falképek meglétét 1999-ben Lángi József helyszíni vizsgálata erősítette meg. Ekkor sor került a Debreczeni által már feltárt és lerajzolt Angyali üdvözlés helyének meghatározására a keleti szentélyfal északi sarkában (kibontásra került az angyal arca és pálcára csavart feliratos szalagjának töredéke, a *gra(tia) plena* felirattal). A templom további kutatására 2005-ben, nagyobb feltárásokra pedig 2006–2007 folyamán került sor; a munkát Kiss Lóránd és Pál Péter restaurátorok végezték a Teleki László Alapítvány támogatásával. 2018-ban a Rómer Flóris Terv keretében folytatódott a falképek feltárása.

A templom hajójában az északkeleti sarok és környezetének falképei kerültek teljes feltárára. Itt három periódusból kerültek elő összefüggő egységet alkotó falképek. Az alsó zóna valódi freskótechnikával készült képei egységet alkotnak. A diadalív hajó felőli északi oldalán, központi elhelyezésben a trónuson ülő Madonna látható. Mária a gyermek Jézust ölében tartja, jobbával fia áldásra emelt kezét fogja. Mellette a falsarok felőli oldalon Keresztelő Szent János szakállas, szőrcsuhás alakja látható, kezében az Agnus Dei ábrázolásával díszített koronggal (felirata: SCTS. IOHANNES). A diadalív felé a képmezőt a Madonna alakjától jobbra keret zárja le, a Madonna elhelyezése egykor itt álló mellékoltárra enged következtetni. Azonos keretezésű és ugyanezen egységhez tartozik az északi falon ábrázolt há-

Mária a gyermek Jézussal

Szent Katalin

Szent Ilona

rom álló szent is: Szent Zsigmond, Szent Katalin és Szent Ilona. Az alakokon szándékos pusztítás nyomai láthatók: mindhármuk arca össze van roncsolva, így azonosításukat részben csak felirataik teszik lehetővé. Az első, önállóan keretezett alak egy koronás, páncélos férfiszent figurája. Jobb kezében keresztet tart, baljában valószínűleg jogart vagy országalmát tarthatott. Fejétől balra gótikus majuszkulás felirat: S. SIGIS/MUND⁹. Az ábrázolt

Szent Zsigmond burgund királyfi, akinek ereklyéit Zsigmond király hozatta Prágából Magyarországra. A tőle jobbra álló női szent hosszú ruhában, fején koronával, baljában egy kis kereket tart. Fejétől jobbra felirat: SC...ERINA, vagyis Alexandriai Szent Katalin. Szent Katalintól jobbra egy nagyméretű keresztet tartó palástos nőalak látható, akit Szent Ilona bizánci császárnővel azonosíthatunk. A két fal alakjait kozmateszk keretdísz veszi körül,

Feltámadó az északi hajófalán

amely eredetileg az Itáliában kedvelt márvány intarziát utánozza, és az itáliai trecento festészet egyéb motívumaival együtt Magyarországon széles körben elterjedt.

A diadalív felső regiszterében összefüggő tematikájú egység töredékei bontakoztak ki, amely az északi hajófalán is folytatódik. Széles díszítősáv fölött padon ülő apostolok alakjai láthatók, kezükben attribútumaikkal (kehely kígyóval, kereszt, könyv).

A diadalív oldalán négy apostol található, közülük a szentélyhez legközelebbi Szent János apostol. A hajó északi falának ma nagyon töredékes falfelületén egykor még két apostol lehetett. 2017–2018 folyamán került sor az ehhez tartozó falszakasz feltárására a diadalív másik, déli oldalán: itt további három apostol alakja került elő. Elhelyezkedésükből az következik, hogy a diadalív két oldalán ülő apostolok Krisztus mellett kétoldalt kaphattak he-

lyet, egy monumentális Utolsó ítélet kompozíció részeként, amely az oldalfalakra is átnyúlt. Krisztus alakja a diadalív fölött, a hajó falán kapott helyet – mivel a templom diadalívét a szentély beboltozása-kor megmagasíthatták, alakja mára teljesen elpusztult. Az elhelyezés analógiáját a széki templom diadalíve fölötti Utolsó ítélet jelenti, bár ott az apostolok nincsenek megfestve. Nagyobb szabású, az apostolok galériáját is tartalmazó Utolsó ítélet ciklus volt egykor a marosszentannai templom nyugati falán, de ebből csak kisebb részletek maradt fenn (többi része csak Gróh István akvarellmásolatából ismert). A feltételezett nagy jelenet azonosítását az északi falon megfigyelhető részlet teszi biztossá: itt az apostolok alatt, a keleti fal széles alsó keretdíszével egy magasságban sírgödrökből kiemelkedő, kisméretű meztelen alakok láthatók: a feltámadók. A diadalívtől délre eső falon, az apostolok alatt további feltámadó alakok kaptak helyet. A pokol ábrázolásához tartozó Leviatán kítátott torka a déli oldalfal felső sávjában látható. A teljes kompozíció egészen nagyszabású lehetett, amely nem csak a diadalív fölötti és két oldalán fekvő falszakaszokra terjedt ki, hanem az oldalfalak keleti szakaszának felső részére is. Az Utolsó ítélet festője az alsó regiszter (Madonna és szentek) festőjénél kevésbé tehetséges, az országos központok művészetétől távol álló szinten dolgozó mester volt. Reményeink szerint további feltárások nyomán még újabb részletek látnak majd napvilágot az általa megalkotott nagyszabású kompozícióból. Az oldalfalak felső részén ugyanakkor más jelenetek is voltak: ezek közül az északi fal felső sávjában jelenleg egy jelenet töredékei azonosíthatók: A Királyok imádása. Látható egy térdelő, levetett koronáját kezében tartó király, míg Mária és a kis Jézus alakja nagyrészt elpusztult, csak a trónus alsó része maradt meg.

Az északi hajófalán, a három szent mellett balra még egy ábrázolás található: egy ágyékkötős, álló Fájdalmas Krisztus alak, körülötte mindenféle mesterségekre utaló szerszámokkal. Krisztus jobbával oldalsebéhez nyúl, bal kezét feltartja. A jelenet elemzése során párhuzamként először olyan Fájdalmas Krisztus jelenetekre gondolhatunk, ahol Krisztust a passió eszközei, az *arma Christi* veszik körül. Ilyen képet ismerünk Erdélyből például a marosszentimrei templom szentélyében. Bádokon azonban nem ezt látjuk, hanem Krisztus körül minden-

napi szerszámokat: lapátot, ekét, kaszát, sarlót, csákányt, vetélőt stb. Ez a különös ábrázolás egy elterjedt késő középkori típusnak felel meg, amelynek más példáját azonban a középkori Magyarországról nem ismerjük. A típus elnevezése 'Vasárnapi Krisztus' (a német szakirodalomban *Feiertagschristus*, angolul *Sunday Christ*), jelentése pedig nem más, mint hogy felhívja a figyelmet azokra a tevékenységekre, amelyek a harmadik parancsolat értelmében a hetedik napon, a pihenőnapon tiltottak. Az ábrázolás elsősorban az Alpok vidékén volt elterjedt, de számos példája ismert Dél-Angliából is, a 14. század második felétől kezdve. Néhány ábrázoláson ezek a szerszámok meg is sebzik Krisztus testét. A középkori Magyarországhoz legközelebbi példái Stájerországból és Karintiából ismertek (mind a mai Ausztria, mind Szlovénia területéről). A bádoki kép az egyszerűbb ábrázolási típusnak felel meg, amikor nem a tevékenységeket végző embereket ábrázolják, hanem csak azok eszközeit (hasonlóan például a szlovéniai Bodešče templomának freskójához). Stílári alapon a freskót feltételelesen a 15. század második felére datálhatjuk, ami egyezik a képtípus középeurópai virágzásával. A falfestmény alatt mindenféle keretezés nélkül szénrel készült minuszkulás felirat: „*hoc opus fecit fieri petrus (?) de bádok*”, amely sajnos a készítés idejét nem adja meg, és a feliratban megrendelőként említett Bádoki Péterről sincsenek további információink.

A szentélyben nyitott kutatóablakok jelzik, hogy egykor a szentély mindhárom fala festett volt, sőt a festett réteg a keleti ablak kávéjában is megtalálható. A falképek teljes feltárása és restaurálása még nem történt meg. A szentély alsó sávjában körben egy feliratokkal gazdagon ellátott apostolgaléria kapott helyet, a függönyimitációval díszített lábazati zóna fölött. Legjobban a déli fal két apostolalakja tanulmányozható: itt látható, hogy az álló apostolokat gazdagon kiképzett írásszalagok keretezik. A szentélybe beépített 18. századi karzat elvágja az itt megfestett apostolokat: a további alakok fejei a karzat járósíntje fölötti sávban kerültek elő (köztük a már Debreczeni által is lerajzolt Szent Péter apostol is). A sorozatba illeszkedett az Angyali üdvözet jelenete is, a keleti falon. A középkori kifestés a szentély egykori boltozatához igazodott, és a konzolokra is kiterjedt. A szentély további ábrázolásairól – amelyek egykor nyilván az elpusztult boltozatra is

Feltámadó az északi hajófalán

kiterjedtek – a további feltárások nyomán alkothattunk majd képet: az apostolok fölötti sávból egyelőre csak kisebb részletek láthatók; írásszalagokat tartó prófétákat ismerhetünk itt fel. A szentély középkori falképei minden bizonnyal a templom késő gótikus átalakítása (kapuk és szentélyboltozat építése) után készültek, a 15. század utolsó évtizedeiben. A feltárt apostolok festéstechnikája a Vasárnapi Krisztus képével azonos.

A középkori falképeket a reformáció idején lemeszelték. A középkori boltozat elbontása és a 18. századi famennyezet készítése után készült az az újabb díszítőfestés, amelynek töredékei a szentélyben a mennyezet alatt egy körbefutó, 40 cm magas sávon ma is megfigyelhetők. A két megnyitott szondában egy madár, illetve egy nagyméretű vörös virág látható. A vörös, rózsaszín, fekete, kék színekkel festett díszítőfestés feltűnő hasonlóságot

Feltámadó a diadalív déli részén

Feltámadó a diadalív déli részén

mutat az ifjabb Umlingok által készített karzat és mennyezetfestéssel.

A bádoki templom falképei közül elsősorban a hajó alsó sávjának ábrázolásai teszik lehetővé művészettörténeti következtetések levonását. Ezek a falképek Kolozsvár környékén az 1400 körüli időszak egyre több helyen megragadható falfestészetének fontos emlékei. Kortársai a magyarfenesi, szászfenesi, magyarvistai és a széki templom falképeinek. A falképek továbbá szembetűnő rokonságban vannak Marosszentanna kifestésével is. A felsorolt freskók általában véve az itáliai trecento festészet formai megoldásait követik, de esetükben közvetlen itáliai összefüggésekről nem beszélhetünk. Kétségtelenül az itáliai festészetből erednek egyes kompozicionális megoldások – pl. a magyarfenesi szentélyben látható háromalakos Keresztrefeszítés –, és bizonyos ikonográfiai típusok, mint a magyarfenesi Fájdalmas Krisztus, vagy a közbenjáró Köpenyes Máriát magában foglaló Utolsó ítélet Széken. A jó freskótechnikával kivitelezett falképek eredeti színvilága, a mélykék hátterek előtt megjelenő élénk vörösek, barnák és sárgák szintén Itáliára vezethetők vissza. Itáliai eredetű elem továbbá a kozmateszk keretdísz, amely mindegyik emléken megjelenik. Marosszentannán bizonyos keretformák – elsősorban a büsztöket magába foglaló négykaréjos keret – is trecento jellegzetességnek tekinthetők. A 14. század második felében azonban mindezek a megoldások nemcsak a középkori Magyarországon, de Közép-Európa nagy részén (elsősorban Karintia, Stájerország és Csehország területén) széles körben elterjedtek voltak. Ugyanekkor a fenti erdélyi emlékek esetében még az ismert országos központokkal (pl. Esztergom) sem tudunk közvetlen kapcsolatokat kimutatni. Célravezetőbbnek tűnik ezért megkísérelni a lokális központokkal kimutatható összefüggések feltárását, azt keresve, hogy vajon megfigyelhető-e a falfestészet területén egy ahhoz hasonló kapcsolatrendszer, amit a 13. századi bádoki épület kapcsán fentebb ismertettünk. Sajnos ebben ez esetben nagyon kevés támponttal rendelkezünk, mivel az erdélyi központok falképeiből alig maradt meg valami. A gyulafehérvári székesegyházban mindössze a déli mellékszentély ablakkávéiban maradt fenn némi 14. század közepi falképtöredék. Entz Géza leírását idézve, az ablakoknál „trecento jellegű, már-

ványberakást utánzó sávok közt virágos indadísz hullámzik”. Sajnos a fennmaradt ornamentális részleteken kívül az egykori dekorációs rendszerről semmit sem tudunk. Az egyik ablak bélletéből kiforduló festés azonban világosan mutatja, hogy a mellékszentély egykor teljesen ki lehetett festve. Kolozsvárott a Szent Mihály-plébániatemplomnak ugyancsak a déli mellékszentélyében maradtak fenn erre a korszakra tehető falképtöredékek (a templom többi freskója későbbi). Az új plébániatemplom szentélyének építése az Avignonban 1349-ben kiadott búcsúengedély után kezdődött meg, a mellékszentélyek a négyszakasos főszentélyhez kapcsolódnak. Az építkezés során a mellékszentélyeken tervváltoztatás nyomát figyelhetjük meg: az eredeti bazilikális kiképzés helyett végül csarnokszentély készült, amely minden bizonnyal csak a 14. század utolsó negyedében vagy csak a század legvégén készült el. Megfigyelhető, hogy a mellékszentélyek beboltozása csak második nekifutásra sikerült (a mellékszentélyeket jelenleg barokk boltozat fedi). A legkorábbi freskók itt az épület-rész befejezése után, vagyis a 14. század végén készülhettek. A régi templom hajójához csatlakozó szentélyrészt ugyanis elkészülte után használatba vehették; az új csarnokrendszerű hajó a régi hajó körbeépítésével készült a 15. század első fele során, már a kassai Szent Erzsébet-templom új épületének ismeretében. A minket érdeklő freskótöredék a mellékszentély déli oldalfalán található, öt szent frízszerűen megmaradt töredéke: két püspöksüveg alak (egyikük Szent Erazmus) és három női szent, egykor kozmateszk kerettel keretezve. Ugyanebből a korból való töredékek a mellékszentély másik falán, a 15. századi Szent Sebestyén-képretege alatt is azonosíthatók voltak. Bár mindkét helyen csak nehezen értelmezhető töredékekkel találkozunk, arra elég bizonyítékunk van, hogy a 14. század második felében mind az erdélyi püspökség székhelyén, mind Kolozsvárott megjelent az itáliai trecento festészet hatása. Elmondhatjuk ezt akkor is, ha ezt ma leginkább csak egy-egy, amúgy szerény keretező motívum igazolja. Jóval több falkép maradt meg a következő két jelentős helyen: a sóbányái miatt mezővárosi rangra emelt Széken és az erdélyi püspök birtokain álló Szászfenesen. Szék falképeit friss restaurálásuk és új elemek feltárása után méltán tarthatjuk a régió kulcsemlékének. A

A hajó északi falának falképei

kalotaszegi Szászfenes freskói nagyon kopottan és töredékesen maradtak korunkra. Maga a templom a Leányvárnak nevezett, szászfenesi püspöki vár alatt áll, építését Szécsi András püspökhöz (1320–1356) köthetjük. Szintén kiemelkedő minőséget képvisel Magyarvista hajójának festett dekorációja, amely a passió történetét ábrázolja, és amelynek teljes feltárása fontos lépés lenne a Kolozsvár környéki falfestészet értékelése szempontjából. A templom falképeinek többségét ma csak Gróh István akvarellmásolataiból ismerjük.

A töredékes és részben még feltáratlan freskók stílári kapcsolatait a restaurálásoknak és kutatóknak köszönhetően egyre világosabban látjuk. Legutóbb a szászfenesi falképek kapcsán Weisz Attila értékelte az emlékkört. Határozottan összekapcsolja a szászfenesi déli fal falképeit (Szent György-legenda), a magyarfenesi templom hajójá-

A festett faberendezés részlete

nak falképeit (krisztológiai ciklus) és a magyarvistai, részben feltáratlan falképciklust. Weisz a magyarfenesi templom hajójában és szentélyében dolgozó festőket ugyanazon műhely tagjainak tartja, és mindezeket a falképeket a 14. század utolsó harmadára keltezi. Szászfenes, Magyarvista és a magyarfenesi hajó kifestése véleményem szerint is egy műhely alkotásainak tekinthető. A magyarfenesi szentély falképei azonban egy olyan stílusfokot képviselnek, amely többet megőriz az itáliai trecento festészeti megoldásaiból. Ezekkel a falképekkel érzem rokonnak a bádoki falképeket. Távolabbra tekintve az is egyértelmű, hogy Bádok falképei szorosan kötődnek a marosszentannai falképekhez – sőt, a bádoki képek legközelebbi stílári párhuzamait Erdélyben éppen ott találhatjuk meg. Nem csak a színezés, az egyszerű kék háttér, a keretezés és egyéb dekoratív motívumok (pl. a glóriák kiképzése), de az alakok megformálása is egyezik, hasonlóak pl. a karcsú női szentek, kendővel borított fejükkel vagy vállukra boruló hajukkal, apró ajkaikkal. Ugyanilyen hasonlóságot figyelhetünk meg a férfialakok megformálásánál is. A legszorosabb kapcsolatot a bádoki szentek és a marosszentannai nyugati fal apostolai között figyelhetjük meg. Itt a hasonlóság olyan erős, hogy ennek alapján műhelyazonosságra is gondolhatunk. Marosszentannán a nyugati fal Utolsó ítélet képe egyidőben készült a templom és a hajó kifestésével, de csak részben maradt fenn, mert középső része az új nyugati torony építésekor megsemmisült. Ezért a teljes kompozíció jobb oldala csak Gróh István akvarellmásolatáról ismert. Az apostolok mestere a marosszentannai műhely talán kevésbé tehetséges tagja volt, és ugyanezt a nehézkességet érezhetjük a bádoki alakok – elsősorban a Madonna – tanulmányozása során is. A fentebb említett összefüggéseket egyébként a kozmateszk keretornamentika vizsgálata is alátámasztja, amely Bádokon és a marosszentannai nyugati falon teljesen egyezik. A frissen restaurált, több periódusból származó széki falképek közül elsősorban a főszentély Mária életét ábrázoló jelenetei, valamint a déli mellékhajó falképei, továbbá a diadalív fölötti Utolsó ítélet tartoznak ehhez az emlékkörhöz, és talán az átmenetet fázist képviselhetik a Magyarvista – Magyarfenes – Szászfenes csoport és Bádok, illetve Marosszentanna között.

Apostol a diadalív déli részén

Vasárnapi Krisztus a hajó északi falán

A bádoki freskók az egész emlékkör pontosabb datálásához is segítséget nyújtanak. Az eddigi szakirodalom a 14. század közepére, második felére datálta ezeknek a falképeknek a többségét, bár a kutatás fokozatosan egyre későbbi időpontokra helyezte a falképek elkészítésének idejét. A falképek kronológiai besorolásuknál érdemes szem előtt tartani, hogy alakjaik formavilága már egyértelműen az 1400 körüli internacionális gótika korszakára utal – így bizonyos, hogy az elemzett erdélyi falképek a Zsigmond-korra tehetőek, készítésük legvalószínűbb időpontja 1400 körül, illetve a 15. század elején lehetett. Ez a dátum tűnik reálisnak nem csak Marosszentanna, Bádok és a magyarfenesi szentély a trecento hagyományokat erősebben őrző falképei esetében, hanem Szék, Magyarvista, Szászfenes és a magyarfenesi hajó sokalakos kompozíciói vonatkozásában is. Ehhez a késői datáláshoz nyúj-

tanak biztos támpontot a bádoki templom freskói is, elsősorban Szent Zsigmond ábrázolása miatt, amely esetében bizonyos, hogy a falképek 1387, vagyis Luxemburgi Zsigmond magyar királlyá koronázása után készülhettek. Bádok 1387 utánra datálható falképei arra utalnak, hogy Erdélyben az itáliai trecento hagyományokat őrző falfestészet virágkora az 1400 körüli évtizedekre tehető, és a stílus az internacionális gótika stílusjelenségeivel keverten terjedt el.

A bádoki templom helyreállítása a Rómer Flóris Terv keretében 2016-ban kezdődött el. A Teleki László Alapítvány szervezésében elkészült az épület építészeti felmérési dokumentációja és elvégezték a tetőzet javítási munkálatait is. Kiss Lóránd és Pál Péter elkezdte a falképek feltárását és konzerválását, a munkálatok befejezése 2019-re várható.

Jékely Zsombor

IRODALOM

- ENTZ GÉZA: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár, 1994.
- VARGHA LÁSZLÓ: Kide és a Borsa-völgy népi építészete. Ház és ember. In: *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve*, 11., Szentendre, 1997.
- ISTVÁNYI GYULA (szerk.): *Veszendő templomaink I. – Erdélyi református templomok*. Budapest 2001.
- LÁNGI JÓZSEF–MIHÁLY FERENC: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. 3. Budapest, 2006, 10–14.
- KISS MARGIT (szerk.) „Virágzódt... Anno” – *Az Umlingok Kalotaszegen*. Budapest, 2007.
- KISS LÓRÁND: A bádoki református templom falképei. In: *Műemlékvédelem*, 52 (2008), 30–34.
- JÉKELY ZSOMBOR–KISS LÓRÁND: Bádok - református templom. In: KOLLÁR TIBOR (szerk.): *Középkori falképek Erdélyben. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Budapest, 2008, 8–25.
- JÉKELY ZSOMBOR: A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet. In: N. KIS TÍMEA (szerk.): *Colligite Fragmenta! – Örökségvédelem Erdélyben* (Örökségvédelmi konferencia, Budapest, ELTE, 2008). Budapest, 2009, 194–208.
- SZABÓ TEKLA: Magyarvista középkori templomának újonnan feltárt freskói. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat III–IV, XIII–XIV, 2008–2010, 139–160.
- JÉKELY ZSOMBOR: Les ateliers de peinture murale en Transylvanie autour de 1400. In: *Ars Transilvaniae*, 23 (2013), 31–54.
- MIHÁLY FERENC–SEBESTYÉN JÓZSEF: Bádok / Bădești – református templom. In: S. SEBESTYÉN JÓZSEF (szerk.): *Közös tér közös örökség. A Kárpát-medence megújuló épített öröksége*. Budapest, 2013, 35–38.
- WEISZ ATTILA: Gondolatok a szászfenesi római katolikus templom falképeiről. In: EGYED EMESE–BOGDÁNI ZSOLT–WEISZ ATTILA (szerk.): *Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyályában*. Kolozsvár, 2015, 347–364.
- DRAGOȘ GH. NĂSTĂSOIU: A New sancta et fidelis societas for Saint Sigismund of Burgundy: His Cult and Iconography in Hungary during the Reign of Sigismund of Luxemburg. In: *Hungarian Historical Review*, 5. no. 3. (2016), 587–617.

BODROGSZENTES

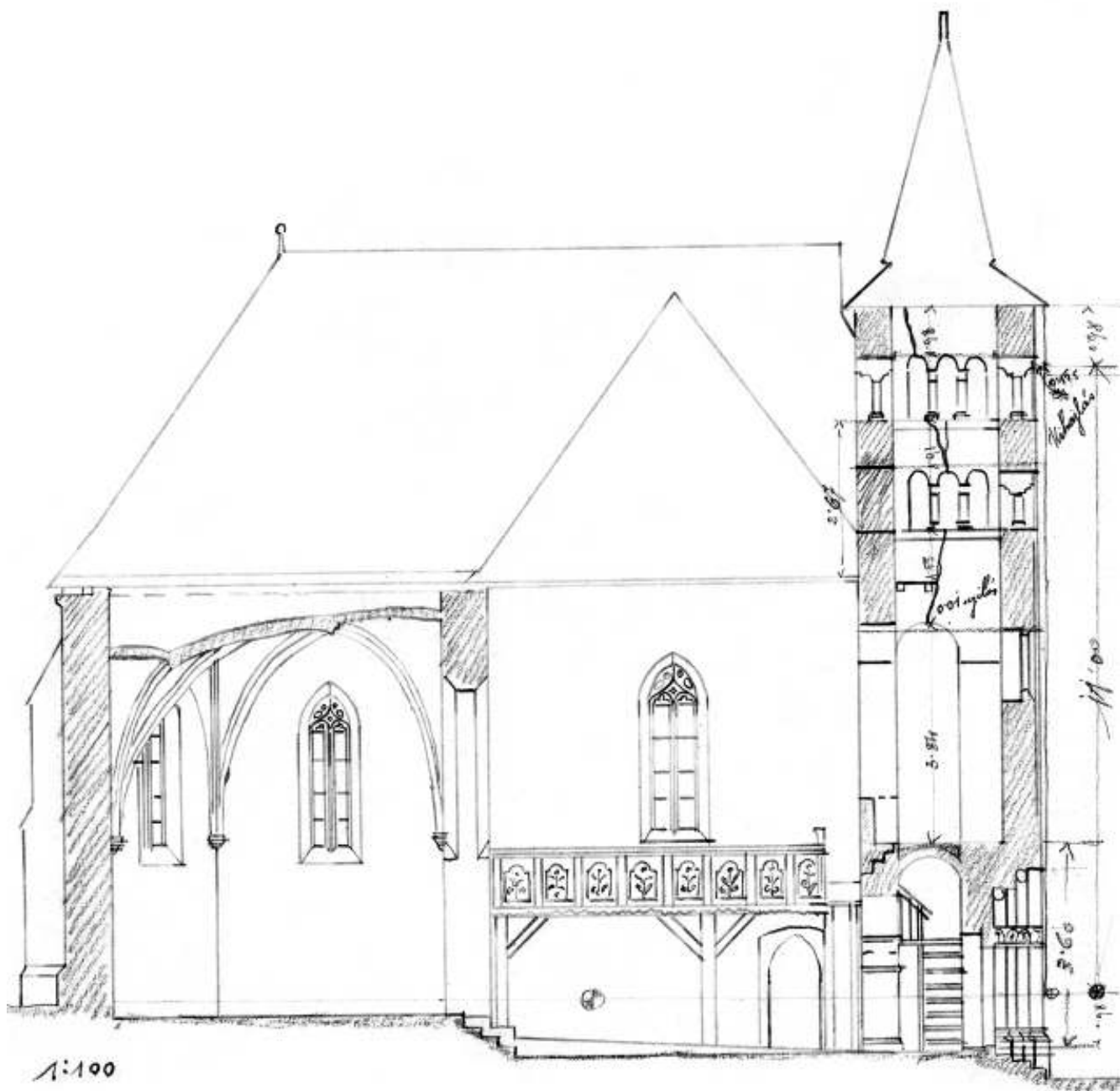
Református templom

A Felső-Bodrogszentes egyik legjelentősebb középkori műemléke a falu peremén, egy magaslatról uralja a vidéket. Összetett tömegalakítása jól tükrözi változatos történetét. Míg a torony és a nyugati karzat az Árpád-kori eredetet hirdeti, a hajó és a szentély igényes kialakítása a késői gótika világába vezet bennünket; végül az északi bővítmény jelzi az 1907 körüli fellendülést és a műemlékvédelem gondos beavatkozását. Az elmúlt években zajlott megújítása rangjához méltó állapotba hozta középkori építészetünk e jeles alkotását.

Az első híradás a településről és templomáról 1228-ból származik. Ekkor az esztergomi érsek színe előtt perre került sor Kilit egri püspök (1224–1245) és a Szentes faluból való Wethe fia Péter között a Mindenszentek-templom tizedeivel kapcsolatban. A falu nevéből és egy 1444-es említésből is tudjuk, hogy a szentesi templom patrocíniuma a Mindenszentek volt. Miklós nevű papja szerepel a pápai tizedjegyzékekben (1333–35). A falu nemesi birtok volt, a családot erről nevezték Szentesinek, akiknek körében többször előfordult a Makó név. A

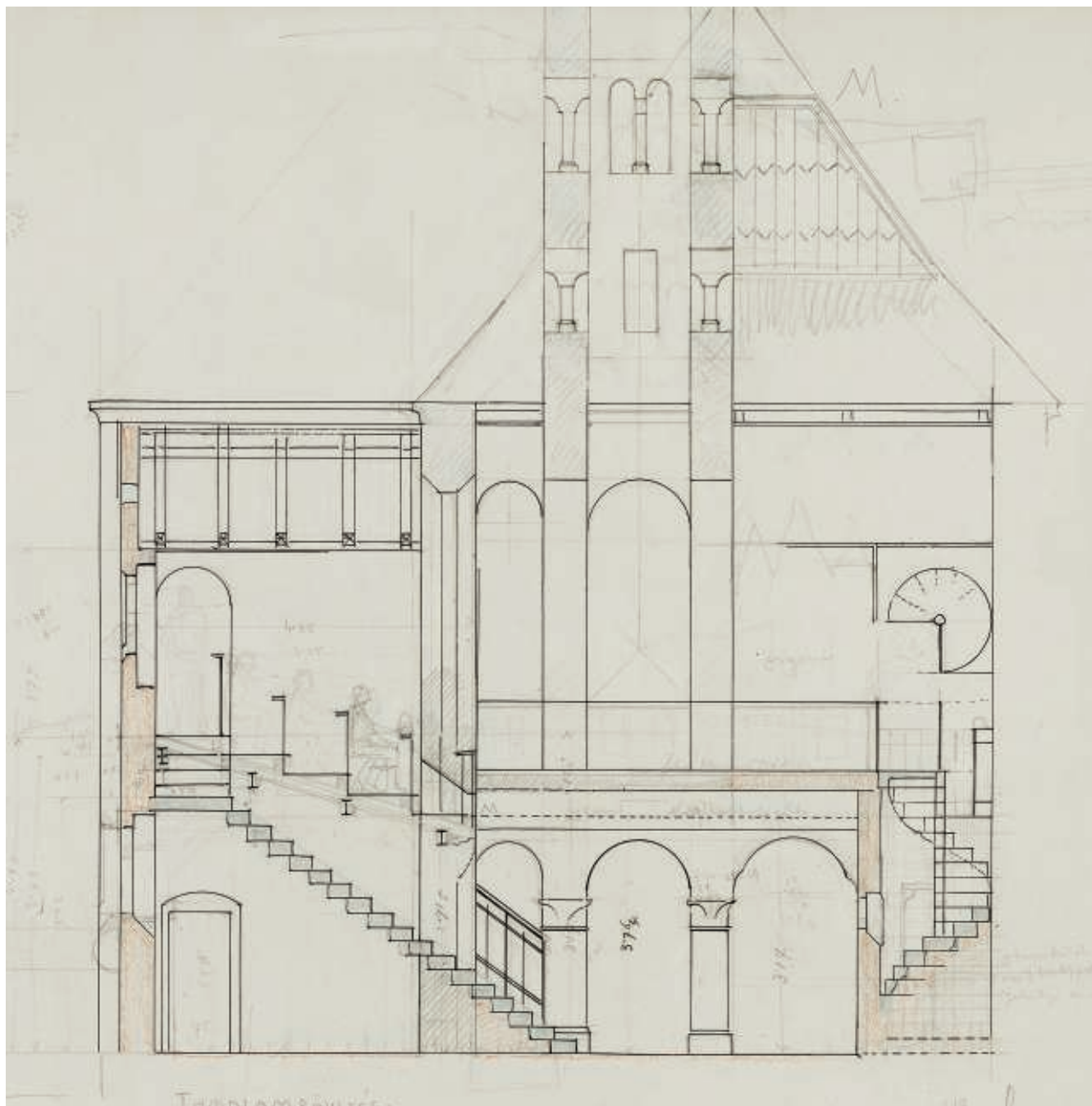
A templom a felújítás előtt

Sztehlo Ottó hosszmetzeti rajza

15. században számos család rendelkezett itt birtokrésszel (Csapi, Kerecsényi, Csicseri, Pike, Eszenyi, Bacskai, Tárkány, Czékei, Zétényi), és az elaprózott birtokszerkezet a további évszázadokban is fennmaradt. A 16. században a falu református hitre tért, 1598 óta ismerjük lelkészeit. 1794-ben készült a famennyezet és a deszkamellvédű fakarzat. A századfordulón a templom bővítésére volt szükség, így 1907-ben a Műemlékek Országos Bizottságának

másodépítésze, Stehlo Ottó tervei alapján az északi oldalhoz kétszintes bővítést csatoltak. A templom tetőzete az ezredfordulóra rossz állapotba jutott, ezért 2005–2006-ban a fedélszerkezet megújítására került sor, a hajót és a szentélyt újracserepezték és a torony bádogfedését zindelyre cserélték. 2007–2008-ban a famennyezet és a famellvédek restaurálása is elkészült, majd 2008–2009-ben a homlokzatokat újtották fel, amit a kapu restaurálá-

A torony és a karzat Sztihlo rajzán

sa követett 2009–2010-ben. A munkálatok befejezésekképpen csapadékvíz-elvezető rendszert építettek, helyreállították a vakolatot és újrafestették a homlokzatot, megtisztították a kőkereteket, valamint impregnálták a toronysisak zsindelyfedését. A templom ünnepélyes átadására 2017. június 17-én került sor.

A templom összetett téralakítása jól tükrözi változatos történetét. Jelenlegi épülettömbje két rész-

ből áll: egy feltűnően széles hosszából (melynek tömbjéből kimagaslik tornya) és az ehhez aszimmetrikusan kapcsolódó sokszögzáródású szentélyből.

A szentély a nyolcszög öt oldalával záródik, melynek északkeleti és délkeleti oldala rövidebb, északi és déli hosszabb a szabályosnál. A sarkokon támpillérek helyezkednek el, melyek ferde lezárása esővető párkányban végződik; hasonló párkányt találunk a támpillérek középmagasságában is. A pár-

Szentélybelső

Templombelső nyugat felé

kányok és a támpillérek egyes felületei kőből készültek. Kváderkő armírozást alkalmaztak a hajó délkeleti sarkán is. A szentélyt hálóboltozat fedi. Hornyolt profilú bordái gyűrűs zárókőben futnak össze. Az indításuknál visszametszett bordák konzolokra támaszkodnak, melyeket két félhomorlattal tagoltak. A szentély északi falában befalazott, enyhén csúcsíves, élszedéses keretű kapu őrződött meg,

mely egykor a sekrestyébe vezetett. A lebontott sekrestye lenyomata a külsőn is érzékelhető: mind a fal, mind a tetőzet bekötése felismerhető. Egykori keleti falának csonkjából támpillért alakítottak (amely ennek megfelelően nem átlós helyzetű, hanem az északi falra merőleges).

A szentélybelsőben a sekrestyekapuvál szemben az egykori papi ülőfülke is megmaradt, háromszögű

A templom délkeletről

lezárásával, mellette az északkeleti falban íves falfülke. A szentélyt a déli és a délkeleti falban elhelyezett ablakok világítják meg, melyek középosztásúak, lezárásukban mérműves tagolással.

A szentélyt a hosszháztól csúcsíves diadalív választja el. A diadalív négyzet alapú hasábról indul. Az ívindítás magasságában rézsűsen beugrik és elkeskenyedik: mindkét oldalán vastag élszedés fut végig. Az élszedés gúla alakú piramistagban ér véget mind a szentély, mind a hajó felőli oldalon. A diadalív déli indításánál helyezték el a szószéket.

A hosszház jelenleg kéthajós. A szentély folytatását képező főhajó téglalap alaprajzú. Két nyugati sarkát átlós, a szentélyen találhatóhoz hasonló kialakítású támpillérek erősítik. Jelenleg síkfödém (festett famennyezete az 1794-es évszámot viseli), valószínűleg soha nem is volt boltozott. Déli falában elhelyezett mérműves ablaka a szentélybeliekhez hasonló. Ugyancsak a déli falban, az ablaktól nyugatra található egy kapu, melynek gazdag kőke-

rete a homlokzaton megőrződött. A belső oldalon a fal terhét szegmensív veszi fel. Ettől keletre az ablak alatt egy téglalap alakú falfülke található.

A hajó északi oldalán hatalmas félköríves árkádívvel nyílik egybe az északi mellékhajóval, mely szintén sík födésű. Terét karzat osztja ketté, melyek közül az alsó téglalap alakú, a felsőt körablakok világítják meg. A karzatra való feljutást a mellékhajó nyugati végéhez tapadó, tömbjében kívülről is elváló feljárt biztosítja. Ehhez az északi mellékhajóhoz nem tartoznak támpillérek.

A főhajó nyugati vége aszimmetrikus kialakítású. A középtengelytől északra esik a torony, melynek földszintjét két kerek oszlop tartja. Az oszlopok nyolcszögű talpazatról indulnak, fejezetük nyaktagról indított, kehelyszerűen kiszélesedő lapos, csonka kúp, mely vastag fejlemezbe fut. A fejezetről negyedhomorlatból és lemezből álló párkány átvezetésével félköríves árkádívek indulnak: ezek tartják a karzatot. A középső árkádív széle-

sebb, az északi keskenyebb, a déli pedig különleges, háromkaréjos kialakítású, így ma ez a legszelebb. A karzatalj dongaboltozatos. Ettől fallal elválasztva a délnyugati sarokban helyezkedik el a karzatsfeljáró. A karzatszinten az oszlopok folytatásaként hasáb alakú pillérek tartják a torony tömegét. Ezeket félköríves hevederívek kötik össze, a nyílás az ívindításnál kissé kiszélesedik, de párkányt vagy fejezetet nem alkalmaztak. A karzat nyugati falába félköríves lezárású fülkék mélyednek, melyek közül a középső alacsonyabb. Efölött félköríves, lépcsős keretelésű ablak világítja meg a karzattot. A toronytól délre a karzatszinten egy körablak is található a nyugati falban.

A torony kelet–nyugati irányban megnyújtott téglalap alaprajzú, így tömbje kilép a nyugati homlokzat síkjából. Földszintje magába foglalja a bélétes kaput. Fölötte a karzatszintet két oldalról lizé-

A templom nyugatról

A torony északról

nák keretelik, felső részén a már említett lépcsős keretű karzatablakokkal. A második és a harmadik emeleten ikerablakok nyílnak: a téglalap alaprajznak megfelelően keleten (és a harmadik emeleten nyugaton is) kettős, északon és délen hármassal. Az ikerablakokat vállkövel ellátott osztóoszlopok tagolják. Mindhárom emeletet félköríves párkány zárja, de a legfelsőnél a körszeletek bemélyednek a falsíkba. Az ívek nem teljesen egyformák: a nyugati oldalon az első emeletet öt, a két felsőt négy-négy vakárkádív díszíti. Északon a második emelethez négy, a harmadikhoz öt ív tartozik, ez utóbbiak közt csúcsíves is akad. Az első és a harmadik emeleti ívsorok fölött fűrészfogas dísz is található, ez a második emelet esetében elmarad.

A teljes toronyszélességet kitöltő nyugati kapu vörös színű trachitból készült. Kétlépcsős bélétesben két-két bélétoszlop helyezkedik el, melyekről a félköríves archivoltban azonos átmérőjű hengerta-

A templom északról

gok indulnak. A külső hengertag lekerekített sarkú kockatagba fut bele, a belsónél ez elmarad. A félköríves timpanon díszítetlen, de felületén (ahogy az archivolt más részein is) festésnyomok maradtak meg. A bélleteket egységes fejezetzőna zárja. Az északi oldalon ezt két sorban volutákban végződő levélsor díszíti, melyek egymáshoz képest el vannak csúsztatva. Ugyanígy elcsúsztatott kétsoros levéldísz került a déli fejezetzőnára, de ennek díszje más. Míg a belső oszlopfő levelein középer fut, addig a külsők alsó felületén palmettalevelek sorakoznak. Ezek közül a belső plasztikus felületű, a másik kettő lapos (de lehet, hogy ez befejezetlenség eredménye). A bélleten egységes lábazat fut körbe, kikanyarodva a torony oldalára is. Ez attikai profilú, az oszlopok sarkain saroklevelekkel.

Mindezek alapján az épület relatív kronológiáját az eddigi kutatással összhangban viszonylag biztosan meg lehet állapítani. Legkorábbi minden bizonnyal a főhajó nyugati része a toronnyal, az azzal egybeépült karzattal és a kapuval. Ebből megmaradhatott az északi fal is, mindaddig, amíg az északi toldalék fel nem épült; falkutatással lehetne tisztázni, hogy a hatalmas árkádív nyugati indítása magában foglalja-e a korai templom faltöredékét. A korai templom eredeti hosszúsága és szentélyformája nem ismert, ezt ásattással lehetne tisztázni.

Egy következő fázisban a templomot aszimmetrikusan bővítették: hajóját déli irányban kiszélesítették, és tágas szentélyt kapcsoltak hozzá. Ekkor készültek mérműves ablakai és a velük egykorú déli kapu is. Ebben a fázisban sekrestyét is illesztettek a szentély északi oldalához, amelyet a reformáció bevezetése után elbontottak. A legutolsó lényegi átalakításra 1907-ben került sor, amikor megépült az északi toldaléképítmény.

A templom középkori korszakait részletformái segítségével lehet datálni. A tornyos-karzatos megoldás a középkori Magyar Királyságban a 13. században terjedt el, klasszikus előfordulásai Erdélyben és a Felvidéken ismertek, de több példája áll a Dunántúlon is. Legközelebb Nagytoronnyán találkozhatunk vele, de ott ennek gazdagabb változata készült el, amely a teljes karzatszélességben árkádívakkal válik el a hajótól – itt azonban csak a torony emelete kapott árkádíves megnyitást, amely nincs összekötve az oldalfalakkal (legalábbis a jelenlegi állapotban). Ez a redukáltabb megoldás a beregi pél-

A torony nyugatról

dákra (Palágykomoróc, Csaroda) jellemző. A karzatos oszlopok tartják, ami elég általános a toronykarzatos templomoknál (pl. Nagytoronya, Csaroda, Tompaháza, valószínűleg Bonchida). Az emeleti nyíláshoz hasonlót Zobordarázson találunk. Különleges a bodrogszentesi megoldásban, hogy a torony alaprajza nyújtott, és tömbje kilép a homlokzat síkjából. Ez olyan változatokkal köti össze, amelyeknél a torony tömbje megoszlik a külső és a belső közt (Zalaszentmihályfa, Fényeslitke).

A tornyot félköríves párkány és fűrészfogdísz ékesíti, amely a késői romanika elterjedt, a téglapírtészetben mindenütt alkalmazott megoldása; a 12. századtól van jelen, de elsősorban a 13. században terjed el. Ebből a szempontból Nagytoronya inkább elkülönül Bodrogszentestől: az előbbi példán a tornyot farkasfog díszíti, és az ívsor is hiányzik: a hajónál ezt háromszögű záradékokkal helyettesítették, és előtől hol egy, hol több sorban alkalmazták a fű-

A nyugati kapu fejezetzónája

A déli kapu

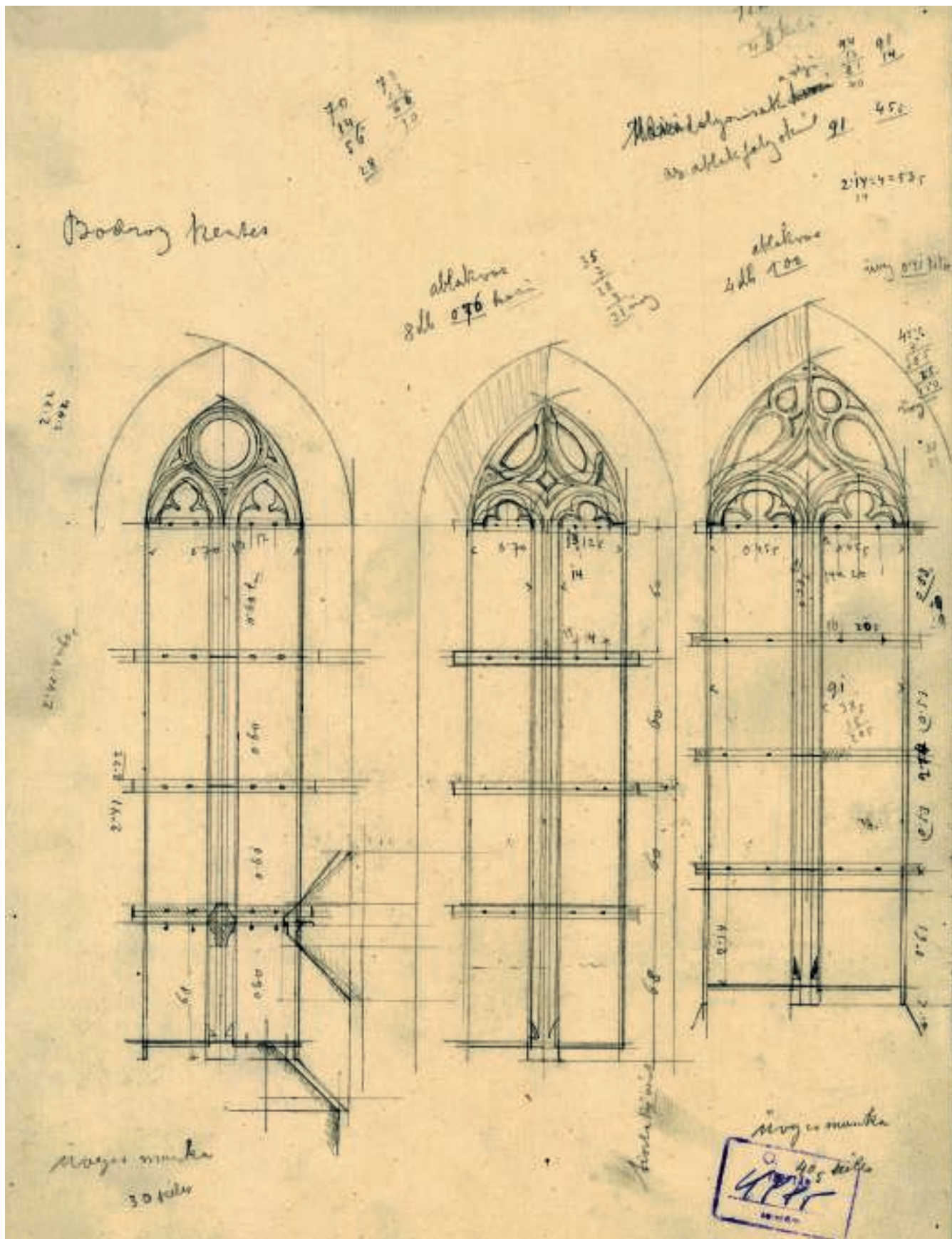

Mérműves ablak

részfogdíszt. Ennek alapján a két templom összefüggése nem feltétlenül olyan szoros, ahogy azt korábban vélték, még akkor sem, ha a téglaméreteken vannak egyezések. Kapcsolatot képez a két templom közt az ablak lépcsős keretelése, amit mindkét helyen a karzat középrészén találunk (Nagytoronyán azonban ezt alkalmazták a torony ikerablakainál is, amelyek teljesen más kialakításúak, mint a bodrogszentesiek). Lépcsős keretelésű ablakok ismertek még Északkelet-Magyarországon Csarodán, Laskodon és Fényeslitkén is. E templomok román kori kapui azonban teljesen eltérőek.

A bodrogszentesi templom legfőbb ékességei ugyanis éppen a kapui. A nyugati kaput már anyaga is rokonítja a karcsai templom hosszházával. Bár ott a nyugati kapu az itteninél gazdagabb, a déli pedig szerényebb béléttű, a szerkezet és a lábazat lényegé-

ben megegyezik. Karcsán az archivolt kockatagos indítására nincs példa. Ellenben a kétsoros levélfríz megtalálható az ottani déli kapun, bár díszítetlenül. A kihajló levelek volutával történő kombinálása is ismert Karcsán a karzat északi pilléréről, jóllehet ott a voluták a levelek fölött jelennek meg, érzékelhetően a korinthuszi fejezet sémáját követve, míg itt maguk a levélvégek végződnek tekercsekben. A déli fejezetsor alul fel- vagy visszahajló, fentebb lekerekített levelű palmattái sem idegenek a karcsai déli pilléren találhatóktól. Így a két templom összefüggése elfogadható, hangsúlyozva, hogy a bodrogszentesi részletmegoldásai mások és díszeti egyszerűbbek. Ennek alapján elképzelhető, hogy a karcsai (vagy azzal rokon) műhelyben rendelték meg a kő kapuzatot, amit akár készen illeszthettek be a templom téglarchitúrájába. Mivel a karcsai hajó építése a

A merműves ablakok Sztchlo rajzán

Mérműves ablakok

13. század első évtizedeire esik, a bodrogszentesi templom sem lehet ennél sokkal későbbi. Így annak 1228-as említése már vonatkozhat a ma ismert épület legkorábbi fázisára.

A hajó kiszélesítése és új szentéllyel való bővítése mérműves ablakai és déli kapuja alapján datálható. A kapu feltűnően gazdag kialakítású. Keretének belső, körtetagos és külső, pálcatagos eleme csavartan vágatolt lábazatról indul és szamarhátívesen, egymást metszve záródik. A belső tagozat az ívindításnál kettéválik, és függőlegesen fölfutó eleme metszi a külső pálcatagot. A kapu emlékeztet a késmárki Szent Kereszt-templom 1486-os évszámú déli szentélybejáratára. Egyszerűbb párja Hontban Hébecen és az ugocsi Akli nyugati homlokzatán is megjelenik. A kettős szamarhátíves keret függőleges tagozatokkal kombinálva a közeli bacskai templom szentséghá-

zán tűnik fel. Az ablak mérművei nem idegenek a nagytoronyai hajó gótikus ablakán találhatóktól, bár ott az alsó háromkaréjos elemek csúcsívesek, míg itt félkörívesek. Mindez inkább a gótikus fázis késői, akár 1500 tájára tehető datálása felé mutat.

Elmondható tehát, hogy a bodrogszentesi templomon megfigyelhető mindkét középkori fázis, a késő román hajó és a késő gótikus bővítés egyaránt a környék legigényesebb falusi építkezéseihez tartozik. Az így létrejött aszimmetrikus épület tömbjét még változatosabbá teszi az 1907-es kiegészítés, mely szerencsére a legfontosabb középkori elemeket megkímélte (bár nem tudhatjuk, nem pusztultak-e el falképek). A következő generációk feladata lesz a frissen helyreállított templom értékeinek további megőrzése.

Szakács Béla Zsolt

IRODALOM

- A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években. In: *Magyarország Műemlékei*, III (1913), 221–300.: 241–242., 250.
- MENCL, VÁCLAV: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha–Prešov, Československá grafická únie, 1937, 322–323.
- GEREVICH TIBOR: *Magyarország románkori emlékei* (Magyarország Művészeti Emlékei I). Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1938, 36., 42., 102., 104., 145.
- GÜNTHEROVÁ, ALŽBĚTA (red.): *Súpis pamiatok na Slovensku II*. Bratislava, Obzor, 1968, 474.
- VALTER ILONA: Egyházhelyek és templomok a középkori Bodroghözben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 8 (1969), 115–141.
- E. KOVÁCS PÉTER: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban In: *Archívum*, 12 (1990), 5–43.: 17.
- TENKE SÁNDOR (főszerk.) – P. SZALAY EMÓKE (szerk.): *Magyar Református Egyházak Javainak Tára. Szlovákiai Református Keresztény Egyház II. X. Zempléni Református Egyházmegye I*. Debrecen: Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2007, 54–63.
- TAJKOV, PETER: Emporové kostoly na Zemplíne. In: *Monumentorum Tutela* 22 (2010), 333–357.
- TAJKOV, PETER: *Sakrálna architektúra 11–13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*. Košice, Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach, 2012, 43–45., 273.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Középkori templomok Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely, Nap, 2010, 193–196.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Dél-Szlovákia középkori templomai V*. Dunaszerdahely, Nap, 2012, 186–192.
- KRCHO JÁNOS–SEBESTYÉN JÓZSEF: Bodrogszentesi/Svätušé, református templom. In: S. SEBESTYÉN JÓZSEF (szerk.): *Közös tér. Közös örökség. A Kárpát-medence megújuló épített öröksége*. Budapest, 2013, 160–163.

SCA A CELI

FIDES
CARITAS
SPES

I Corint 13

In Caelum gradibus Virtutum
maxima septem
Quatuor ascendit spes bona
quinque Fides
Spes Lunam Solemque Fides

contingit: Amoris
Scala vel ad summum
pertinet usque polum

ÉNLAKA

Az unitárius templom festett famennyezetének helyreállítása

Énlaka templomának első írásos említését a pápai tizedjegyzékben találjuk, mely a 16. század elején létező, önálló egyházközség, illetve egy, a jelenlegi templomot megelőző épület létezését igazolja. Alapos kutatások és kézzelfogható bizonyítékok hiányában azonban e korszak templomáról nagyon vázlatos ismereteket birtokolunk.

A templom 1976-ban végzett felújítási munkálatai során a templombelsőben régészeti kutatást, feltárást végeztek, melynek megfigyeléseit, eredményeit Molnár István foglalta össze és közölte. A szentélyben a jelenleginél korábbi épület alapjai körvonalazódtak, a hajóban pedig egy sír, melyet a kutatók római kori leletként azonosítottak. Felszínre került két latin feliratos, római kori oltárkő, melyeket másodlagosan használtak fel a gótikus építkezések során. Fontos megjegyeznünk, hogy a település szélén halad el a római limes, valamint itt található a környék egy jelentős római castruma. Ezek a leletek egy római szentély létezésére utalnak, mely a jelenlegi templom helyén állhatott.

Az 1976-os ásatások során néhány középkori lelet is felszínre került. Ezek közül egy a hajó feltöltéséből előkerült terrakotta borda mindaddig az egyetlen esetleges bizonyítéka egy késő gótikus boltzat létezésének. Két további kőfaragvány kapcsán a kutatók véleménye megoszlik, hisz viszonylag megkopott állapotuk miatt nehéz korban egyértelműen elhelyezni (12–13. századi, vagy római kori?).

A jelenlegi szentély–hajó térfűzésű, keletelt templom a 15. században épült. A téglalap alaprajzú, támpillérekkel erősített hajóhoz egy enyhén csúcsíves diadalív által csatlakozik a szintén támpillérekkel megtámasztott szentély, mely a nyolcszög három oldalával záródik és szélessége a hajó szélességénél kisebb. A hajót nyugaton oromfal zárja, két sarkán átlós támpillérek állnak. Ebből az építési periódusból maradt fenn a sekrestyeajtó kőkerete, mely in situ található a szentély északi falában, a

szentségtartó fülke kőkerete, egy – a szentély délkeleti falán – töredékesen fennmaradt mérműves kőablakkeret, valamint a nyugati és déli bejáratok kőkeretei (ez utóbbin egy későbbi javítás évszámát jelző 1753-as felirattal).

Az 1661-es tatárdúlás során a templomot felégették, fa haranglába is a tűz martalékává vált. Akkor szakadhatott be a hajó boltozata, melynek helyére 1668-ban elkészült a festett kazettás mennyezet. A festett kazettás mennyezet lebontásakor a hajó oldalfalain, több helyen is azonosítottunk a későbbi mészrétegek alatt egy feketével festett díszí-

A templom keletről

tést, frízt, mely a kazettás mennyezetet szegélyezi, kerekén-körbe.

Az 1801-es püspöki vizitáció protokollumaiból tudjuk, hogy akkor még állt a szentély boltozata, mely 1827-re már annyira romos állapotba került, hogy szükségszerűvé vált lebontása. Helyére egy egyszerű, egyszínű kékre festett fa kazettás mennyezet készült. A boltozat lenyomatát ma is megfigyelhetjük a padlástérben.

A kerítőfal építésére vonatkozóan 1745-ből maradt fenn egy írásos adat, mely a bejárat fa kapujába vésvé őrzi Johannem Fülöp mester nevét. A falazat kövei közt másodlagos beépítésben található egy nagyobb kőtömb, melybe egy 13 cm átmérőjű kis körablak van kifaragva. Ez feltehetően egy román kori építkezés eleme lehet.

A torony 1830–1832 között épült, és egy 1870–1872 között épült portikuszon – fedett folyósón – keresztül kapcsolódik a hajóhoz. A toronyban őrzött két harang 1796-ból, illetve 1925-ből származik.

A 20. században többszöri javításon esett át az épület, melyek közül említésre méltó az 1927-ben végzett nagyobb beavatkozás. Ennek során a templom korábbi tetőszerkezetét lebontották, és helyet-

A templom és a torony délnyugatról

te újat építettek, a zsindeyhéjazatot pedig cserépre cserélték.

Összegezve a kutatások adatait, valamint az épület vizsgálata során tett megfigyeléseket, megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi, a 15. század második felére keltezhető egységes templomépület építésekor egy római építmény romjait is felhasználták. A történeti források, valamint a régészeti leletek sugallják korábbi épület, illetve építési periódusok létét, ám ezek nem nyújtanak teljes képet sem a különböző fázisokról, sem konkrét, 15. század előtti épületről. A szentélyben talált alapozások, valamint a kőfaragványok pontos körülhatárolása és korban való elhelyezése is kétséges, további kutatások szükségesek ahhoz, hogy a néhány szórványos emlék közti feltételezett összefüggéseket és a beavatkozások, építkezések időrendiségét, kapcsolatait minél nagyobb pontossággal meghatározhassuk.

A templom értékes festett faberendezést őriz, melyben – legkorábbi, 1668-as emlékként – kiemelkedő helyet foglal el a hajó festett kazettás mennyezete.

A templom ülőpad együttesének készítéséről egy díszes, festett keretbe foglalt, papírra írt felirat tudósít, melyet a szentélyzáródásban őrzött hátsó pad hátlapjára rögzítettek. A felirat szót ejt a padok készítésének idejéről és körülményeiről, illetve az Unitárius Egyház, valamint az énlaki egyházközség 1749-ben hivatalban levő vezetőségéről, elöljáróiról. Ebből a korszakból csak ez az egy pad maradt fenn napjainkig. A templom jelenlegi padegyüttese 1861-ben, a papi szék 1855-ben készült.

A diadalív északi oldalához csatlakozik a falazott szószékkosár, mely fölött 1758-ban készült díszes, igényes kialakítású, gazdagon profilozott, faragott, festett szószékkorona áll. A készítés évszámát az 1828-ban és 1900-ban készült átfestések is megörökítették.

Az igényes, díszes úrasztala nyolcszögletű asztal lapján hosszú felirat áll, mely tartalmazza a készítés évszámát is: 1759. Felületén az eredeti, 18. századi festés látható, átfestések nélkül.

A szentélyben álló karzatmellvéd 1770-ben készült, egyik kazettájára írt hosszú felirat Tót Gergely, helyi asztalosmester nevét is megörökítette. A mellvédet háromszintes, hangsúlyos osztólécekkel hat kazettára tagolta a mester. Eredeti virágmintás festését később lelakkozták, felülete megsötétedett. A 18.

század második felében a környéken igencsak tevékeny asztalos munkáival először Nagymedéséren találkozunk, ahol 1757-ben úrasztalát készít, majd két évre rá Tordátfalván, ahol egy pulpitust jegyez. A legnagyobb, máig fennmaradt munkája a nyárad-szentannai református templomban található, ahol 1765-ben festett kazettás mennyezetet készíti a hajóba és a szentélybe. Egy évre rá a sóváradi református templom teljes faberendezését készíti el. Napjainkban átfestés borítja, ám Debreczeni László vázlatkönyveiből ismerjük az eltakart feliratokat. 1789-ben Tordátfalván újból felbukkan a neve, ajtót készíti az unitárius templomba. Eddigi ismereteink alapján az utolsó fennmaradt munkáját, a csókfalvi unitárius templom déli bejárati ajtaját 1798-ban készíti.

Az énlaki unitárius templom déli és nyugati bejárati ajtószárnyait, a szerkezet és díszítés sajátosságai alapján, szintén Tót Gergelynek tulajdoníthatjuk. A déli ajtó profílozott lécekkel gazdagon tagolt felületét virágmintás díszítőfestéssel és felirattal látták el, mely utóbbiak surlófényben azonosíthatók a későbbi átfestési rétegek alatt. Lelakkozott hátoldalán egy sematikus díszítés látható, mely a felületet átlósan négy mezőre osztja. Hasonló díszítést alkalmazott Tót Gergely a csókfalvi unitárius templom déli ajtajának hátoldalán is. Az ajtószárny felső felén nyitott kutatóablaknál jelenleg 1737-es évszám olvasható, mely egy későbbi áthúzás, bizonytalan értelmezés eredménye lehet. Az ajtószárnyak feltehetően a század második felében készültek. A nyugati ajtó párdarabját a sóváradi református templomban találjuk; lelakkozott hátoldalán egy festett mező töredékesen fennmaradt keretezése látható. Az orgona építésekor a nyugati karzat szintjét lesüllyesztették, ezért az ajtót megcsonkították, átalakították. Az időjárás viszontagságainak kitett külső felülete igencsak megviselt.

A templomhajóban álló nyugati karzatot az 1848-ban épült monumentális orgonaépítmény uralja. A két szélén fennmaradt két-két kazetta a korábbi karzattöredékből. Felületét jelenleg flóderfestés borítja.

A szentély kazettás mennyezete 1828-ban épült a központi, ovális medalionban őrzött felirat szerint. A korábbi boltozat csúcsa mintegy 80 cm-rel magasabb volt a jelenlegi mennyezet síkjánál. A boltív lenyomata szépen látható a padlástérben, a diadalív fölötti oromfal keleti oldalán. A mennyezet

felületét sötétkék festés borítja, melyet piros profilú osztólécekkel és fehér félpálcákkal tagoltak.

Jelen tanulmányban a templom faberendezési tárgyain található feliratok feloldását és közlését nem tartjuk célszerűnek, mivel ez már korábban megtörtént az Énlaka történetéről és kultúrájáról szóló, Visy Zsolt által szerkesztett tanulmánykötetben, valamint Fehér János, Musnai Dakó Györgyről és festett munkáiról írt tanulmányában.

A hajó boltozata az 1661-es tatárbeütés során keletkezett tűzvészben beomlott, helyére készült 1668-ban a festett kazettás mennyezet.

Az asztalosmunkát Szász András asztalos készítette, festését Musnai Dakó Györgynek tulajdoníthatjuk. Az egyházközség lelkipásztora ebben az időben Árkosi János volt. Musnai 34 évet átölelő festői és lelkészi tevékenységével elég sokat foglalkozott a kutatás, elsősorban az egyedinek számító rovásírásos felirat irányította rá a figyelmet. A közelmúltban Fehér János művészettörténész tollából

Templomkapu

Részlet a festett famennyezetről

született átfogó összefoglaló a festő tevékenységéről, kiegészülve új adatokkal. Először 1637-ben találkozunk a nevével, amikor kályhacsempe dűcot készít. 1639 és 1641 között a kolozsvári Református Kollégium diákjaként jegyzik, ahonnan eltanácsolják. 1642-ben a korondi unitárius templomnak készít padot és éneklő pulpítust, majd ezt követően az egyházhoz való viszonyát rendezi, mert 1660-ban homoródalmási papként említik. Lelkészi tevékenysége mellett 1664-ben a homoródszentmártoni unitárius templomba festett karzatmellvédet készít, majd 1666-ban a gagyai templomba mennyezetet. Az 1668-ban készített, napjainkig fönmaradt énlaki mennyezetet követően, 1669-ben a küküllősárdi, majd a tordátfalvi templomba készít festett berendezést. Tevékenységének utolsó állomásaként Homoródoklándot ismerjük, ahol 1671-ben lelkeszként jegyzik.

Az énlaki festett kazettás mennyezetten virágmintás díszítés uralkodik, mellette találunk egy kazettát, melyen alakos ábrázolás látható, továbbá kilenc kazettán olvasható felirat. A központi vagy tengelyszimetriára épülő kompozíciókat négyszögletű keretmezők szegélyezik (egy kivétellel). A stilizált virágminták és növényi indadíszek rajzolata szép, pontos vonalú; biztos, gyakorlott kéz festette, lendületes vonalvezetéssel. A profiléceket és a kazetták keretmezőit stilizált S motívum, a sarkokon egy szematikus virágminta díszíti.

A kilenc felíratos kazetta (néhány esetben a szövegrészeket a virágminták közé vagy mellé írták) tudósít – egyrészt – a mennyezet készítésének évéről, az asztalos és a festő kilétéről, a templom 1661-es pusztulásáról és a tatárdúlásról, az egyházközség elöljáróiról. A feliratok idéznek ugyanakkor bibliai igéket, harmadsorban pedig különböző emblémák,

A hajó kazettás mennyezete

közmondások, versek szövegrészleteit. Az egyik kazetta feliratán John Owen (kb. 1560–1622) epigrammája segítségével a bálványimádás bűnéről olvashatunk. Ezeket feltehetően a festő lelkipásztor írhatta fel, aki iskolázottságáról, műveltségéről, latin nyelvtudásáról, a kurzív és kapitális karakterek, a gótikus mínuszkulák, valamint a székely rovásírás ismeretéről tesz bizonyosságot. A kazettás mennyezet feliratait legutóbb Fehér János művészettörténész értelmezte és közölte, fent említett tanulmányában.

A mennyezet kazettáit 8 oszlopba és 11 sorba osztották, teljes felülete $10,4 \times 6,8$ m, összesen 88 kazettát tesz ki (melyekből egy hiányzik). A kazetták formája és mérete változik, találunk négyzeteseket, négyszögletűeket, enyhén trapéz vagy szabálytalan alakúakat is.

A festett kazettás mennyezetek tartószerkezetét rendszerint a fedélszerkezetek kötőgerendái bizto-

sítják. Énlakán 1927-ben elbontották a hajó fölötti korábbi fedélszerkezetet, ám megőrizték eredeti helyükön a kötőgerendákat, melyek a mennyezetet tartották. Az új tető egy független szerkezetként épült fel az enyhén megmagasított falkoronára. A korábbi fedélszerkezet gerince mintegy 60 cm-rel alacsonyabb volt a jelenleginél. A festett famennyezetet tartó 14 tölgyfa gerenda a korábbi fedélszerkezet kötőgerendáiként szolgált. Az eredeti elhelyezésükben napjainkig fennmaradt kötőgerendák korábbi vésetei elég pontos információval szolgálnak a hajdani faserkezet felépítéséről. A 14 szaruállásból álló faserkezet minden második szaruállása fő szaruállás volt, mely kötőgerendából, két szarufából, egy függesztő fából, egy torokgerendából, két ferdedúcából, mely a kötőgerendát és szarufát rögzítette, és két sarokszorítóból tevődött össze, mely utóbbiak a függesztő fa és a kötőgerenda merevíté-

Részlet a festett famennyezetről

sét biztosították. A mellék szaruállások kötőgerendából és szarufákból, torokgerendából és két ferdecúcból tevődtek össze. A szentély fölötti szerkezetet is átalakították, azzal a különbséggel, hogy itt az eredeti tölgyfa faanyagának jelentős részét újrahasználták a szerkezetben, másodlagos elhelyezésben. Ez esetben is szépen olvasható az alacsonyabb fedélszerkezet lenyomata a diadalív fölötti oromfal keleti oldalán.

A mennyezet fa hordozóját három oldalukon meggyalult, hosszú deszkák összeragasztásával alakították ki. Az erdélyi hasonló korú mennyezetek készítése technikájától eltérően, a deszkák illesztéseit faszögekkel, facsapokkal is rögzítették. A nagyméretű táblák felületét több mezőre osztották, majd megfestették. A hosszú táblákat nagyméretű kovácsoltvas szegekkel rögzítették a tölgy kötőgerendákhoz. A kazettás osztást a legvégén alakították ki

az osztólécek segítségével. Énlaka esetében a három sorba felszerelt táblákon 4-4-3-as kazettakiosztás azonosítható. Végül kétrétegű osztólécsor került a mennyezetre: egy szélesebb alsó és egy keskenyebb felső réteg. A táblák készítéséhez tülevelű fafajtákat (lucfenyő és jegenyefenyő) használtak.

A mennyezet festése soványtempera-technikával készült, melynek kötőanyaga állati eredetű enyv volt. A használt pigmentek részben szerves, ásványi eredetűek, másrészt növényi vagy állati eredetű szerves színezékek.

A mennyezetten több későbbi beavatkozás nyomát is azonosíthatjuk: egy kazettát (az Ádám és Éva-kompozíciót) utólag lelakkoztak. A megöregedett lakkréteg megsötétedett, sárgás-barnás sötét árnyalata miatt az eredeti festés nehezen értelmezhető. A kazetta vékony, porlékony, fehér alapszíne eltűnt, a felület fényes lett. A 20. század második fe-

leben, feltehetően az 1961–1963 között végzett felújítási munkálatok során a festett kazettás mennyezetet kovácsoltvas pántokkal erősítették meg, melyeket csavaros menetelt szárákkal húztak fel a fedélszerkezet kötőgerendáihoz. A kovácsoltvas pántokat az osztólécekre helyezték, észak–déli irányban. A falak többszöri köpenyezése, vakolása, meszelése, az idők folyamán a mennyezet szélén egy-egy különböző szélességű sáv elfedéséhez, eltakarásához vezetett.

A festett kazettás mennyezet állapota napjainkra előrehaladott károsodást mutat, szerkezete meggyengült; a kovácsoltvas szögek részben elengedtek, a táblák eltávolodtak a tartógerendáktól. Feltehetően ez a jelentős mértékben előrehaladott károsodás adott okot az 1960-as években végzett megerősítésre, felfüggesztésre. A deszkák közti ragasztások elengedtek, a deszkák elváltak, eltávolodtak egymástól, közöttük 1-2 centiméteres rések keletkeztek, továbbá a különálló deszkák meggörbültek, alakjuk elváltozott. Ez a jelenség nagymértékben annak tulajdonítható, hogy a mennyezet által elválasztott két tér, a padlástér és a templomtér eltérő paraméterei különböző hatást gyakorolnak a mennyezet két oldalára; a templomtér általában nedvesebb és hűvösebb, a padlástér szárazabb és melegebb környezetet jelent, mely feszültséget és

elváltozásokat okoz. A faanyag duzzadása és zsugorodása során keletkezett feszültség miatt a deszkák több helyen elhasadtak a kovácsoltvas szöges rögzítések mentén. A mennyezet faanyagában hiányok is azonosíthatók, különösen a széleken, a keleti és nyugati oldalon, illetve a táblák, deszkák végein. A beázások, a magasabb páratartalom, illetve a biológiai kártevők számára megfelelő környezet miatt a faanyag erőteljes rovarkárosodást szenvedett, több helyen szivacsossá vált, töredezett és gyenge. Talán ez a mennyezet legjelentősebb károsodása, mely messze felülmúlja a hasonló korú erdélyi festett famennyezetek faanyag-károsodásait. A festett kazettás mennyezet felső felületére egy vastag szennyeződérsztréteg, madárürülék és építkezési törmelék gyűlt fel az idők folyamán.

Az UV-sugárzás hatására a fényérzékeny pigmentek és színezékek kifakultak, elváltoztak, a mennyezet hajdani színvilága jelentős mértékben leegyszerűsödött: a zöld, kék, sárga, narancsszínű rétegek és ezek különböző árnyalatai halványszürkés vagy teljesen színtelen foltokká váltak. Ez egy általános jelenség az erdélyi festett kazettás mennyezeteken, csupán az osztólécek által a fénytől védett részekben találunk az eredetit megközelítő, gazdag, változatos színárnyalatokat. A délnyugati sarokban azoknál a kazettáknál, amelyekre a fal rátakart, és megvédte a

A festett famennyezet egyik kazettája a délnyugati sarokból

fénytől, szépen lehet látni a hajdani élénkzöld, kék, vörös és sárga színeket. A festékréteg kötőanyaga elvesztette rugalmasságát, ragasztóképességét a páratartalom-ingadozások, a beázások, valamint az anyagok természetes öregedése folytán. A szétvált deszkák között befolyt víz az énlaki mennyezeten is kimoszt a kötőanyagot, a festékréteg teljes elvesztéséhez vezetett, mely keresztirányú, szabálytalan, sötét sávok formájában jelentkezik, esztétikailag igencsak zavaró hatást keltve. A kötőanyag gyengülése ugyanakkor a festékréteg porlékonyságához vezetett, mely az énlaki mennyezet teljes felületére jellemző. Helyenként a festékréteg pikkelyes, lemezes formában pereg, válik el a hordozótól. Az énlaki mennyezet festékrétegén a legszámottevőbb hiányok a beázások miatt keletkeztek, ahol a víz a fa hordozóig, teljes mértékben lemosta a festékréteget. Kisebb felületeken a hordozóhoz való kötődés gyengülése, elvesztése miatt a fa évgyűrűi mentén, sávosan jelentkeznek a festékréteg hiányai. A beázások következtében

erőteljes elszíneződések is azonosíthatók a festett felületen, sötét, sárgás-barnás vízfoltok formájában. Megkérgesedett por és szennyeződésrétegek keletkeztek a beázások mentén, ahol a víz bemosta a mennyezet felső felületéről a szennyeződéseket és megáztatva a festékréteg kötőanyagát, a lerakódás rátapadt, rászáradt a felületre.

Az Ádám és Éva jelenetet ábrázoló kazettát egy későbbi beavatkozás során lelakkozták, mely a festett felület megsötétedéséhez vezetett, valamint a porlékony, gyenge megtartású részek eltűnéséhez. A létrejött fényes, sötét felület idegen a mennyezet többi részétől. A falak mentén levő kazetták felületét a meszelések, faljavítások során mésszel, vakolatlefröcskölték, összekenték.

A kazettás mennyezet restaurálásának célja a műtárgy állagmegóvása, az eredeti anyag és festékréteg lehető legnagyobb százalékban való megtartása, konzerválása, a festett felület esztétikai helyreállítása.

Az Ádámot és Évát ábrázoló kazetta restaurálás után

A rovásírást tartalmazó kazetta a restaurálás után

A legnagyobb gondot a faanyag biológiai károsodása okozta. A faanyag oly mértékben károsodott, hogy helyenként csak tömörített por található a felületen megmaradt vékony falemezek alatt, és sok esetben még az önsúlyát sem bírja. Ez indokolhatta a korábbi, vasalattal való felhúztatást, megerősítést. A szükséges megszüntető és megelőző fertőtlenítések után, a fahordozó megerősítésére hátsó merevítő léceket és műgyantás szilárdítást alkalmaztunk. A zavaró, sárgás-barnás vízfoltokat nedves pakolásokkal részlegesen eltávolítottuk, tompítottuk. Az Ádámot és Évát ábrázoló kazetta később felhordott, megöregedett lakkrétegét oldószeres

pakolásokkal eltávolítottuk. A károsodott festékréteg rögzítésére meleg halenyves átitatást alkalmaztunk japán papíron keresztül, majd a száradást követően enyhe, meleg vasalást. A fahordozó hiányainak szükséges kiegészítéseit követően sor került a festett felület retusálására. Akvarellel, a vonalkázás technikájával a fehér alapszín nagyobb, zavaró hiányait kiegészítettük.

A famennyezet restaurálásának munkálatai 2014 és 2018 között a Teleki László Alapítvány és a Rómer Flóris Terv támogatásával valósultak meg.

Mihály Ferenc

IRODALOM

- MOLNÁR ISTVÁN: Az énlaki unitárius műemlék-templom 1976. évi javítása. In: *Keresztény Magvető*, 1977, 83/1., 31–39.
 DÁVID LÁSZLÓ: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981, 96–103.
 VISY ZSOLT (szerk.): *Tanulmányok Énlaka történetéről és kultúrájáról*. Énlaka–Pécs, 2008.
 FEHÉR JÁNOS: Musnai Dakó György és festett munkái. In: *Tanulmányok Homoródszentmárton történetéhez*. Piliscsaba, 2017, 87–191.

FANCSIKA

A görögkatolikus templom ikonosztázionja

Fancsika az egykori Ugocsa vármegye Tiszáninneni járásában fekvő község, ma Ukrajnához tartozó település, lakói magyarok és ukránok.

A görögkatolikus parókia alapítási éve pontosan nem ismert. Az 1778-as összeírás szerint 1688-ban már létezett, néhány év múlva (1785) viszont úgy tudják, hogy 1703-ban alapították. Az egykori fatemplom pontos építési dátumát nem ismerték, csak a templom telkével kapcsolatban jegyezték meg, hogy egykor Fancsikay Judit úrasszony tulajdona volt. Valószínűleg ő lehetett az első földesúr a faluban, aki a helyi görögkatolikus közösségről is gondoskodni kezdett. A falunak sok birtokosa volt, főképp római katolikus és református nemesek, de a 18. század folyamán egyik család sem gyakorolta a kegyúri jogokat, bár két görögkatolikus nemes is élt itt, őket nem említik név szerint.

Az elsőként idézett összeírás idején a fatemplomot régisége miatt már rozogának, a szentélyét különösen sötétnek és szűknek, az istentiszteletek végzésére szinte alkalmatlannak találták, a belső díszítés kapcsán följegyezték, hogy az ikonosztáziont most fogják megújítani, a többi szükséges felszerelés is hiányos. Ekkor úgy becsülték, hogy száz ember fér el a templomban, bár egy száz évvel későbbi összeírás szerint kettőszáz embert tudott befogadni. A közösség létszáma a század második felében folyamatosan növekedett, a század végére közel ötszázan lettek. A fatemplom címünnepe az 1785. október 26-án felvett jegyzőkönyv szerint Jézus Krisztus mennybemenetele volt, a parókuszt Lábos Tódornak hívták. A fatemplomot ekkor még mindig réginek, de már felújítottnak mondják, amelynek díszítése megfelelő, noha a felszerelés egy része továbbra is hiányzott.

A régi fatemplomot folyamatosan karban tarthatták, a 19. század végén érlelődött meg az új templom építésének igénye, amihez 1901. december 31-én kelt levelében a munkácsi püspök az egy-

házmegye híveinek anyagi segítségét kérte, mivel a közösség kicsinysége és szegénysége miatt a munkálatokat nehezen tudták fedezni. A kész templomot 1902. október 26-án szentelték föl. Az építkezésnek emléket állító, kisméretű, fémlemezre festett feliratot az ikonosztáz trónon ülő Krisztus-ikonjának hátoldalán, a királyi ajtó felett helyezték el:

„Ezen templom épült a megváltás 1902-ik évében Firczak Gyula püspök bölcs kormányzása és Szabó Jenő főrendiházi tag és Abonyi Emil miniszteri tanácsos buzgó közreműködése mellett. Szabó András lelkészkedése Poraszka György főgondnok és Német András gondnok idejében.”

Szabó Jenő, a magyar liturgikus nyelv elfogadtatásáért és a saját magyar görögkatolikus egyházmegye felállításáért vívott küzdelem egyik legnagyobb harcosa itt született 1843. szeptember 30-án, a helyi parókus fiaként. A magyar országgyűlés felsőházának tagjaként nyilván módjában állt, hogy valamilyen úton-módon támogatást szerezzen az új templom építéséhez.

1949 után, a görögkatolikus egyház felszámolását követően az ortodoxok használták a templomot. Az ikonosztáz hátoldalán egy másik, kisebb méretű, kartonra festett felirat is szerepelt, amely az egész együttes 1975-ös, Ortutay V. (Vaszil/László) parókussága idején történt felújításáról emlékezett meg. Ezt a munkát csak monogramokkal jelölt munkácsi festők végezték. A farészeket teljesen átfestették, a képekre pedig – az ünnepsor kivételével – vászonra festett új kompozíciókat ragasztottak.

A templomot 1992-ben kapta vissza az újjászerveződött görögkatolikus közösség. Az épület nagyobb léptékű felújítása száz év múlva kezdődött el, ekkor a belsőben zajló munkálatok miatt az ikonosztáziont és a teljes berendezést kibontották. Az akkori parókus, Trescsula László figyelt fel arra, hogy az ikonosztázionon a vászonképek alatt a korábbi festmények is feltárhatók. Az ikonosztázion

Az egykori fatemplom 1900 körül

szétszedett darabjainak felmérése és részleges restaurálása, a visszaépítés megtervezése a Teleki László Alapítvány által felkért szakemberek bevonásával indulhatott meg 2013-ban.

A szétszedett ikonosztáz darabjainak vizsgálata során egyértelművé vált, hogy 1902-ben egy régi, minden bizonnyal a korábbi fatemplom képfalát építették be úgy, hogy több helyen kiegészítő elemekkel toldották meg a szélesebb és magasabb új épület arányaihoz igazodva.

Az ikonosztázion alapvetően a Munkácsi Egyházmegye területén a 18. században általánossá vált típushoz tartozik. Az alsó sor négy alapképből áll (balról jobbra haladva: Szent Miklós püspök, az Istenszülő a gyermek Jézussal, Tanító Krisztus és végül a templom címünnepe, itt Jézus mennybemene-tele). Az egyes ikonok között három ajtó nyílik, közülük a középső a legszélesebb, az ún. királyi ajtó, amelynek két, dúsán faragott, áttört faragványok közé komponált hat kis képpel díszített száranyai vannak. A kapu kerete háromkaréjosan záródik, ol-

dallapjait a két liturgiaszerző egyházatyja, Nagy Szent Bazil és Aranyszájú Szent János léckerettel kiemelt ikonja díszíti. A két oldal-, az ún. diakónusi kapuknak nincs ajtószárnya, s valószínűleg soha nem is volt. A két középső alapkép előtt egy-egy kis konzolasztal, ún. presztol (oltár) áll, a két szélső alapkép alatti lábazati részt azonban egy-egy ikon díszíti. Az alapképek előtti oltárok alkalmazása a 18. század közepétől vált általánossá, rendszerint négy szokott lenni. Fancsikán a két szélső elhagyását még készítése idején a fatemplom kis alapterülete indokolhatta, valószínűleg így biztosítottak több helyet az ikonosztázhoz közel, a templom oldalfalaival párhuzamosan elhelyezett kántorpadok számára. Az alapképek is ívesen záródnak, keretük áttört, dúsán faragott levélornamensekkel díszített. A képek két oldalán kompozit fejezetes, barokkosan hasasodó oszlopok törzse köré finoman faragott, dúsán termő szőlővenyigék fonódnak. Az alsó sort rokokó kagylómotívumokkal gazdagon díszített párkány zárja. A 20. század elején különösen ezt az alsó szintet

magasították meg: az egész építmény új lábzaatot kapott, az alapképek és a kis oltárok közé téglalap alakú elemet építettek be, oldalirányban szélesítették az ajtókereteket is. A régi királyi ajtó szárnyait teljesen új keretbe helyezték.

A következő sorban hat-hat ünnep képe látható. A kisméretű, négyszögletes formátumú, fatáblára festett kompozíciókat kettesével csoportosították, a képek ritmusát a közéjük helyezett faragott lizénák adják meg. Az ikonokat utoljára 1975-ben festették át radikálisan.

A harmadik az apostolsor, amelyen kettesével ábrázolták a tizenkét tanítványt, az egyes kompozíciókat díszesen faragott lizénák választják el egymástól.

A második és a harmadik sor középtengelyében kapott helyet az Utolsó vacsora és a monumentális méretű, a Jézus Krisztust Nagy Főpapként (vö. Zsid 4,15), vagy inkább a Királyok királyaként ábrázoló festmény. A két képet tartó közös keretszerkezet nem barokk, ahogyan maguk a vászonlépek sem, csak az oromzati elemek származhatnak a 18. századból.

Az egész ikonosztáziont egy dúsan faragott növényi ornamensekből szerkesztett oromzat koronázza, amely tizenkét próféta különböző méretű medalionra festett ábrázolását is magába foglalja. Az egész építményt a középtengelyben magasodó kereszt zárja.

2014. decemberében az ikonosztázion visszaépítése Samu Viktória építész tervei szerint történt meg, ekkor az oldalirányú századfordulós toldások nagy részét el kellett hagyni, mivel nem a diadalív elé – ahol eredetileg állt –, hanem közvetlenül az ívbe, némileg szűkebb helyre kellett a szerkezetet visszahelyezni. A képek későbbi restaurálásának biztosítása érdekében az új tartószerkezetet úgy tervezték meg, hogy az éppen restaurálásra szánt részek az egész építmény bontása nélkül, könnyen kivethetők legyenek.

Ekkor a festett-faragott farészek festett rétegeit is megkutatta Lángi József és B. Juhász Györgyi. A többszöri átfestés alatt egy kék színű réteg tűnt a legkorábbinak. Az ikonok restaurálásának reális lehetőségeit felmérve alapvető cél az 1975-ös vászonképek eltávolítása, és az alattuk lévő rétegek feltárása, konzerválása, majd bemutatása lett.

A négy alapkép restaurálása látványos eredményeket hozott. A felragasztott vászonképek eltávolí-

Az ikonosztázion összképe a restaurálás előtt

tása sok nehézséggel járt, különösen a ragasztóanyag maradványainak letisztítása okozott fejtörést a munkát végző szakembereknek. Miután ez sikerült, az is világossá vált, hogy a fatáblára festett ikonokat már a 20. század első felében átfestették. Erről a beavatkozásról a Szent Miklós-ikon alsó részén egy mondatszalagba helyezett donációs felirat is egyértelműen tanúskodik: „Festette Özv. Mondy Jánosné [szül.] Kocska Veronika 1931-ben”. A másik három alapkép esetében is megfoghatók voltak ennek a beavatkozásnak nyomai, de azokon mégis érdemesnek tűnt a feltárást tovább folytatni, lehetőleg a barokk rétegekig eljutni. A kitartó munka szép eredményt hozott, az Istenszülő- és a Krisztus-ikonokon sorra tárultak fel a finom eredeti részletek: az arcok lágy vonásai, a finoman felhordott arcpír, a ruhadrők szépen modellált részletei, valamint az aranyozott háttérrel borított ritka, színes „virágosó”. Krisztus könyvében olvashatóvá vált az eredeti egyházi szláv nyelvű szentírási idézet is: „Jöjjetek Atyám áldottai, vegyétek birtokba a világ kezdetétől nektek készített országot” (Mt 25,34). A Jézus mennybemenetelét ábrázoló ikon is föltárásható lett,

A Krisztus-alapkép arcának részlete feltárás közben

de a ragasztás sok helyen töredeztette az eredeti réteget.

A két szélső alapkép alatti négyzetes formátumú kisebb képmezőben két szerzetes mellképe kapott helyet. Az 1975-ös felújítás során Szent Cirill és Metód felírással látták el őket, pedig a Munkácsi Egyházmegye saját hagyományait figyelembe véve inkább a kijevi barlangkolostor két alapítója, Szent Antal és Teodóz szerzetesek lehetnek, mivel a szlávok apostolainak tisztelete alig érzékelhető, míg az utóbbi két szenté viszont nagyon eleven volt a 18. században.

Az apostol- és prófétasor fatábláiról is leválasztották a rájuk ragasztott vászonképeket. A feltároló eredeti festmények nagyon szennyezettek voltak, a korábbi lakkrétegek erősen elsötétedtek. A tisztítópróbákból világossá vált, hogy festőjük azonos lehet az alapképek mesterével, de később ezekhez a képekhez is hozzányúltak. Az apostolok azonosítását

időnként a kezükben levő attribútumok vagy az általuk tartott nyitott könyvekben lévő feliratok segíthetik, míg a prófétákat ezek hiányában nem lehet azonosítani.

A restaurálás során további adatok kerültek elő, amelyek a tárgy történetéről tudható ismereteket is tovább finomították. Az ikonosztázion középtengelyében lévő, Jézus Krisztust, a Nagy Főpapot ábrázoló monumentális vászonkép hátoldalára szegezett faburkolat lebontása után vált láthatóvá a vászon vakkeretének felső, vízszintes lécén a következő felirat: „A templomot festette 1924 év aug. és szeptember hónapokban Kutlún István áll. tanító. Ugyanakkor e képet is átfestette.” Az itt említett fal-

Tanító Krisztus, alapkép, feltárás után

képeket a legutóbbi felújítás során takarták el véglegesen. Alkotójukról egyelőre nem tudunk többet.

Az oromzati kereszt két oldalára 1902-ben helyezhették el a szomorkodó Istenszülőt és Jánost ábrázoló két, félkörívesen záródó képet, amelyek az újjáépítés után már nem fértek be, így nem kerültek vissza.

A 18. századi berendezéshez tartozik az előkészítő oltár szépen faragott kerettel ellátott, fára festett, a Getszemáni kertben vérrel verejtékező Jézust ábrázoló kép is. A 20. század folyamán erre is ráragasztottak egy vászonfestményt, alatta – elég töredékesen ugyan – az eredeti kompozíció is fennmaradt.

A fancsikai ikonosztázion pontos készítési idejét, faragójának, festőjének nevét egyelőre nem ismerjük. Az eddig feldolgozott írott források közül egyedül az 1778-as összeírás félmondata segítheti a készítés idejének pontosítását: a már idézett szövegrészben ugyanis az áll, hogy az ikonosztáziont meg fogják újítani. A tervezett munkálatok 1785-re el is készülhettek, mivel az ekkor készített összeírás során az ikonosztázionnal külön nem foglalkoznak.

Az ikonosztázion vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy az eredeti 18. századi faragott részek egységes koncepció szerint, egy időben, azonos mester, vagy műhely munkái lehetnek. A faragó stílusa közel áll a

Hat apostol, feltárás közben

Mennybemenetel, alapkép, feltárás után

18. század második felében, inkább utolsó negyedében alkotó, nyugatias tanultságú, feltételezhetően a közeli kisvárosokban élő és alkotó mesterek munkáihoz. Ugocsa vármegye területén hasonló jellegű, de más kéztől származó ikonosztázionok közül a tiszabökényi fatemplomét és a salánki templomban fennmaradt töredékeket említhetjük, amelyek 1780 körül készültek. A fancsikai együttes rokokó kagylómotívumai nagyon jellegzetesek, mesterük merész formateremtő képességére utalnak, ahogyan az áttört faragványok szellemes kidolgozása is jó mestersegbeli felkészültségről tanúskodik. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a faragványokon még nem érzékelhető az a kifinomult formahasználat, amelyet ugyanebben az időszakban már bécsi tanultságú mesterek az egyházmegye központjában, az ungvári székesegyház új berendezésével honosítanak meg, s tesznek meghatározóvá a következő évtizedekben. A fancsikai együttes egyes részletei, mint például az alapképek áttört keretei, valamint a szőlőmotívumokkal díszített oszlopok egyértelműen az előző század hagyományában gyökereznek, de az egyházmegye területén ekkor még általánosnak mondhatók. Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy 1778 után ez az építmény teljes egészében felváltotta a fatemplom korábbi ikonosztázionját, így azt feltételezhetjük, hogy a latin szövegben említett megújításnál nagyobb léptékű beavatkozás történt.

Egyelőre a festő személyére vonatkozó adatok sem ismertek. A mostani restaurálás során feltáruló eredeti képeket egyetlen mester vagy egy kisebb műhely készítette. A képekkel egy időben festették és aranyozhatták a faragványokat és a szerkezetet is.

Az egyik evangélista részlete az apostolsorból, feltárás közben

Szent Péter az apostolsorból, feltárás közben

Gyakran előfordult ugyan a korszakban, hogy a kész állványzat festési-aranyozási feladatai a faragás befejezése után néhány évvel később valósultak meg, a fancsikai ikonosztáz esetében azonban a stíuselemzések alapján úgy sejtjük, hogy faragása és festése között nem telhetett el túl sok idő.

A fancsikai képek festőjének azonosításához a hasonló stílusú emlékek számbavétele vihet közelebb. Az egykori Ugocsa vármegye területéről ismert barokk ikonosztázok közül a salánki templomban fennmaradt töredékek stílusa mutat némi rokonságot. Salánkon a jelenlegi templom 1878-ban épült, a korábbi fatemplomból áthelyezett ikonosztáziont a 20. század elején cserélték fel egy teljesen újjal. A feleslegessé vált korábbi ikonosztáz darabjait a templom tornyában helyezték el. Viszonylag sok eleme megmaradt: a négy alapkép és az apostolok sora szinte teljesen, a királyi ajtó kerete meg egy

Szent Arc ikon. Ez utóbbiak viszont más stílusúak, mint a festmények többsége, és jóval korábbiak is lehetnek. A salánki töredékek korának meghatározásában több írott forrás is segítségünkre van: az 1778-as összeírás során az írták, hogy a parókiát 1702-ben alapították, a fatemplomot tizenhat évvel korábban építették a hívek, a szükséges díszítéssel – amelybe a korabeli szóhasználat szerint az ikonosztáz is beletartozott – el volt látva, csak egyéb felszerelése volt hiányos. Ebből az évből azonban fennmaradt az ugocsai esperes szláv nyelvű tanúsványa is, amelyben arról ír, hogy a salánki ikonosztáz az utóbbi hat évben Szécsényi József festő festette. Szécsényi festőről keveset tudunk, ami biztos, hogy az 1780-as években már Nagykárolyban élt, s az évtized végén Szatmár vármegye görögkatolikus templomaiban is dolgozott, 1795-ben már özvegyét említik, tehát ekkor már nem élt. 1790-ből fennmaradt egy magyar nyelvű, a püspöknek címzett beadványa, amelyben több korábbi munkájára is hivatkozik, de sem Salánkot, sem Fancsikát nem említi, bár az előbbi helyen biztosan ő működött.

A salánki és a fancsikai alapképek közötti stíluskapcsolat elég szorosnak tűnik, különösen az arcok megformálása, a tágra nyílt szemek, csücsörődő ajkak sejtetnek azonos mestert, de még további vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy mesterazonosságról beszélhessünk. A salánki analógia megerősíteni látszik az írott források alapján felvetett datálás helyességét is, ami alapján a fancsikai együttes festését 1778 utánra helyezhetjük.

Próféta, feltárt állapot

A fancsikai ikonosztázion részleges helyreállítása egy egészen új perspektívát nyitott a régió barokk művészetének eddig elég homályos fejezetében. Reméljük, hogy a horizont idővel tovább tágul, s a jövő kutatásai fényt derítenek majd a szerencsésen fennmaradt fancsikai ikonosztáz történetének ma még ismeretlen részleteire is.

Terdik Szilveszter

IRODALOM

- UDVARI ISTVÁN (szerk.): *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészégeinek 1806. évi összeírása*. Nyíregyháza 1990. (Vasvári Pál Társaság Füzetei 3.)
- BENDÁSZ ISTVÁN – KOI ISTVÁN: *A Munkácsi görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa*. Nyíregyháza 1994.
- МИХАЙЛО СИРОХМАН / МΥΚΗΑΙΛΟ ΣΥΡΟΚΗΜΑΝ: *Церкви України Закарпаття / Churches of Ukraine Zakarpathia*. Львів/Lviv, „Ms” Publishing House, 2000.
- VÉGHSEŐ TAMÁS–TERDIK SZILVESZTER–SIMON KATALIN: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Az 1741. évi javadalom-összeírás*. Nyíregyháza 2014. (Collectanea Athanasiana II/5.)
- VÉGHSEŐ TAMÁS–TERDIK SZILVESZTER: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Az 1747. évi javadalom-összeírás*. Nyíregyháza 2015. (Collectanea Athanasiana II/6.)
- VÉGHSEŐ TAMÁS–TERDIK SZILVESZTER–MAJCHRICS TIBORNÉ–FÖLDVÁRI KATALIN–VARGA ANETT –LÁGLER ÉVA: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. Munkácsi és nagyváradi egyházmegyes parókiák összeírása 1774–1782 között. 1. Szabolcs, Bereg, Szatmár, Ugocsa vármegyék és a hajdúvárosok*. Nyíregyháza, 2016. (Collectanea Athanasiana II/8/1.)
- VÉGHSEŐ TAMÁS–TERDIK SZILVESZTER–MAJCHRICS TIBORNÉ–FÖLDVÁRI KATALIN–VARGA ANETT–LÁGLER ÉVA: *Források a magyarországi görögkatolikus parókiák történetéhez. A munkácsi egyházmegye parókiarendezési iratai 1782–1787. 3. Sáros és Ugocsa vármegyék*. Nyíregyháza 2017. (Collectanea Athanasiana II/9/3.)

FEKETEGYARMAT

Református templom

A 16. század derekától kezdődő hódoltság pusztításai és a terület lakosságának elmenekülése következtében a Fekete-Köröstől délre fekvő egykori Zaránd és Arad vármegyékben mára szinte hírmondónak sem maradt középkori egyházi épület, mindössze néhány épületrom, illetve újkori köntösbe bújtatva két református templom tartozik ebbe a kategóriába. Ezek egyike a Fekete-Körös bal partján fekvő Gyarmat református temploma.

A zarándi településről a váradi káptalan tagja, Rogerius kanonok emlékezett meg először, aki 1241-ben a tatárok elől Váradról Csanádra menekült és eközben betért egy szigetre, „ahol a gyarmati vajda és több más ezen környékbeli falvak népe összegyűlve volt azon hely megerősítése végett, mely közhiedelem szerint a gyulai vár volt (...), azonban Kádán tatárjai rájuk találtak és ma már emberileg hihetetlen pusztítást végeztek az oda menekültek között.”

A tatárjárás után épülhetett a ma is álló templom középkori épületmagja. Első közvetett említése a pápai tizedjegyzék 1332–37. évi, csekély adóösszegeire vonatkozik, más középkori okleveles adattal nem rendelkezünk sem a plébánia, sem a templom titulusa vagy felépítése tekintetében. Az egyházközség a váradi püspökség köleséri főesperességébe tartozott, mely átnyúlt Zarándba is.

A település legfontosabb középkori birtokosai s egyúttal templomának patrónusai Zaránd vármegye két jelentős családja, a Csák nembeli Nadabiak és a Nagylucei Dóczyiak voltak. A 16. század folyamán a falu kisbirtokosok kezére került, közben reformátussá lett gyülekezete, s 1555-ben hozzá tartozott a nagyzeréndi egyház is mint filia. A hódoltságot átveszelő gyülekezet a visszafoglalás és a Rákóczi-szabadságharc évei alatt megszűnt, 1696-ban az elnéptelenedett falu templomát romosnak írják le. A kamara tulajdonába jutott falut 1726-ban Raynald modenai herceg, később, 1822-ben József főherceg kapja meg adományba.

A templom építéstörténetére vonatkozóan a 18. századtól sűrűsödnek az információk. Egy 1710-ből való adat szerint a templom – tulajdonképpen a szentély – boltozata megrongálódott, majd 1724-ben beomlott. 1743-ban Zilahi János lelkész idejében javítják a falazatot és a mennyezetet, héjazatát zsindelekre cserélik. 1766-ban építenek először tornyot, ezúttal még a templom mellé, fából. 1785-ben készült a szószékkorona, majd 1792-ben egy új mennyezet. 1801-ben bontották el a gótikus szentélyt s helyette kelet felé kibővítették a hajót, azonos szélességűre, egységes templombelsővé hozva létre. Az 1804-ig tartó építkezéseket Sajringer Ferenc kőműves irányította, a fedélszéket egy Mitru nevű ác, az asztalosmunkákat pedig (karzatot, mennyezetet, padokat) Andrásik András készítette el.

Az épület így is kicsinek bizonyult, ezért 1818 és 1821 között megtoldották nyugat felé, elbontva a középkori nyugati falat, s a hajóbővítmény terébe beugró homlokzati toronnyal látták el; ezzel kialakult a templom ma is látható állapota. 1862 körül középkori falképek kerültek elő a templom déli és északi falán, melyek bemeszelését 1889-ben rendelte el az egyházi főhatóság. Előtte azonban Ipolyi Arnold hívta fel rájuk Rómer Flóris figyelmét, aki röviden ismertette őket 1874-ben megjelent átfogó falképes korpuszában. Sokáig csak Kallós Kálmán aradi gimnáziumi rajztanár feliratokat is megőrző, 1862. évi másolatából (ennek egy példányát őrzi az egykori OMF tervtára) volt ismert a déli hajófal két képe: egy Nagyszentcsalád és Szent György legendájának a sárkányt legyőző lovagos jelenete, a szakirodalom ugyanis Márki Sándor információi alapján végleg eltűntnek gondolta azokat.

A templom belső tatarozása alkalmával, 2000 nyarán bukkantak ismét napfényre a déli hajófal freskómaradványai, melyeket aztán 2003-ban konzervált Lángi József restaurátor. Ezt követően 2008-ban falkutatásokat és kisebb régészeti feltá-

A déli homlokzat felújítás közben

A helyreállított déli homlokzat

rást végeztek, melyek nyomán kiderült, hogy a műemléképület teljes egészében magába foglalja egy késő román kori templom hajójának hosszanti falait. 2013-ban kibontották az Árpád-kori déli hajóablakokat, majd 2015–16 közt megtörtént az épület helyreállítása, s az új padló munkálatai egy újabb régészeti kutatást is lehetővé tettek. Ugyanebben a periódusban derült ki, hogy az északi hajófalat is falképek díszítik, ezek restaurálása jelenleg is folyamatban van. A munkálatok helyi források bevonása mellett a Rómer Flóris Terv támogatásával valósultak meg.

A 18. században teljesen megváltozott szerkezetű település északkeleti részén álló téglatemplom egykor a Fekete Körös és mellékágai által félszigetszerűen körbevett kiemelkedésen áll. Térszerkezete és homlokzatai az 1801–1821 közt végzett átépítések nyomát viselik. Ekkor elbontották előbb a késő középkori szentélyt, majd a nyugati hajófalat, és mindkét irányban bővítették az épületet, létrehozva a templom ma egységes, tagolatlan belső térélményt és homlokzatokat nyújtó összképét.

Az épület látványát a hajó terébe ugró, háromszintes, kissé zömök arányú, késő barokk torony dominálja, mely a nyeregteret is lezáró, törtvonalú attikafalakkal csatlakozik a nyugati homlokzathoz. Ez az egyetlen tagolt, igényesebben kialakított homlokzat: a kissé rizalitszerűen előreugró közép részt a toronyhoz hasonlóan copfdísszel és párkányfejezettel ellátott falpillérek, a két szélső falmezőt lizénák tagolják. A középtengelyben nyílik a szegmensívvel záródó főbejárat, felette a záróköves vakolatkerettel és cseppdíszes könyöklőpárkánnyal ellátott ablak a karzatot világítja meg. Az oldalsó homlokzatok ennél sokkal egyszerűbbek: az egyetlen – vízszintes – tagolóelem az egész épületen körbefutó profilozott főpárkány. Délen és északon is négy-négy, szimmetrikusan elhelyezett, félköríves záradékú ablak töri át a falakat, egy alacsonyabb pedig a poligonálisan záródó keleti rész tengelyében világítja meg az ottani karzatot.

A középkorból megmaradt hajófalszakaszok a hosszfalak középső részét képezik, északon 9,8, délen 10,2 m hosszúságban, ezeket sötétebb színű, vékony kanálhátas vakolat jelzi. Noha a román kori hajó nyugati és keleti falainak, illetve a hozzájuk tartozó sarkoknak a teljes egészükben történt elbontása igen szabálytalan formájú falvégeket és utólagos

összeszövéseket eredményezett, az esztétikusabb bemutatás céljából a periódusok határvonalát mindkét oldalon függőleges nűttal jelezték. Az így rekonstruált homlokzatszakaszokon az említett okok miatt nem érzékelhető, ám a régészeti feltárás kimutatta, hogy a nyugati sarkokon átlós állású – keleten a falsíkra merőleges, de itt utólagos – támpillérek álltak. Egy-egy további, a fal teljes magasságáig emelkedő, utóbb elbontott támpillér erősítette a falakat a homlokzatok közepén is, csorbázatuk jól leolvasható. A déli homlokzaton eredetileg öt, 1,7 m magas, rézsús bélletű, félkörívvel záródó ablak nyílt – ezeket 2013-ban tárták fel és bontották ki –, közülük kettőnek az alsó felét megcsonkították a falazatba teherkiváltó nélkül belevágott 19. századi ablakok. Szintén csorbázat jelzi, hogy a középkori hajónak kiugró lábazata is volt, mégpedig profilozott, melynek formájából csak a felső, eredetileg valószínűleg félhengertagos metszetű, élére rakott téglasor következtethető ki. Az Árpád-kori felső párkányból nem maradt semmi, a falkoronát érzékelhetően visszabontották valamennyivel.

Mind a külső, mind a belső falszövetben megfigyelhető volt egy a falazaton belül elütő, nagyméretű, 7-8 × 14-15 × 31-33 cm-es téglákból rakott méternyi vastag sáv, a lábazat fölött 50-60 cm-rel. Ezt azzal magyarázhatnánk, hogy a mai templomot egy korábbi templom köré építették, majd azt lebontva, tégláit építőanyagként használták fel. Amikor az építőanyag elfogyott, visszatértek az eredeti méretű téglák beépítéséhez. Ezt a feltételezést sajnos a belsőben történt, korlátozott mértékű kutatás nem tudta igazolni. Egy másik érdekes észrevétel a hajófalak keleti végében, az egykori diadalívtól mintegy két m-re a falazatba bemélyített, utóbb elfalazott, ismeretlen záródású oltár(?)fülkék és ezek mellett egy-egy kis háromszögben záródó szentségtartó fülszele azonosítása. Ilyen pozíciójú 13. századi mellékoltárra Magyarszecsődön, Csempeszkopácson, közelebbről pedig Siteren találunk példát, a tabernákulumfülszele formájára pedig Nyírkáta, Nyíribrony, Siter vagy Hodos idézhető. Itt kell megjegyezzük, hogy ezt a megoldást végül egy tervmódosítás során elvetették, a fentebb említett, nagyméretű téglás falazatsáv téglasorai ugyanis köpenyezésként töltik ki a fülszeleket.

A téglapadlós templombelső újkori nyugati végét teljes egészében elfoglalja a boltozott karzatalaj,

a torony keleti alátámasztását szolgáló két vaskos pillérrel és az ezeket a falakhoz kötő félköríves hevederek. A délnyugati sarokban kialakított lépcső és a toronyba vezető feljárati miatt igen szűk karzat terét kelet felé az első ablakig előreugró fakarzattal toldták meg, melynek alsó terét 2015-ig egy üvegezett faszerkezet választotta le a hajótértől.

A síkmennyezetes – 2016 óta kazettás famennyezetes –, fehérre meszelt falú hajó beltere tagolatlan, csak a nagy 19. századi és a fölöttük sorakozó szűk román kori ablakokon beszűrődő fénynyalábok eredményeznek érdekes fényjátékot. A 19. század eleji mennyezet kékre festett mezőjű, csavart vonalas, vörös-fekete sávos osztólécekkel tagolt kazettáit utóbb a keleti karzat alá rögzítették. 1785-ből való a különálló hangvetős, hatszögű szószékkorona.

A 2000-ben feltárt, 6,6 × 2,3 m méretű déli falkép a középkori fal nyugati háromnegyednyi hosszát foglalja el. A Kallós Kálmán által megörökí-

Szószékkorona

tett állapothoz képest felülete kopottabb, felstokkolták, felső részébe belevág a két újkori ablak. A kisebb, felül tekergő szalaggal díszített négyzetes keretben hangsúlyosan centrális beállítású, Nagyszentcsaládot ábrázoló jelenet látható. Az architektonikus felépítésű trónon ülő, fátyolba borított fejű, bő világoskék lepelt viselő Szent Anna ölében a kendőös Szűz Mária és a kis Jézus ül, Anna mindkét kezét a kétoldalt álló – a legenda szerint a másik két férjével, Kleofással és Salamonnal való házasságából származó – Máriák (Mária Kleofás, Alfeus felesége és Mária Salome) fejére helyezi, akik előtt négy (Jakab, Júdás Tádé, Zelóta Simon és József), illetve két (Jakab és János apostol) dicsfényes gyermekük sorakozik, párosával egy-egy könyvet tartva kezükben. Nem világos, hogy a közvetlenül az alsó keret alatt megmaradt, sárga kontúrú fragmentumok – kockaszerű architektonikus elem és lepellel burkolt, felfelé tekintő fej – ehhez a képhez tartoznak-e, mindenestre az alsó egyméteres sávba már nemigen férne el egy önálló jelenet. Hasonló, „teljes” Nagyszentcsalád-ábrázolásokat a marosszentannai, almakeréki, feketeadói és szőlősvégardói templomokból ismerünk a 14. század dereka és a 15. század eleje közötti periódusból, emléküink is ebbe az időszakba, inkább a végére keltezhető. A trónus formájához a bádoki Trónoló Mária freskó architektonikus háttere nyújt analógiát.

A hosszabb, 4,3 × 2,3 m-es, geometrikus díszekkel ellátott keretű jelenet a 303-ban vértanúhalált halt Szent György sárkányölő legendájának a leggyakoribb, redukált képi változatát ábrázolja. A Kallós Kálmán másolatán még jóval épebb állapotú kép bal felén a tornyokkal és pártázatos várfalakkal megjelenített lybiai Silena (Cyrene) városa látható, az egyik toronyablakból kitekintő szakállas királlyal és feleségével, akik kétségbeesve nézik, amint a kép közepén a lovon ülő, pajzsot maga elé tartó dicsfényes katonaszent hosszú lándzsájával megvív a sárkánnyal. Az itt nyitott ablak miatt azóta elpusztult a lovagszent felső teste és feje, csak a vértezetteltartart lába látszik és a sárkány teste sem kivehető. Tőle jobbra imára kulcsolt kézzel Cleodoline, a király leánya áll, aki később – a Legenda Aurea szövege szerint – Szent György kérésére saját övével vonszolta be a sárkányt a városba. A kompozíció párhuzamait a tarpai, szentsimoni, ófehértói templomokból ismerjük.

A Nagyszentszalád-kép Kallós Kálmán 1862. évi másolatán

A Nagyszentszalád-kép

Mindkét jeleneten roncsoltak az arcok, csak a királyleány és a koronás király portréja őrződött meg valamennyire, utóbbi jól illusztrálja a figurális részletek eredeti kvalitását. Számos – köztük középkori – apró feliratot karcoltak bele, illetve egy 1467-es évszámot. Kallós a rajzán a ló lábai közt, valamint a képmezők alatt több sorban nagyobb feliratokat reprodukál, utóbbiakat a falképről másolhatta át. Márki Sándor, a vármegye monográfusa ekképpen értelmezte őket: „Amennyire a bizonytalan másolatból ki lehet betűzni, magán a festményen ez állott: *Do (mine crav) di (orati) onem m(eam)* – Uram, hallgasd meg könyörgésemet!

Az egész kép alatt középen pedig: *(In homo)rem B(ea)te m(atri)s b(ea)te m(arie) V(ir)ginis f(eri)fe)cit Dnoni S(i)us Veer ...*, és még két vagy három szó. – A boldog Mária szűz boldog anyjának tiszteletére, készítette Veér Dénes. Tőle jobbra hibás

egyezettetéssel: *Non omnes sunt sanus* – Nem mindenki okos. A baloldali részből csak egyes szókat lehet megérteni. Az utolsó három, *Egidius de des* – úgy látszik, a festő neve, és a kép alatt középen levő 1467, a festés évét jelenti. E szerint a freskót 1467-ben Dézsy Egyed által Veér Dénes festette s így egy új festő és új műbarát nevével, ismerkedtünk meg.” Értelmezése nem autopszián, hanem Kallós másolatán alapul. Sajnos a helyszínen a feliratok kalligráfiáját és értelmezését már nem lehet ellenőrizni, csupán a ló lábai alatt húzódó pár minuszkulás szótag látható még, mely egy olyan hosszabb szöveg része lehetett, ami a töredékei alapján a nyugati kereten is túlfutott. Ezt viszont egyértelműen egy a jelenetre később ráfestett okker színű alapra írták vörös festéssel. Ami a Weér családot illeti – ha helyes Márki feloldása –, nekik annyi kapcsolatát ismerjük Gyarmattal, hogy egyrészt birtokolták a Gyarmattal dél-

ról szomszédos Székudvart, másrészt Muronyi Weér András 1476-ban a Nadabiak itteni birtokrészt is zálogba veszi. Ha a felirat valamilyen megrendelői minőségben vonatkozik rájuk, az esetleg a templom szentélyének építése lehet.

A déli falon még három helyen figyelhetünk meg falképek fragmentumait: a két képmezőtől nyugatra egy azoknál későbbi, vörös és fehér színnel festett, bekarcolt kontúrú, talpas felszentelési kereszt található, a szószék szomszédságában pedig egy másik felszentelési kereszt és geometrikus mustrás keretű kisebb töredék várja megtisztítását.

2016–2018 közt tárták fel az északi hajófal falképeit, tisztításuk és restaurálásuk folyamatban van. A 4,9 m hosszúságban megmaradt felületen négy keskeny és egy szélesebb képmező sorakozik. Nyugat felől az alacsonyabb első mező – melybe felül kissé belevág egy ablak – okker és sötétkék háttér előtt egy dicsfényes, keresztet maga elé tartó, vörös köpenyes szentet ábrázol: Szent Ilonát. Deréktól felfele szándékosan megrongálták, épp a kontúrja mentén, amint az a dicsfény helyéből és az egykori vízszintes kereszt szárát tartó balkézzől lehulló redőzetből kikövetkeztethető. A mellette álló szentnek csak a tégl-

A Szent György-legenda Kallós másolatán

A Szent György-legenda ábrázolása a déli falon

vörössel és okkerrel kiemelt redőjű, fehér köpenye és a fej körüli, bekarcolásokkal hangsúlyozott dicsfényvehető ki. A kép jobb szélén, alul egy vörös köpenyes, dicsfényes, a szent felé kosarat felnyújtó gyermek alakja egészíti ki a képmezőt, ez alapján a főalak Szent Dorottyaival azonosítható, aki a *Legenda Aurea* szerint lefejezése előtt a Krisztus képében megjelenő, bíborpalástba öltözött, csillagkoszorús ifjútól kapott egy a Paradicsomból hozott kosarat, benne három rózsával és almával. Falképeinken és oltárszobrainkon Dorottya-t többnyire csak kosárral az ölében ábrázolják, de ehhez hasonló megjelenítést is ismerünk a lőcsei Szent Jakab templomból (1420 körül) vagy Mecseknádasdrol (15. század eleje). A harmadik képmező teljesen elpusztult.

A következő két képmező biztosan egykorú, vörös, fehér és bordó csíkokkal tagolt keretük összekapcsolja őket. Az elsőnek csak a felső fele őrződött meg, a vörös, rombuszba írt mustrákkal díszített, fehér köpenyt hordó Trónoló Mária az ölében tartott gyermek Jézussal, aki baljában a kéztartása alapján ítélve országalmát tartott. Mindkettejük arcát szétroncsolták. A trón háttámláját és baldachinját vörös, fehér és rózsaszínű, illetve sötétkék négyzet-hálós mustra fedi, konzolosan előreugró formája a rudabányai Trónoló Mária megfelelő részletére hasonlít.

Az utolsó jelenetről kopottsága ellenére is megállapítható, hogy a Háromkirályok hódolatát ábrázolja. Baloldalt egy dicsfény nélküli és két koronás,

A Szent György-legenda részlete. A királylány

Trónoló Mária a gyermek Jézussal

dicsfényes álló alak látszik, előttük pedig egy térdeplő társuk. Előbbiek elmosódott, de igen finom kidolgozású arca tanúskodik a falkép kvalitásáról. Velük szemben ül Mária és az ölében tartott, álló kis Jézus, fölöttük, az ablak mellett pedig egy apró, dicsfényes figura, valószínűleg egy angyal, könyvszerű tárgyat tart kezében. Mária mögött egy másik töredékes arc tűnik elő, innen a vakolat nagyrészt roncsolt.

Falképünk külön értéke, hogy az Alföld keleti pereméről, a Körösöktől délre fekvő, középkori műemlékekben rendkívül szegény vidékről a vadászi mellett a feketegyarmati az egyetlen, amely színesíti valamelyest a Kárpát-medence freskóállományát.

Röviden szólnunk kell végül a 2016-os ásatás eredményeiről. Előkerült egy félköríves apszis, melynek téglái ugyan a hajófalával azonos méretűek, de az újratervezésük lehetősége miatt nem zárhatjuk ki teljesen, hogy egy korábbi román kori templomhoz tartoztak, és csak megtartották ezeket a mai hajó számára is. Azt, hogy lehetett itt vagy másutt egy korábbi templom, valószínűsíti, hogy a zarándi település neve ómagyar törzsnévből keletkezett, azaz legkésőbb a 11. században.

A félköríves román kori apszist egy a nyolcszögöt oldalával záródó, a sarkain támpillérekkel megerősített gótikus szentély váltotta fel, majd később egy sekrestyét is emeltek az északi oldalához. A 13,2 × 10 m-es, kissé trapéz alaprajzú román kori hajó nyugati fala közvetlenül a mai torony keleti pillérei előtt húzódott és nem volt nyoma annak, hogy

Szent Dorottya és Szent Ilona ábrázolása

eredetileg lett volna tornya. A román kori fázis az átlós állású nyugati támpillérek alapján a 13. század második felére datálható.

Emódi Tamás

IRODALOM

- BUNYITAY VINCZE: *A váradai püspökség története a püspökség alapításától 1566 évig*. III. Nagyvárad, 1884, 456.
 RÓMER FERENCZ FLÓRIS: Régi falképek Magyarországon. In: *Magyarországi Régészeti Emlékek*, II-1, Bp., 1874, 108.
 RÁCZ KÁROLY: *A zarándi egyházmegye története*. Arad, 1880, 96, 118, 119, 182–183.
 MÁRKI SÁNDOR: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*. Arad, 1895, I, 99, 231, 438, 441, 454–455, II, 753–754.
 ADRIAN ANDREI RUSU–GEORGE PASCU HUREZAN: *Biserici medievale din județul Arad*. Arad, 2000, 108–111.
 EMÓDI TAMÁS (szerk.): *Örökségünk védelmében. Egyháztörténeti értékek gondozása a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Nagyvárad, 2004, 52, 60–65.
 LÁNGI JÓZSEF–MIHÁLY FERENC: *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. I. (é. n.) 36–37.
 LÁNGI JÓZSEF: Feketeardó (Чорнотисів), római katolikus templom. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, 2013, 294–296.

GERÉNY

Görögkatolikus templom

Gerény az egykori Ung megye központja, Ungvár közelében található, ma már a városhoz tartozik közigazgatásilag. A város földe magasodó hegynyúlványon, középkori eredetű udvarház romjai közelében található a jelenleg görögkatolikus használatban álló templom. Változatos formája: a centrális és a hosszházas kialakítás egyesítése rögtön magára vonja a figyelmet. A kutatás már egy évszázada megkülönböztetett figyelemben részesíti a rotunda sajátos, hatkaréjos elrendezése miatt, amihez gazdag, három korszakból származó középkori falképegyüttese is hozzájárul. A rendkívüli értéket képviselő templom a Kárpátalja kiemelkedő fontosságú műemléke, amelynek kvalitásait a Rómer Flóris Terv keretében végzett munkák segítenek megőrizni és kiemelni.

Gerény története szorosan összefügg Ungvárral, mely vélhetően a királyi megye első központja volt. Feltehetőleg ezzel együtt került az Aba nemzeli Finta nádor kezére 1279-ben, majd az ő bukása után testvére, Amadé nádor birtokába, aki a várfölddekből megszervezte a nyevickei uradalmat – Gerény ehhez tartozott az egész középkorban. Amadé nádor 1310-ben innen keltezte egyik oklevelét, ami a falu első ismert említése. Az Abák hatalmának hanyatlása után I. Károly elvette Amadé fia Lászlótól (1317–18), és 1328-ban honorként, 1332-ben királyi adományként örökbe a Drugeteknek adta. Ezáltal része lett annak a Druget-tartománynak, mely Északkelet-Magyarország kilenc vármegyéjére terjedt ki. Bár a tartományt Nagy Lajos 1342–43-ban felszámolta, ezt a birtokát a család továbbra is szilárdan kezében tartotta. Egyik ága, mely itt castellumot épített, Gerényről vette nevét, majd ennek kihaltja (1398) után a Homonnai Drugetek örökölték a birtokrészt.

A templomról közvetlen középkori forrásunk nincs. A pápai tizedjegyzékek korában már működő plébánia volt, mivel papja 1334-ben és 1335-

ben 2-2 garast fizetett – az egész ungi főesperességben a legkevesebbet. Ezután, mint a gerényi Drugetek székhelye, nagyobb fontosságra emelkedhetett, amit átalakításai jeleznek a 14–15. században. Egy 1409-es hagyatéki ügy során derül ki a templom patrocíniuma: Szent János. A következő időkben nem hallunk róla, jelentősége ismét csökkent. A reformátusok kezére került templom még 1644 előtt visszakerült a katolikusokhoz. Titulusa is megváltott, Szent Anna tiszteletére szentelik. A 19. század végére azonban római katolikus hívei megfogyatkoztak, olyannyira, hogy évente csak egyszer tartottak benne istentiszteletet.

A templom felújítását az Ung vármegyei alispán kezdeményezte, melynek hatására a Műemlékek Országos Bizottsága 1894-ben kiküldte Sztéhlo Ottót, aki rajzokat és fényképet készített. Mivel az épület nem igényelt komolyabb beavatkozást, Sztéhlo a falképek feltárását javasolta. Az ügy 1900-ban folytatódott, amikor Huszka József kapott megbízást a falképek feltárására és dokumentálására. 1908-ban az alispán a szatmári püspökkel közösen kérte a restaurálást, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter is sürgetett. Sztéhlo Ottó 1909-ben elkészítette a terveket, amelyek szerint a restaurálás 1912-ben lezajlott. Jelentősebb átépítésekre nem került sor, de az összkép megváltozott: az addig a hajóval közös tető alá vont rotunda önálló, centrális jellegét hangsúlyozó lefedést kapott, kiszabadítva annak tamburját, melynek farkasfogas párkányát is rekonstruálták. Korábbi dokumentumok alapján úgy tűnik, ennek formája hiteles lehet. Ugyanekkor lebontották a sekrestye egy részét és keleti falát nyugatabbra helyezték.

A két világháború között a Csehszlovákiához került emlék több kutató figyelmét is felkeltette (Florrian Zapletal, Vladimír Zaloziecky, Karel Guth, Václav Mencl), és 1926-tól a középkori vár területén ásások is folytak. A II. világháború idején is-

A templom keletről, kutatás közben

mét Magyarországhoz tartozó Gerényben az 1939-45 közt a kassai múzeumban tevékenykedő Bálint Alajos végzett ásatást. A háború után a szovjet időkben az emlék az ungvári Művészeti Múzeumhoz tartozott, melynek keretében az 1960-as években újabb falképeket tártak fel. Az 1990-es években a függetlenné vált Ukrajna égisze alatt görögkatolikus használatba került templom külsejét erősen cementes vakolattal látták el, uniformizálták a tambur ablakait és befalazták a rotunda kapuja melletti kis ablakot. Ugyanekkor a belsőt alkalmassá tették a görögkatolikus liturgia végzésére, melynek során a hajó falképeit erősen átfestették és kiegészítették. A Rómer Flóris Terv keretében 2016-ban megkezdődött a vízvezetési rendszer régészeti kutatással és tereprendezéssel kísért kiépítése. 2017-ben eltávolították a cementes vakolatot és 15 méter hosszúságban újralfalazták a feltárt körítőfalat. 2018 tavaszára

jutott a középkori felületképzést felidéző újravakolás festőrestaurátori művezetéssel, a feltárt középkori részletek bemutatásával, és megtörtént a zsindelehéjzat javítása és kezelése is.

A templom ma is három épületrészből áll: az eredetileg kör alaprajzú szentélyből, a téglalap alaprajzú hajóból és a mindkettőhöz csatlakozó sekrestyéből. A téglából épült egykori rotunda kívül kör alaprajzú, melynek vastag falába jelenleg öt, az elbontott nyugatival együtt eredetileg bizonyára hat többé-kevésbé félköríves fülke mélyedt. A fülkék félkupolával vannak lefedve. A félkupolák alatti falon tagolóelem jelenleg nem látszik, a fal a fülkék közötti kiszögéléseket lekerekítve hullámzó felületet alkot. A félkupolák indításánál falvisszaugrást alkalmaztak. A félkupolák fölötti hatszögű tambur falai lekerekítetten csatlakoznak egymáshoz, közéjükön keskeny, háromszögben végződő ablak van.

A középteret az ablakok fölött egyenes vonalról induló szabálytalan kolostorboltozat fedi. A rotunda külső homlokzatának lábazata nincs, az alsó résznek párkánya sincs, a tambur farkasfogas mintájú téglapárkánya mai formájában új keletű. A keleti karéjt befalazott, kívül és belül is rézsűs béllettel kialakított, félköríves záródású ablak törte át. Ez az egyetlen hitelesnek tekinthető ablakforma – a délkeleti karéj nagyobb, szegmensíves lezárású ablaka modern formákat mutat. Viszont bal oldali kávéja megőrizte eredeti kialakítását, falazási struktúráját, amely azonos a keleti ablaknál alkalmazottal. Bővítésére feltehetően a 17–18. században került sor. A délnyugati karéjban is volt egy ablak, amelynek periódusai a legutóbbi falkutatáskor tárultak fel: ez a kisméretű, félköríves, rézsűs ablak közvetlenül a kapu fölött, jobbra helyezkedett el. Idővel lefelé megnyújtották, majd újabban befalazták. Szabálytalan formáját a 19. századi átalakítás során nyerhette, amikor három irányba megnagyobbították, és új vasrácsot helyeztek bele. Csupán bal oldali kávéja-

nál figyelhető meg egyetlen másodlagosan felhasznált, élére állított téglá, mely a nyugati rész bontása során feleslegessé vált téglákból kialakított kávéra utal. Tehát itt az építés korában még nem volt ablak, de a gótikus átépítés során egy, a jelenleginél kisebb ablakot alakíthattak ki. A délkeleti karéj falát törte át a rotunda egykori, már a középkorban befalazott kapuja is. Befalazásánál ugyancsak a nyugati karéj bontásából származó téglákat használták fel. Félköríves nyílását eredetileg kétszer lépcsőzött kereettel és háromszögű oromzattal látták el. A jelenlegi kutatás eredménye, hogy a kapu oromzatával együtt egykorú a rotunda falával, utólagosságnak nincs nyoma. A kapu kis felületen kibontott timpanonja festésnyomokat mutat. Fehér alapszínen vörössel festve, leginkább egy felszentelési keresztre emlékeztető motívum töredéke jelenik meg. Vakolata, festéstechnikája viszont nem egyezik meg az északnyugati karéjban feltárt korai kifestéssel. A falazat felső részén a téglafalazatba törkő elemek gyűlnek, ami minden bizonnyal a hajó építésével

A templom délről, kutatás közben

A rotunda délről, kutatás közben

egykorú, mivel falazóanyaga és habarcsa megegyezik az ott alkalmazottal.

A törtekőből épült hajónak szintén nincs se lábadata, se párkánya. A déli falon három ablak nyílik, melyek közül a nyugati keskenyebb a többinél. Mindhárom egyenes lezárású, keretük élszedéses, amelyet a felső sarkokban ferdén megtörtek, a lábataznál pedig rézsúvel zártak. A középső ablak alatt található déli kapu kerete hasonló, de ennek ferde sarkain nagy íves szemöldökgyámokat is kialakítottak. A nyugati homlokzat közepén csúcsíves, élszedéses keretű kapu található, a többi kerethez hasonló lábazzal. Efölött félkör alakú, utólagosan a falazatba tört karzatablak és téglalap alakú padlásablak helyezkedik el. Utóbbi kőkerete hasáb alakúra faragott kövekből készült, melynek anyaga megegyezik a hajó többi nyíláskeretével. A nyugati homlokzat

tetején zsindeyes oldalfalú, bádofedésű barokk huszártorony ül. A hajó északi homlokzatán az újabb falkutatás során került elő egy befalazott csúcsíves kapu. A hajó boltozatlan, a szentélyhez csúcsíves kőfalazású diadalívvel kapcsolódik. Nyugati részét megújított fakarzat foglalja el. Alatta az északi falra függesztve helyezték el a templom Szent Annát ábrázoló barokk főoltárképét.

A sekrestye szintén tört kőből épült, de falában tégladarabok is feltűnnek, a keleti fal egyes részein (az északi saroknál és a felső részeken) téglasorok is mutatkoznak. Tetőzete részben a hajóéval közös, részben a rotunda északkeleti karéjának lefedéséhez csatlakozik. Jelenleg nyugatról modern ajtóval, keletről a hajóablakokhoz hasonló nyílással rendelkezik. Mivel a restauráláskor a keleti részt lebontották, valószínűleg ennek ablakát rakták át a mai keleti fal-

A helyreállított templom délkeletről

A helyreállított templom délről

A részben kibontott északi kapu

A rotunda déli kapuja

Szűz Mária

ba. A sekrestyét kelet–nyugat irányú dongaboltozat fedi. A jelenlegi szintsüllyesztéskor napvilágra került a lebontott keleti rész alapozása.

A templomban három periódusból származó falképek találhatók. A legkorábbiakat a rotunda délnyugati karéjában tárták fel. Ezek igen töredékesek, de egyes elemek azonosíthatók. A bal oldalon a lóháton ábrázolt Szent György lándzsájával a (mára elveszett) sárkányt döfi le, vörös köpenye háta mögött lobog. A jobb oldalon álló püspökszent töredékei láthatók, mellette a felirat maradványaiból talán *J* és három betűhelynyi szünet után a *riu* betűcsoport olvasható ki; ennek alapján olyan nevet kell keresnünk, mint pl. Januarius, aki 4. századi mártír püspök volt, és kultusza Magyarországon sem ismeretlen. A Szent György igen hasonló a Lónyán fel-

tárt ábrázoláshoz, és az ottani Szent Miklós is összehasonlítható a gerényi püspökábrázolással.

A második réteg szintén a rotunda falait díszíti. A kupolán árkádívek alatt az apostolok álló alakjait festették meg. A fülkeboltozatokban a Madonna, Maiestas Domini és a Kegyelem trónusa töredékei őrződtek meg. A három keleti karéjban Jézus gyermekségét és szenvedéstörténetét ábrázolták két sorban. A ciklus az északkeleti karéj felső sorában kezdődik az Angyali üdvözléssel, amit a csonka Jézus születése és a jó állapotú Királyok imádása követ. A keleti karéjba a Bethlehemi gyermekgyilkosság, a

Szűz Mária a gyermek Jézussal ►

Menekülés Egyiptomba – részlet

Menekülés Egyiptomba és a Bemutatás a templomban jelenetei kerültek. Az elbeszélés a délkeleti karéjban az Utolsó vacsorával folytatódik, amit az északkeleti fülke alsó sorában az Olajfák hegye és az Elfogatás követ. Ez után a falba mélyedő szentségfülke következik, melyet a falkép károsításával utólag alakítottak ki, ami fölött a zenélő angyal már a Mária koronázása kompozíció része. Építés korabeli, háromszögletű záradékú, falmagban elhúzott szentségtartó fülkéből kettő maradt fenn a rotundában. A keleti karéj alsó sorában folytatódik a Passió Krisztus elítélésével, ostorozásával és kereszttelével. A délkeleti karéjban a Keresztrefeszítést és a Feltámadást találjuk. E három karéj legalsó sávját egységes drapériafestés zárja le. A délnyugati karéjban is vannak ehhez a réteghez tartozó falképek, de azok kilépnek a narratívából. Anyaghasználatuk és készítőtechnikájuk ugyan egyezést mutat a másik három karéj falképeivel, de elhelyezkedésük, kiosztásuk je-

lentősen eltér azoktól. Itt csak az alsó sort ismerjük, amely a Lábmosás jelenetét, két női szentet (a bal oldali Árpád-házi Szent Erzsébet) és a töredékes Szent Ilona-ábrázolást tartalmazza. Ezek a falképek erős itáliai hatásról tanúskodnak.

A harmadik réteg már a hajó diadalívén található. Itt három középkori falkép őrződött meg: az északi oldalon a felső sorban Angyali üdvözlettel, melynek érdekessége, hogy az Atya felől *parvulus puer formatus*, azaz megformált gyermek képében Jézus lelke vagy isteni természete érkezik a Szentlélek galambjától vezetve Máriához. Ez alatt Köpönyeges Mária ábrázolása, melynek alsó keretén töredékes felirat maradt meg. A déli oldalon Keresztrefeszítést találunk az alsó sorban, míg előle újabban festettek középkorias jellegű Királyok imádását. Középkori freskóinak feltáráskori állapotát hűen adják vissza Huszka József 20. század elején készített 1:1 léptékű pauszmásolatai és akvarellvázatai. Ezek és a 20.

század első felében készült archív felvételek alapján érzékelhető igazán, hogy milyen radikális beavatkozásokra, átfestésekre, rekonstrukciókra került sor az 1960-as években a szentélyben, illetve az 1990-es évek elején a diadalíven.

Az építészeti részletek és a falképek alapján a templom története is körvonalazható. A kívül kerek, belül hatkaréjos rotunda típusa a román korban kizárólag a Magyar Királyság területéről ismert, Gerényen kívül Karcsán és Kiszomborban áll példája, és maradványait feltárták Kolozsmonostoron és az almádi monostor területén. Ezek az emlékek a 12. és a 13. századból származnak. A legkésőbbi a gerényi lehet, amelynek kapuzata a 13. század közepe után jelöli ki helyét. Rokona a csarodai templomon látható, mellyel összeköti a farkasfogas párkány és kifestésük első rétege is; ez utóbbi alighanem a 14. század elejére keltezhető. Ennek alapján a rotunda korát a 13. század vége vagy a következő elejére tehetjük, és összeköthetjük az Abák alatt (1279–1317) fontossá váló várral. Ekkoriban készültek az

első falképek is, amelyek a Lónyán, Csarodán, Palágykomorócon és Laskodon található festményekkel rokonok. Ez a csoport mai tudásunk szerint a 14. század első évtizedeiben, de nem a legelején keletkezhetett.

A rotunda teljes kifestésére fél évszázaddal később került sor. Ekkor befalazták a délnyugati kaput, amelynek belső felületét fedi ez a réteg, de még nem készült el a hajó, mivel a mai diadalív vágja a Szent Ilona-ábrázolást. Ezt a réteget itáliai kapcsolatai miatt a Drugetek 1360 utáni megrendeléséhez szokás kötni.

Szintén a Drugetek idején került sor a rotunda bővítésére is. Lebontották a nyugati karéjt és hajót építettek hozzá. Nyílásait igényes faragott kőkeretekkel látták el. A kapu rokona a közeli Szürte római katolikus templomának sekrestyeajtaja. Németh Péter a bővítést Druget László húgaihoz kötötte, akik 1398–1437 között innen irányították tekintélyes birtokaikat. Valószínűleg nem sokkal ezután elkészültek a diadalív falképei is, melyeket igen erősen

Jézus bemutatása a templomban

A Jézus születése
jelenet részlete

átfestettek, ezért korukat csak feltételesen helyezhetjük a 15. század első felére.

A sekrestye fala nincs kötésben a hajóval, így nem zárható ki Mencl javaslata a barokk kori datálásra. Ugyanakkor keleti ablaka egykorú a hajón találhatóakkal, és befalazott északi ablaka is középkori jellegű, ezért valószínűbb, hogy nem sokkal a hajó után épült. Újkori a nyugati homlokzaton ülő huszártorony. A sekrestyét érintette leginkább az 1912-es restaurálás. A későbbiekben csak kisebb jelentőségű, főleg a nyílások formáit módosító változtatásokra került sor. A jelenlegi helyreállítás célja, hogy a templom műemléki értékei ismét megfelelően érvényesüljenek.

Szakács Béla Zsolt

A töredékes Szent Ilona-ábrázolás

IRODALOM

- ZAPLETAL, FLORIAN: *Horjanská rotunda*. Olomouc, 1923.
- ZALOZIECKY, WLADIMIR ROMAN: Die Burgkapelle in Horjany. In: *Belvedere*, V (1924) 23–33.
- ZALOZECKIJ, VLADIMIR: Gorjanszka zamkova kaplicja. In: *Naukovyj Zbornyk Tovarystva „Prosvita”*, III (1924), 136–154.
- ZALOZIECKY, VLADIMÍR: Hradni kaple v Horjanech. In: *Památky Archeologické*, XXIV (1924/1925), 372–394.
- GUTH, KAREL: Vladimír Zaloziecky – Hradní kaple v Horjanech. In: *Český časopis historický*. XXXIII (1927), 379–382.
- MENCL, VÁCLAV: *Středověká architektúra na Slovensku*. Praha–Prešov, Československá grafická únie, 1937, 359–362., 401.
- GEREVICH TIBOR: *Magyarország románkori emlékei* (Magyarország Művészeti Emlékei I). Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1938, 33.
- CSÁNYI KÁROLY–LUX GÉZA: Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Karcsa. Református templom. In: *Technika*, XIX (1938), 379–384. és XX (1939), 27–35.
- MENCL, VÁCLAV: Románska architektúra na Slovensku vo svetle nových vykopávkov. In: *Pamiatky a Muzeá*, V (1956), 74–81.: 77–78.
- CSEMEGI JÓZSEF: Középeurópa románkori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. In: *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, IV (1960), 323–348.
- GERVERS-MOLNÁR VERA: Romanesque round churches of medieval Hungary. In: RÓZSA GYÖRGY (ed.): *Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art*. Budapest, Akadémiai, 1972, 385–401.: 397–399.
- GERVERS-MOLNÁR VERA: A középkori Magyarország rotundái (Művészettörténeti Füzetek 4). Budapest, Akadémiai, 1972, 46–52.
- MAROSI ERNŐ: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. In: *Építés-Építészettudomány*, V (1973), 296–304.
- KOZÁK KÁROLY: Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a 12–13. században. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1976–77, 49–89.
- DÉKÁNY TIBOR: A gerényi templom. In: *Honismeret*, IX (1981), 1. 40–43.
- DESCHMANN ALAJOS: *Kárpátalja műemlékei* (Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 2), Budapest, TKM Egyesület, 1990, 58–59.
- MAROSVÁRI ATTILA: A kiszombori rotunda kutatástörténete. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Studia Historica 2 (1999), 87–123.
- BAKÓ ZSUZSANNA: Sztehlo Otto (1851–1923) építész fényképfelvételei. Válogatás a hivatal archívumaiban található hagyatékából. In: BARDOLY ISTVÁN–HARIS ANDREA (szerk.): *Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem XI). Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002, 601–621.: 606., no. 34.
- TÓTH SÁNDOR: Hatkaréjos rotundáink. In: MARCU ISTRATE, DANIELA–RUSU, ADRIAN ANDREI–SZÓCS PÉTER LEVENTE (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészeti Erdélyben III*. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2004, 7–60.
- DYBA, JURIJ: *Ukrainszki khramy-rotundy. X–persoi polovyny XIV sztolittja*. Lviv, Lvivszka Politehnika, 2005, 8–10., 55–57.
- GOMBOSI BEATRIX: „Köpnöyegem pedig az én irgalmasságom...” Köpnöyeges Mária-ábrázolások a középkori Magyarországon (Devotio Hungarorum 11). Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008, 152–153.
- TAJKOV, PETER: *Sakrálna architektúra 11–13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*. Košice, Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach, 2012, 22–26, 254.
- NÉMETH PÉTER: Elpusztult középkori kolostorok, fennmaradt templomok Kárpátalján. In: KOLLÁR TIBOR (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013, 19–31.: 25.
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Gerényi görögkatolikus templom. In: KOLLÁR TIBOR (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013, 52–60.
- LÁNGI JÓZSEF: A gerényi görögkatolikus templom falképei. In: KOLLÁR TIBOR (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013, 61–73.
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Ikonográfia és időrend: falképek az Árpád- és Anjou-kor határán. In: *Ars Hungarica*, XXXIX (2013), 202–211.

HONTVARSÁNY

Református templom

A történeti Hont megye nyugati peremén, a Szikince völgyében található ősi település 1976 óta Lévához tartozik. A folyó fölé magasodó dombon álló templom a régió egyik legkorábbi és legtekintélyesebb műemléke. Bár az épület magán viseli az elmúlt évszázadok sebeit, hajója és szentélye lényegében ma is hitelesen őrzi az eredeti állapotot. Nemes kváderfalai és különleges karzattmegoldása miatt már a 19. század óta tudományos kutatások tárgyát képezi, ami az elmúlt időszakban csak fokozódott: mind a szlovákiai, mind a magyarországi műemlékvédelem figyelmét felkeltette és jelenleg is folyamatban van a további munkák előkészítése.

A hontvarsányi templom nemcsak építészettörténeti szempontból jelentős, hanem történeti forrásként is: a település múltjának voltaképpen legkorábbi tanúja. A falu korai története ugyanis meglehetősen homályos. Nevében annak a Varsány törzsnek az emléke őrződött meg, amely a honfoglaló magyarokkal együtt érkezett a Kárpát-medencébe, és egyes vélemények szerint kabar (kavar), közelebbről alán (jász) nemzetiségű volt. A Szikincevölgyben olyan királyi birtokok sorakoztak (pl. a Varsánytól délre fekvő Ladány/Ludány, később Vámosladány), amelyek részben egy Garamon túli udvarház alá tartozhattak; nem zárható ki, hogy Varsány is közéjük tartozott. Az első oklevél, amelyben Varsány (*Wosyan*) szerepel, keltezetlen. Közlésekor Wenzel Gusztáv külső jelei után ítélve 1242-72 közé tette, amit a szlovákiai irodalom elfogadott. Ugyanakkor Karácsonyi János véleménye szerint ez 1290 körül keletkezett (mivel a benne halottként említett Hont fia Demeter 1288-ban még élt), és a magyar szakirodalomban ennek megfelelően ez a dátum terjedt el. Ennek alapján csak annyit állíthatunk, hogy a 13. század végén Simon fiai birtokolták. Hogy az adomány csakugyan IV. Bélától származik-e, és előtte valóban királyi kézen volt, azt csak feltételezni lehet.

Az 1290 körüli oklevél kiállításának oka az volt, hogy Varsányt a Simon-fiak két további falujával együtt Palásti Jób lerombolta. 1294-ben ezt a Simont „Varsányi”-ként (*de Wosyan*) említik. Simon fiai közül Füle 1303-ban vaksága miatt testvéreinek adta birtokait, köztük Varsányt, annak fejében, hogy élete végéig gondoskodjanak róla. A birtok testvére, Mihály leszármazottain (az 1324-ben birtokba került Pálon, majd ennek testvérének, Lőkösnek fiatalabb fián, Imrén) keresztül a Bars megyéből is ismert Simonyiak ifjabb ága, a 15. századtól Varsányinak is nevezett család kezében maradt. Még a 18. század végén is a Simonyiak a fő birtokosok. Mellettük azonban a 15. századtól kezdve más tulajdonosok is megjelennek (Szendi István, tőle származnak a Kálnayak; később a Horváth-, Jánoky- és Majthényi-család is feltűnik). A 19. században a Nyáry-család került birtokba. Bárány Béla vendégként tekintette meg a varsányi templomot 1878-ban Henszlmann Imre is, és ezzel az bekerült a tudományos vérkeringésbe.

A templom ekkor már régóta a reformátusok kezén volt. Hogy a pápai tizedjegyzékekben szerepel-e, kérdéses; Ortvay Tivadar és az újabb irodalom szerint a barsi főesperességben 1332-ben említett *Areschan* Varsányra vonatkozna, ezt az adatot azonban Györffy György kérdőjelesen a Bars megyei Herestyhez kötötte. A kérdésnek nincs különösebb művészettörténeti jelentősége, mert a templom ekkor már biztosan állt. Egy 1761-es forrás szerint építtetője a Simonyi-család volt, Szent Annának szentelték, és a reformátusok 1655-ben erőszakkal foglalták el. Lelkészeit csakugyan 1655 óta tartják számon, listájuk a templomban felfüggesztett táblán is olvasható. Már ők javították a templomot 1690-ben. 1832-ben tűz pusztította, ekkor falképek nyomai is előkerültek, de ezeket nem tartották meg (a meszelés alatt 1878-ban is festést észlelt Henszlmann). 1835-38 között megtörtént a temp-

A templom délről Sztéhlo Ottó 1907-es fényképén

lom helyreállítása. A falu birtokosa, Nyári Adolf 1864-ben is javította a tetőt. 1907-ben Sztéhlo Ottó is kiszállt a templom megújításával kapcsolatban, és fényképeket készített. Míg az 1907-es vizsgálat eredménye az volt, hogy nincs szükség beavatkozásra, 1910-ben a helyreállítási tervek elkészítésére tanulmányokat végeztek.

Végül a templom restaurálására csak a hatalomváltás után került sor. A kiváló cseh művészettörténész és műemlékes, Václav Mencl irányításával 1932-ben újítták meg: ekkor verték le a külső vakolatot, és került napvilágra a kváderköves falazat, benne elfalazott nyílásokkal. A II. világháború idején statikai problémák léptek fel a toronnyal kapcso-

latban, amelyeket 1958-59-ben oldottak meg. 2002-ben villámcsapás érte a templomot, amit a Magyar Kormány támogatásával 2003-2004-ben a tetőszerkezet felújítása, zsindelezés és a külső támpillérek helyreállítása követett. A Rómer Flóris Terv keretében 2016-ban a zsindelezés, javítása és a homlokzat felújítása történt meg.

A templom szerkezete meglehetősen egyszerű. Jelenleg három fő részből áll: a félköríves apszisból, az egyhajós hosszházból és a nyugati toronyból. Az apszist két ablak világítja meg: egy kisebb, egy kőből faragott keretű, félköríves lezárású a délkeleti oldalon (mely befelé rézsűsen kiszélesedik), és egy valamivel nagyobb, szintén félköríves, de kívül megmagasított a keleti falban (befelé ez is rézsűs, de kevésbé erőteljesen, és kissé alacsonyabban is helyezkedik el társánál). A külső faltagolást három faltükör alkotja. A legépebb a déli, a keleti nagyon sérült, és töredékes az északi. Egy sor kváderkő fölött rézsűs lábazat fut körbe (ez eléggé lepusztult, legjobban az északi oldalon figyelhető meg), amelyen lizénák ül-

nek; a két saroklizénán kívül a délkeleti maradt meg teljesen, az északkeletit részben fedi a támpillér. A lizéna megszakítás nélkül fut bele a párkányba, melyet félköríves vakárkádok alkotnak. Csak a déli faltükör lezárása ép, ez ötíves; a keleti oldalon ennek nem maradt nyoma, az északin a keleti három ív őrződött meg. Az ívsor fölött két sornyi kváder következik, melyet negyedkörív profilú párkány zár. Noha ez a felső rész erősen töredékes, maga a kő zárópárkány körbefut, bár a felső részt nagyrészt kváderfestéses vakolat rejti (ami nyilván sérült vagy más anyaggal pótolta felületeket takar). Az északi faltükör közepén elválás fut le, amely az alsó sorokban kelet felé tolódik. Ettől az elválástól keletre több a vakolt felület, a habarcs is más, és a felső sorokban megbomlik a kvádersorok ritmusa. Hasonlóan keletre tolódó rés tapasztalható a déli faltükörben is, de ott nagyobb átalakítások nem érzékelhetők, csak az ívsoros párkány fölött. A keleti faltükör felső része azonban alighanem újra lett rakva valamikor, amit az eltérő formájú ablak és az ívsor elmaradása is je-

A templom déli nézete

Szentélyablak

lez. A statikai problémát korábban az apszis északi oldalához támasztott erőteljes támpillérral kívánták megoldani.

Az apszis belső terét félkupola fedi. Az északi oldalon a diadalívtól induló alacsony padka fut körbe, de ez rövidesen megszakad. A szentélyt a hajótól

félköríves diadalív választja el. A diadalívet mindkét oldalán pilaszterekkel támasztották meg, de azok a diadalívpillérekkel nem azonos szélességűek, hanem valamivel keskenyebbek; így a hajó felőli oldalon lépcsős kialakítás jön létre. A pilaszterek az ívindítás magasságában lemezekből és félhomorlatokból álló

Befalazott párkányrészlet a déli hajófalban

A déli homlokzat részlete a kapuval

A hajó északi fala

párkánnyal záródnak; ezt a profilt a diadalív belső oldalán és a hajó felőlin alkalmazták, az apszis felőlin elhagyták. Furcsa, hogy a pilaszterre nem terhelődik semmi; szerepe így inkább a támpillérehez lehet hasonló.

A téglalap alaprajzú hajó bejárata a déli oldalon, a középvonaltól kissé nyugatra tolvá található. A kapu jobb szarköve függőleges hasáb, ennek párja három kváderkőből áll, melyek közül a felső kifejezetten nagy méretű. A nyílást díszítetlen szemöldökkő zárja, amely fölött egy két kvádernyi félköríves timpanont teherelhárító ív keretez. Ennek az ívnek a záróköve vastagabb, mint az ívindítás kövei, így a kősor felső pereme meredekebben ível az alsónál. A déli falban három ablak található. A középső, mely a kapu felett keletre található, kissé aszimmetrikusan rézsűs kialakítású; félköríves lezárását íves kövek alkotják. A keleti ablak ennél nagyobb, oldalai enyhén rézsűsek, és félköríves lezárását nem kíséri boltív. A nyugati ablak a legkisebb,

ez egyszerű résablak, de lezárásához egy nagyobb ívhez tartozó követ használtak fel. A falszövet a kapu körül és a két keleti ablak között a legépebb; helyreállítás nyomait viseli a keleti sarok felső része (a hajó ehhez csatlakozó keleti fala felül vakolt, és ami kilátszik, ott téгла is érzékelhető), és a fal felső fele a középső ablaktól nyugatra. Faltagolás ma nincs, a falsíkot az apsziséhoz hasonló párkány zárja. Ugyanakkor a középső ablaktól nyugatra, újrarakott falfelületben másodlagos helyzetben található egy ívsoros párkány eleme, amely méretében nagyjából megegyezik az apszison találhatóakkal, de az ív fölött két olyan V alakú bemélyedés látható, aminek alapján úgy tűnik, az ívsor fölött egykor fűrészfogas dísz futott. Bár csak egyetlen ilyen faragvány ismert, nem zárható ki, hogy egykor a hajó falát ívsoros és fűrészfogas párkány zárta. Lizénának, lábzatnak nincs nyoma. A keleti és a nyugati sarkot egy-egy tömzsi, a falra merőleges, vakolt támpillér erősíti.

Ablak a hajó északi falán

A karzatoszlop fejezete

A hajó északi homlokzata még egyszerűbb kialakítású. Itt egyetlen ablakot találunk, amely kétrétegű: a belső kőkerete elé enyhén rézsús kő került, melyet archivolt zár. Leginkább a déli középső ablakhoz hasonlít, de annál nagyobb. A falszövetben kivehető még a déli kapuval szemben egy másik, be-

falazott bejárat, melynek lezárását egy hatalmas méretű kváderkő alkotja (ennek eredeti nyugati alátámasztása ma nem világos). A falszövetben itt is tapasztalhatók utólagosságok, mindenképp a keleti szakasz felső részén, de alighanem történtek beavatkozások a nyugati rész felső kvádersorain is. A pár-

A karzat keletről

A karzat részlete

A karzat nyugatról

kány a déli oldalával megegyező, ahogy a két saroktámpillér is.

A hajó belső tere síkmennyezetes lefedésű. Legfontosabb részlete a nyugati karzat. Ezt két árkádív tartja, melyek kétoldalt falpillérre, középen hasáb alapú pillérre támaszkodnak. A pillér két oldalán és a falpilléreken vastag lemezből és hengertagból álló párkány található, lábukatuk nincs. Az árkádívek közepén egy-egy oszlop támasztja alá az ívzáradékat. A déli oszlop lábukatából ma egy tórusz és egy meredek throchilusz látszik, nem tudni, volt-e alsó tórusza. Az északi oszlop lábukatának a throchilusza ellaposodik, és mintha egy alsó tóruszba futna (de ez a mai padló miatt nem látszik egyértelműen). Mindkét oszlopot a nyaktag fölött kockaoszlopfő zárja, melynek négy félkör alakú sík felülete peremmel válik el a félgömbtől. A kockaoszlopfőket fejlemez zárja. A karzatra a nyugati falban elhelyezett dongaboltozatos lépcső vezet föl, mely az északi oldal felől indul, és felül rákanyarodik a karzatra. A

karzatos a déli fal már leírt, kis méretű nyugati ablaka világítja meg.

A hajó nyugati falához falelválással kapcsolódik a torony. Ennek a földszinten külön bejárata van a nyugati oldalon. A hajó párkánymagasságáig semmi sem tagolja, ebben a magasságban északi és déli oldalán (ma zsindegyel fedett) falvisszaugrás található. Efölött párkány fut körbe, melyen három tágas, félköríves lezárású harangablak ül. A harangszintet zárópárkány és barokkos, zsindegyel fedett toronysisak zárja. A torony falfelületeit nagyrészt vakolat fedi, kivéve az alsó kősorokat és a sarokarmírozást.

A templom, noha összképe alapvetően egységes, nyilvánvalóan nem egy periódusban épült. Magját a félköríves apszis és a nyugati karzatos hajó képezi, amely igényes kváderfalazattal épült, szentélyén lizénákkal és ívsoros párkánnyal keretezett faltükrökkel és valószínűleg ívsoros-fűrészfogas párkánnyal a déli hajófalon. Nyílásai egyszerűek, de gondosan kivitelezettek voltak. Ehhez képest bizto-

san utólagos a torony, mely maga is több periódusú lehet; valamint a szentély és a hajó támpillérei (ezt az 1932-es restaurálás óta a nyers kváderfelület és a fehérre meszelt vakolat ellentéte jelzi). Átalakítottak a hajó ablakai (az északi és a déli középső kivételével) és a szentély keleti ablaka, valamint a körülöttük található falfelületek. A mai zárópárkány sem tűnik eredetinek. Nyilván nem középkori a diadalív pilasztereinek párkánya, sőt, alighanem maguk a pilaszterek sem, de ezt csak falkutatással lehetne megállapítani.

Ezek az átalakítások összhangban állnak a templom történetében olvasható pusztulásokkal, amelyek közül az 1832-es tűz lehetett az egyik legveszélyesebb, de vélhetően már ezt megelőzően is károkat szenvedett az épület, talán már 1290 körül.

Mindehhez a domb megcsúszásából adódó statikai problémák is járulhattak, ami a támpilléreket, az apszis részleges újrarakását, és talán a diadalív pilaszteres megerősítését indokolta. Nagy kérdés a karzatívek oszlopos alátámasztása. Ezen a ponton is szükség volna kutatásra, hogy megtudjuk, ezek bekötése és alapozása hogy viszonyul a karzathoz. Logikus volna utólagosságukat feltételezni, formájuk azonban illik a templom első periódusához. Mivel a mai torony másodlagos, és nem ismert előzménye, ötlet szintjén felvethető, hogy egy a karzatra ültetett (de a középtámaszos megoldással nem harmonizáló) torony statikai biztosítása indokolhatta alkalmazásukat.

A templom első, legfontosabb periódusának datálása nem egységes a szakirodalomban. Henszl-

A nyugati falban vezetett lépcső

mann Imre a 13. század második felére tette. Ennél nagyobb hatást tett az irodalomra Mencl 1937-es datálása, mely a 12. század közepét valószínűsítette, amit egy 1156-os forrással is igazolni próbált, ám ez valójában a Léva melletti beretkei, azóta feltárt templomra vonatkozik. Ennek ellenére ez a datálás máig él, és nem szokás figyelembe venni, hogy Mencl 1965-ös, a nyugati karzatokról írt tanulmányában már a 12. század utolsó negyedére tette.

A kérdés eldöntése valóban nem könnyű. A legjellegzetesebb elem, az oszlopokkal alátámasztott kétíves karzat páratlan. Maga az egytámaszos karzat kialakítás is ritka, de ismert már a 11. századból (Bény, apáti rom), és példái egészen a 13. századig sorakoznak (Zalavár-temetőkápolna, Balatonfüred-Siske, Sirok-Rozsnakpuszta, Nyársapát, Szer-plébániatemplom, Rakacaszend, Kardoskút-Hatablak, Balmaz, Fedémes, Óriszentpéter, Domonkosfa).

Pár példa ismert cseh területről is, ahol még a gótika korában is előfordul. Figyelembe veendő még a falban vezetett egyenes lépcső. Ez a megoldás a 12. század közepétől fordul elő (Nagykapornak), és a 13. században terjed el (pl. Túrje, Dozmat, Celldömölk, Felsőörs, Albis, Somlyóújlak stb.).

További datálási fogódzópont a részletformák elemzése. Az ívsoros párkány lényegében a romanika teljes korszakában ismert, ahogy a lizénás keretelésű faltükrő is. Ennél valamivel ritkább ennek fűrészfogas kombinációja, mely igényes kváderépületből az egri székesegyház szentélyéről ismert, de ennek datálása a 12. századon belül bizonytalan. Az oszloplábazatok közül a meredek trochiluszos a régiesebb, ennek párhuzamai 1100 tájáról Dömösről, Egerről, Vácról ismertek. Az ellaposodó forma nem ennyire archaikus, de itt még nem a korai gótika formavilágára jellemző kiszélesedő alsó tóruszról van

A templom délkeletről

szó. A kockaoszlop fő legkorábbi példái a pécsi altemplomból 1100 tájáról ismertek. Általánossá a 12. század közepétől válik, kisebb méretben is, mint a kapornaki vagy a kánai példán. A kockaoszlop fő félköríves síkjainak kiemelése Pécssett hiányzik, megvolt azonban az 1148-58 közt alapított Kánán, és az ugyancsak 12. századnak tartható Almásmonostorán (ma Középlakon). A karzatpillérek pár-

kányformája is elterjedt, megtalálható olyan egyszerűsége törekvő emlékeken is, mint az ákosi monostor. Mindez összességében a 12. század második felére mutat, ami Mencl mindkét datálásával összefér. Ahhoz, hogy többet tudjunk meg a hontvarsányi templomról, további falkutatásokra és ásatásokra lenne szükség.

Szakács Béla Zsolt

IRODALOM

- HENSZMANN IMRE: Uti jegyzetek. In: *Archaeologiai Értesítő* XII (1878), 247–251: 247–248.
- A Műemlékek Országos Bizottságának működése az 1903–1911. években. In: *Magyarország Műemlékei* III (1913), 221–300.: 257., 285.
- MENCL, VÁCLAV: *Stredoveká architektúra na Slovensku*. Praha–Prešov, Československá grafická únie, 1937, 131–134.
- GEREVICH TIBOR: *Magyarország románkori emlékei* (Magyarország Művészeti Emlékei I), Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1938, 30., 34.
- MENCL, VÁCLAV: Panské tribuny v naší románské architektuře. In: *Umění* XIII (1965), 29–62.: 43.
- GÜNTHEROVÁ, ALŽBĚTA (red.): *Súpis pamiatok na Slovensku II*. Bratislava, Obzor, 1968, 6–7.
- BAKÓ ZSUZSANNA: Sztello Otto (1851–1923) építész fényképfelvételei. Válogatás a hivatal archívumaiban található hagyatékából. In: BARDOLY ISTVÁN – HARIS ANDREA (szerk.): *Détsby Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem XI), Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002, 601–621.: 606., no. 49–52., 6. kép
- SZÉNÁSSY ÁRPÁD: *Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. I. A nyitrai kerület*. Komárom (Komárno), KT Lap- és Könyvkiadó, 2002, 46–47.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Dél-Szlovákia középkori templomai III*. Dunaszerdahely, Nap, 2009, 112–119.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Középkori templomok Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely, Nap, 2010, 91–94.
- VALEKOVÁ, ANNA (red.): *Ranostredoveká sakrálna architektúra Nitrianskeho kraja*. Nitra, Krajský Pamiatkový Úrad Nitra, 2011, no. 19.
- P. SZALAY EMÓKE (szerk.): *Magyar Református Egyházak Javainak Tára XXVII. Szlovákiai Református Keresztény Egyház X. Barsi Református Egyházmegye I*. Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2014, 166–172.
- KOVÁCS LÁSZLÓ–GÖRFÖL JENŐ: *Középkori templomok Komárom, Esztergom, Bars és Hont vármegyében*. Dunaszerdahely, Media Nova, 2017, 97–100.
- VINCZE, LADISLAV–ŽAŽOVÁ, HENRIETA: Románsky kostol v Leviciach – Kalinčiakove. In: *Pamiatky a múzeá*, 2017, no. 2, 50–53.

KÁMAHÁZA

Szoknyásharang

Az Őrség, Göcsej és Hetés vidéke Kárpát-medence-szerte a haranglábakban leggazdagabb területnek számít. A történeti Zala megye területére vonatkozóan közel 80, Vas megye területén pedig mintegy 30 harangláb maradt fenn. Ez valószínűleg abból fakadhat, hogy ezen vidék mindig is gazdag volt erdőségeiben és fában. Az itteni férfiak nagy mesterei voltak a famegmunkálásnak és a faépítkezésnek. E vidék fa haranglábai valóságos ácsremek, amelyeket kecses tetőszerkezetük révén szoknyásharangnak nevez az itteni népnyelv. A legegyszerűbb haranglábak Y alakú ágafák voltak. Ezen típusból fejlődött ki a két- és a négyoszlopos harangláb. A haranglábakat régen zsúppal vagy zsendellyel, a 20. század folyamán pedig mindinkább cseréppel vagy bádoggal fedték be.

Most vegyük sorra a Lendva vidéki egykori és még fellelhető haranglábakat, szoknyásharangokat! Göntérháza legrégebb vallásos építménye a vidék egyik legszebb szoknyásharangja, amely egyes források szerint 1860-ban, míg mások szerint 1889-ben készült. A pincei szoknyásharang állítási dátuma még bizonytalanabb. Valószínűleg a 19. század közepe táján ácsolhatták, ugyanis az 1828-as egyházlátogatási jegyzőkönyv már említést tesz a településen álló, 50 font súlyú harangot lógató egyszerű haranglábról. Radamosban is nemrég még az egykori iskola épülete mellett állt egy szoknyásharang, amely 1865 és 1870 között épült. A Hetés Magyarországhoz tartozó részén már csak Szijártóházán maradt meg a fa szerkezetű szoknyásharang, amely a 19. században készült. Zalasombatfán is, a mai kápolna helyén, a Hetésre jellemző szoknyásharang állt, amelynek harangját 1918-ban elvitték háborús célokra.

Külön figyelmet érdemel a hetési Kámaháza szoknyásharangja, amely 2016-ban újult meg Magyarország támogatásának köszönhetően. Kámaháza első hiteles említésével kapcsolatosan még ma is

sok a bizonytalanság, egyesek szerint *Cozmahaza* alakban 1435-ben, mások szerint Kálmánháza alakban említik először 1598-ban. 1910-ben 150, túlnyomórészt magyar lélek élt a faluban. 1919-ben a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolták, 1941 és 1945 között visszakerült Magyarországhoz, majd a második világháború után Jugoszlávia, 1991 óta pedig Szlovénia része lett. A település közigazgatásilag a Lendvai járáshoz tartozik, lakóinak száma 2016-ban 111 volt. Vallásilag a Dobronaki Plébánia része, a lakosság döntő többsége a katolikus vallás követője.

A kámaházi szoknyásharangot a történelmi források szerint 1870 táján építették, amely eredetileg nem a mostani helyén állt, hanem az út másik oldalán. A harangláb kétszintes, nyolcszög alaprajzú, a talpfája pedig négy, nagy keresztmetszetű, egymást keresztező tölgyfa gerendákból készült. A toronytörzset négy faoszlop alkotja, a szoknyarész pedig meredek hajlásszögű. Tölgyfa gerendaszerkezetének oldalfalait és tetőfelületeit fenyőlécezésre szegezett fenyődeszkázat alkotja. A toronysisakja gúla alakú, csúcsdíszre fémből készült gömb és kereszt.

A kámaházi harangláb egészen az 1970-es évekig a Dobronakra vezető főút bal oldalán állt. Az 1970-es évek második felére viszont annyira megroskadt, hogy dőlni kezdett az út felé. Ennek következtében 1976 őszén a Muraszombati Területi Múzeum, a Maribori Műemlékvédelmi Intézet és a Lendva Községi Kultúrközösség képviselői a falu lakosaival együttesen úgy döntöttek, hogy áthelyezik biztonságosabb helyre. Megállapodtak az út másik oldalán lévő telek tulajdonosával, hogy oda telepítik át az értékes szoknyásharangot, amely ekkor kapott beton alapot. A harangláb 2000 táján esett át kisebb felújításon és állagmegóvásra.

Kámaházának nincsen temploma vagy kápolnája, ezért a temető mellett a harangláb a kis település szakrális központja. Olyan, a közösség számára

Kámaháza szoknyásharangja építés közben

fontos vallási eseményeknek is a színtere, mint a nagyszombati ételszentelés. A harangja, amelyet 1923-ban öntöttek Ljubljánban, nemcsak a falu elhunyt lakosait siratja el, hanem naponta háromszor, reggel 6-kor, déli 12-kor és este 7-kor megszólalva emlékezteti az itt élőket az idő múlására. Annak ellenére, hogy a kámaházi szoknyásharang műemléki védelem alatt áll, a közútkezelő vállalat a buszállomás bódéját úgy helyezte el, hogy az a harangláb látványát jelentősen rontja. 2016 nyarán a Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség kezdeményezésére, a magyar kormány

Rómer Flóris Tervének köszönhetően, a Teleki László Alapítvány irányításával került sor a harangláb deszkaburkolatának teljes cseréjére. A tartóság érdekében a munkálatokhoz vörösfenyőt használtak. A 2016 júliusában tartott újraavatási ünnepségen Štihec Simon dobronaki plébános szentelte fel újra Kámaháza ékességét. A mintegy 150 éves kámaházi szoknyásharang remélhetőleg az elkövetkező évtizedekben is szolgálja majd és összetartja a falu népét.

Kepeéné Bihar Mária–Lendvai Kepe Zoltán

IRODALOM

VARGA SÁNDOR: *A dobronaki plébánia történetéből*. Lendva, 1977.

SISA BÉLA: *A Kárpát-medence fatornyai*. Nyíregyháza-Sóstófürdő, 2001.

KEPÉNEÉ BIHAR MÁRIA–LENDVAI KEPE ZOLTÁN: *Kő kövön maradjon!* Lendva, 2011.

KILYÉN

Unitárius templom

A régészeti és az építéstörténeti kutatás szerint a kilyéni unitárius templom épületét a 13. század második felében emelték egy 12. és 13. század fordulóján még használt temető helyén. Az első írásos adat, amely a templommal közvetve kapcsolatba hozható, 1333-ban keletkezett. Ekkoriban az egész Magyar Királyság területén, így a Székelyföldön is megforduló pápai dézsmaeredők Kilyénben is jártak, és a Kylien néven feljegyzett falu János nevű papjától begyűjtötték a Rómába küldendő tizedet. A magyar középkor történeti kutatásában általánosan elfogadott, hogy az adófizető pap jelenlétéből egy akkor már a faluban álló templomra is lehet következtetni. Mindezt igazolni látszik az 1981. évi régészeti ásatás, amelyet a kilyéni templomban és környezetében végeztek, és amelynek során a székelyföldi falvakban gyakori kis méretű, félköríves záródású szentéllyel ellátott egyhajós épület alapfalait hozták napvilágra. A ma is álló, síkfödémrel ellátott, és négy sarkán támpillérekkel megerősített hajónak déli és nyugati bejárata volt, a déli falon két kisméretű ablak nyílt. A korai épület szentélyének északi részéhez négyszögletű sekrestye csatlakozott.

A templom építéstörténetének következő korszaka a 15. század utolsó három évtizedére tehető, amikor valószínű az 1471. évi földrengés okozta károk miatt új, sokszög záródású, mérműves ablakokkal ellátott, gótikus boltozatú szentélyt emeltek. Ekkor bontották el a hajóval egyenlő szélességűvé bővített szentély diadalívét. A szentély északi oldalához egy újabb sekrestyét építettek, és szintén az északi oldalfalba kőből díszesen faragott szentégtartó fülkét helyeztek el. Ezzel egyidőben a hajó falait közel két méterrel megemelték, és a korábbi bejáratozatot csúcsíves záródású, kőkeretes kapukra cserélték.

A 15. században nem csupán a templomépület építészeti átalakítása történt meg. A század első évtizedeiben különböző témájú falfestményekkel bo-

rították a hajó belső és különálló jelenetekkel a külső déli és nyugati falait. Valószínű a szentély belső falait ugyanígy falképekkel díszítették. Mindez újabb változtatásokon ment át a reformáció 16. századi elterjedésével, amikor a falu lakossága előbb református, majd unitárius hitre tért, és a templomot közösen használták évekig.

A faluban zajló eseményekről érdemes idézni a helyi pap feljegyzéseit 1879-ből:

„Egyház megalapulása. A kilyéni unitárius egyház megalapulása meghatározott évet nem képezhet; mivel semmi alapot – keletkezését megállapíthatót felfedezni nem lehet – hogy az egyetemes unitárius vallás megalakulása után csak hamar megalapult, bizonyítja egy 1615 évben maj. 16-án költ okmány, mely azt mutatja, hogy azon évben kilyéni község két templommal bírt – egy nagy, és egy kápolna czim alatt kisebbel – mikor a kápolna czimen birató teritorium közmegegyezés útján ment a reformata egyháznak, a nagy maradt az unitariusoknak [...] lemondván mind két fél jövőre egymás iránt minden követelésről, sujos átok terhe alatt.”

Az unitárius hitközség birtokában maradt középkori templom épületét az 1789. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1615 után két kapuval ellátott kőkerítéssel vették körül. A templom közelében fából ácsolt harangtorony állt. A templomhajót „...virágos táblákból álló mennyezettel ékesítették,” és ehhez hasonlóan „festékes táblákkal készítették” egy fa karzat a hajó nyugati oldalfala mentén. Az egész épületet 12 támpillérral erősítették meg. Lebontották a szükségtelenné vált sekrestyét, és ajtónyílását befalazták. Bent pedig az új liturgiának megfelelően kőből és téglából építettek szőszéket.

Mindeközben a templom korábbi berendezését eltávolították, és a középkori falfestményeket elmeszelték.

A templom délkeletről

A szentély mérműves ablakai

Az 1802. évi földrengés, amely a barcasági mence, vagyis Brassó környékén és a Székelyföld déli vidékein álló régi templomokban jelentős kárt tett, valószínű a kilyéni unitárius templom épületét is nagyban megrongálta. A szentély boltozatának egy része leomolhatott, a maradék részeket 1804-ben

lebontották, és a hajóhoz hasonlóan festett fa mennyezettel helyettesítették. Ekkor falazhatták be részben a gótikus mérműves ablaknyílásokat is. 1829-ben elkészült a hajó nyugati oldala mentén emelt harangtorony, amelynek kőből és téglából rakott alapfalaiba beépítették egy részét a templom

A déli kapu részlete

Szentélybelső

Falképek a hajó nyugati és északi falán

Falképek a hajó déli falán

gótikus kőfaragványainak. Ekkor került a hajó nyugati bejárata fölé a korábbi déli bejárat csúcsíves kőkeretének indadíszes záróköve, amelynek felületén egy 1497-es bekarcolt évszám található. Ezt később, az 1994-ben elkezdett épület-helyreállítási munkálatok során visszahelyezték a rekonstruált déli ajtónyílás kőkeretébe.

A sepsiszentgyörgyi Atelier M építésziroda munkatársai által tervezett és felügyelt restaurálási munkálatok során újabb középkori részletek bontakoztak ki. A munkálatokat vezető Máté László beszámolója szerint. „A befalazott sekrestyeajtó kibontásakor a falazó-anyagként használt középkori keresztelőmedence is napvilágra került.” A 2000-ben befejezett munkálatok eredményeként elkészült a tetőfelújítás, a harangtorony szerkezetének megerősítése, a templom külső vakolatának felújítása, a kazettás mennyezet és a mérnöves ablakok helyreállítása.

A templom középkori falfestményeit a reformáció folyamán bemeszelték, és csak a 19. század utolsó évtizedeiben bukkantak elő a mészréteg alól. Erről Nagy Ferenctől, a falu unitárius papjától értesülhetünk, aki így írta le 1879-ben röviden a templom épületét: „A Templom, mely építészeti alakjában gót stílusban jelenik meg a szemlélő előtt, nagyon régi korra mutat, falai küljel tekintve nem mutatnak oly nagy időre, mint belsőleg. Belül nézve falai idomtalan minden építészeti arány nélkül, durva, ide oda hajlongva; a későbbi fejjézés alól itt, ott mutatkozó régi alakos festvényeket mutat...” Erről értesülhetett 1885-ben Huszka József sepsiszentgyörgyi rajztanár, aki néhány évvel korábban több székelyföldi középkori templom falképeit feltárta a mész- és vakolatréteg alól. Megszerezve a kolozsvári konzisztórium engedélyét, rövid időn belül napvilágra hozta a rendkívül értékes falképegyüttest, amelyről több akvarell másolatot készített, majd az egyházzal kötött egyezséget betartva, visszameszeltette a falfestményeket.

A művészettörténeti kutatás hosszú időn át csupán Huszka akvarelljei alapján ismerte a kilyéni falképeket. Közel száz év után, 1973-ban bukkantak rá először a hajó külső déli falán falképfoltokra, majd az 1977-es földrengést követően bent a hajó három oldalfalán, a hámló vakolat nyomán mutatkozó falfestményekre. A falképek teljes feltárására azonban csak 1994 után kerülhetett sor. A támogatás hiányában akadozó feltárási munkálatok az épü-

let-helyreállítás befejezésekor 2004-ben abbamaradtak, és csak 2017-ben a Teleki László Alapítvány és a sepsiszentgyörgyi önkormányzat támogatásával fejeződtek be.

A templomhajó falfestményei a középkori Magyarország egyházi épületeinek festészeti programjába illeszkedve – más témájú kisebb részletek mellett – Krisztus több jelenetből álló szenvedéstörténetét, az Utolsó ítélet gazdag kompozícióját, és az Európában egyedülálló Szent László-legendát, illetve históriát ábrázolják két regiszterben.

Az alsó regiszterben a Jézus életét, szenvedését és mennybemenetelét ábrázoló sorozat 13, külön keretbe foglalt jelenete látható. A sorozat a déli bejáratától indul a nyugati fal irányába. A krisztológiai ciklus első képe, a Bevonulás Jeruzsálembe jelenet nagyjából elpusztult, illetve egy későbbi Madonna-ábrázolás is eltakarja. A déli fal nyugati szakaszán az Utolsó vacsora kompozíció viszonylag ép, majd Krisztus elfogatásának töredékei láthatók. A nyugati falon Krisztus ostorozása, Krisztus Pilátus előtt, majd az ajtónyílástól az északi falig a Töviskoronázás és a Keresztvitel jelenetei láthatók. A sorozat az északi falon a Keresztrefeszítés jelenetével folytatódik, melynek középső része mára már erősen megrongálódott. A következő, Levétel a keresztről, Krisztus siratása, Krisztus feltámadása jelenetet ábrázoló falképek alsó része a fal nedvessége miatt elpusztult. A Krisztus pokolra szállását megjelenítő, illetve az utolsó falkép – melyből csak egy glóriás Krisztus-arc maradt fenn – azonosítása bizonytalan. Mivel a kilyéni kérdéses jelenet a krisztológiai sorozat záró képe, és Huszka József akvarellmásolatán még jól látszik a glóriás Krisztus-arc körül a szélesen lenyúló felhő, alatta pedig – ha nagyon elmosódva is – néhány emberi figura, Krisztus mennybemenetele jelenetre gondolhatunk. A Jézus életét és mennybemenetelét ábrázoló ciklust még két, nagyobb méretű, különálló kép kíséri. Az első képen gazdag díszítésű, arkádostornyos architektúra előterében a Madonnát, ölében a kis Jézust festették meg. Végül, az északi fal alsó szakaszának utolsó, keleti falképe két álló férfi szentet, Szent Kozmát és Damjánát ábrázolja. Fejükkel stukkós dicsfény övezi, kezükben gyógyszertári tégelyeket tartanak.

A déli fal felső regiszterét az Utolsó ítélet falképe borítja. A két vízszintes síkba szervezett kompozíció

Krisztus siratása

A Köpenyes Mária ábrázolás részlete

Az Utolsó ítélet jelenetének részlete – Kárhozottak

központjában a mandorlával övezett ítélő Krisztust látjuk. Jobbján és balján hat-hat apostol ül. A mandorla mellett lent Szűz Mária, illetve Keresztelő Szent János térdel. Szent János előtt egy kis, meztelen donátor figura szintén térdelő alakja ismerhető fel imára kulcsolt kezekkel. Üdvösségéért Szent János mellett Szűz Mária is közbenjár, amint a jobb kezével feléje mutat. Két harsonát fújó angyal hajlik alá a mandorla mellett, egyikük a Krisztus jobbán térdeplő Szűz Mária, az utána felsorakozó feltáma-

dók és a Mennyei Jeruzsálem kapujához vonuló üdvözültek felé. A másik harsonás angyal a Krisztus balján megfestett Köpenyes Mária fölött jelenik meg. Mária imára kulcsolt kézzel a nézővel szemben áll, köpenyét két angyal emeli fel. A köpeny alatt püspök, király, nemes asszonyok, apácák és tonzúras papok térdelnek. A kompozíció elpusztult purgatórium és pokol ábrázolásából mindössze a lélekmérő Szent Mihály mérlegének egyik kosara látszik, a benne ülő ördöggel.

A hajó nyugati, majd északi hosszfalán festették meg a középkori Magyarország egész területén fel-lelhető Szent László-legenda freskóciklusát. A nyugati fal teljes szélességében húzódik a várjelenet és a Kivonulás jelenete. A nagymértékben elpusztult festett réteg töredékeiből épületrészleteket, valamint emberi arcok alig kivehető barna vonalait lehet itt-ott felismerni. A hajó délnyugati sarkától induló jelenetben egy templomépület tűnik fel, előtte emberi alakok, arcok látszanak. Hasonló ábrázolást ismerünk a kökői unitárius templom nyugati hajófalán.

Ennél jobban összeálló kép bontakozik ki a nyugati bejárat fölött, az északi fal közelében: félköríves, vasazott templomajtó előtt álló alak halvány körvonalait láthatjuk, amint a kezét áldásra emeli. A gelleneci, székelyderzsi és bögözi Kivonulás jelenetére gondolva állíthatjuk, itt is a harcba induló László királyt és seregét megáldó püspököt festhették meg. Előtte egy feléje forduló lovas alak látszik. Világos szürke színű ló, lehajtott fejjel fordul az áldó pap felé. Fekete színű vonalak jelzik Szent László páncélos alakját, aki mögött két barna szegélyű pajzsot és

Az Utolsó ítélet jelenetének részlete

Szent László-legenda – részlet az Ütközet jelenetéből

Szent László-legenda – részlet az Üldözés jelenetéből

Szent László-legenda – a birkózás jelenete

Szent László-legenda – a Birkózás és a Lefejezés jelenetei

lándzsát tartó, sisakos katona látszik szintén visszafelé fordulva. A jelenet folytatásában, északra több sisakos, sávós és kereszttel díszített pajzsot tartó lovas vonul. Fejük felett a regisztert gazdagon festett keretdísz zárja, amely folytatódik az északi fal felső regiszterének keretdíszeként is. Az Ütközet jelenete az északi fal nyugati sarkától kezdődik. A sérült és hiányos képen előbb néhány sisakos, láncpáncélos lovas katona bontakozik ki, kezükben előreszegezett lándzsával és sávós díszítésű pajzzsal. Az előtérben vörös, köpenyszerű öltözetben feltehetően László király lovas alakja látszik. A magyar sereggel szemben a kun harcosok szintén sisakos, lándzsás csoportját festették meg. Különös, hogy a kunok a kezükben a magyarokéval azonos, fehér és vörös sávós pajzsot tartanak.

A rendkívül mozgalmas Ütközet-jelenetben látjuk, amint a művész számos apró részlet megfestésével igyekezett az eseményt minél realiztikusabbá, valóságosabbá tenni. Miközben az egymással

küzdő magyar és kun harcosok sodronyinge, vassakja és a pajzsok festett mintája azonos, jól megkülönböztethető az ellenfelek fiziognómiája: a borotvált arcú magyar vitézekkel szemben, a nagy orrú kunok között feltűnik egy bajuszos-szakállas katona. Mellette hegyes süveggel látjuk a később társai közül kiváló, lányszöktető kun vezért. Az ütközetben a sűrű dárda és nyílzáporban magyar és kun harcosok zuhannak lovaikkal együtt a földre. Mással hosszú törrel döfik át egymást a küzdő katonák. Naturalisztikus, életszerű részleteket követhetünk: vér csorog az egyik nyílvessző által megsebezett ló testéből, a lovak patája alatt levágott, vérző emberfejek gurulnak szét. Azután a küzdő forgatagból almásderes lovon vágatva kiválik Szent László király koronával a fején, bőrpikkelyes páncélban. Lóhere végű kereszttel díszített pajzsot tart maga előtt, és előreszegezett dárdával átdöfi a menekülő kun vitéz nyakát. A kun barna lovon, a nyeregben félig megfordulva visszafelé nyilaz. Öl-

tözete: láncingre vett hosszú, keresztes-körmintás, barna kaftán. Fején csúcsos süveget hord. Háta mögött az elszöktetett, pártát viselő lányt látjuk, amint bal kezével a kun dereka mögött átnyúlva a ló gyeplőjét tartja, jobb kezével – mintegy a célzást segítve – a kun íját támasztja. Fontos, és jelentőséggel bíró részlet, hogy a pogány kun nyílvesszői a keresztény szent király glóriájáról kettétörve lepatannak, és a király kereszttel díszített pajzsát sem képesek átütni. A lovon küzdő vezérek között zárt

lombú fa áll. Még egy hasonló lombú fát látunk a kun lova fölött is, amely az Üldözés jelenetét elválasztja a Párviadal vagy a Birkózás jelenetétől. Ez utóbbi jelenetben a két hős lóról leszállva, egymást övén és vállán megragadva birokra kel, s miközben egyik sem képes földre rántani a másikat, a lány bal-tával a kun lábszárába vág. Szent László alakja mellett a két lovat látjuk, amint felágaskodva küzdenek egymással. Hozzá kell még tennünk a jelenet leírásához, hogy a régi festő a kunt nyitott szájjal, füs-

Részlet a Szent László-legenda Lefejezés-jelenetéből

A Mettercia-kép részlete

töt fújva ábrázolta. Ez ma már alig látszik. Az utolsó, Lefejezés-jelenetet egy egyszerű, függőleges, barna vonal választja el a párviadal képétől. Itt László király páncélkesztyűs kezével a földre tepert kun haját markolja. A kun süvege a küzdelem során elrepült. A király és a földön fekvő pogány vitéz egyaránt a lányra néz, aki egy görbe élű fegyverrel a kun nyakára sújt. A háttér egy stilizált, sűrű lombotú fa tölti ki, amelyet már a Párviadal jelenetében is észrevehettünk. Ha összevetjük a kilyéni Szent László-freskóciklus Lefejezés-jelenetét a többi általunk ismert Lefejezés-jelenettel, jelentős különbséget fedezhetünk fel a kun ábrázolásában. Itt a festő a legyőzött pogány felemelt jobb kezébe egy stilizált emberi szívet festett. A kun azonos ábrázolását csak a csíkmenasági ciklus zárójelenetében láthatjuk.

A templom festett díszítményeihez tartoznak még a hajó déli külső falán látható különálló jelenetek. A rossz állapotban lévő festmények közül a déli bejárat felett a Kánai menyegző keretbe foglalt képe sejthető. A hajó délnyugati támpillére mellett megfestett jelenet a Jézus bemutatása a templomban lehet, pontosabb értelmezése a jövő feladata. Végül a hajó nyugati homlokzatán elhelyezkedő ún. Mettercia-kompozíciót és mellette egy feltételezhetően Szent Kristófit ábrázoló kép töredékét kell még megemlítenünk.

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy a kilyéni unitárius templom, bár egy kis falusi egyházi épület, történeti és művészeti értéket képviselő falfestményei által egyike a vidék legjelentősebb műemlékeinek.

János Mihály

Részlet a Jézus bemutatása a templomban jelenetből

Töviskoronázás

IRODALOM

- FARKAS TAMÁS: Két háromszéki településnévről. Kilyén, Szotyor és ami körülöttük van. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA (szerk.): *Helynévtörténeti tanulmányok 3.* (A Magyar Névtörténeti Társaság Kiadványai 13.). Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2008, 53–69.
- JÁNÓ MIHÁLY: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez.* Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – Pallas Akadémia Kiadó, 2008, 95–97.
- JÁNÓ MIHÁLY: *A szív felajánlása. A kun szokatlan gesztusa a Szent László-legenda falképciklusában.* Certamen II. Kolozsvár, 2015, 366–377.
- JÉKELY ZSOMBOR–KISS LÓRÁND: *Középkori falképek Erdélyben.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2008, 278–333.
- KÓNYA ÁDÁM: Kilyén vallatása. In: *Keresztény Magvető*, 1982. 88/4., 210–214.
- MÁTÉ LÁSZLÓ: A sepsikilyéni unitárius templom. In: *Krónikás.* A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának lapja. Különszám. Szerkesztette Várallyay Réka és S. Sebestyén József. Budapest, 2000, 38–39.
- NAGY GÉZA: A kilyéni falfestmények. In: *Székely Nemzet*, Sepsiszentgyörgy, 1885. 130, 131, 132, 133.sz. Újraközölte JÁNÓ MIHÁLY: *Színek és legendák. Tanulmányok az erdélyi falfestmények kutatástörténetéhez.* Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum – Pallas Akadémia Kiadó, 2008, 229–236.
- SEBESTYÉN JÓZSEF: A sepsikilyéni unitárius templom. In: *Műemlékvédelem*, 2007. 6. 423–425.
- SZÉKELY ZOLTÁN: Cimitirul si biserica datînd din feudalismul timpuriu de la Chilieni. In: *Materiale și cercetări arheologice (MCA)*. XVI. București, 1986, 215–224.

KISZSOLNA

A középkori plébániatemplom és freskómaradványai

Erdély északkeleti sarkában, Beszterce városának szomszédságában található egy kis falu, melynek középkori magyar neve, Zsolna, szláv eredetű szóból származik (ma Kiszsolna). A jelenleg románok által lakott, s magyar neve után Jelnának hívott települést németek alapították valamikor a 12. század második, vagy a 13. század első felében (németül Senndorf). Noha soha nem lehetett jelentős telepü-

lés, több középkori adat is arra utal, hogy a régiós központtá fejlődött Beszterce számára Zsolna valamilyen összefüggésben fontos volt. Plébánosai közül többen a besztercei dékáni tisztséget is betöltötték, s az egyházközség fennmaradt, a Kárpát-medencében jelenleg egyedülállónak tekinthető 15–16. századi számadáskönyvéből az is kiderül, hogy a templom a méreteihez és a település jelentőségéhez

A templom a beomlás szélén álló szentélyboltozattal 2016-ban

Az új tető felhelyezésére előkészített szentély a falkorona felfalazásával

képest kiugróan gazdag volt ereklyékben és liturgikus felszerelésben.

Mindez valamelyest tükröződik a középkori épületen is, amely ugyan kifejezetten kisméretű, de precízen kivitelezett szerkezete és jó minőségű részletformái gyakorlott mesterekre utalnak. Építői minden bizonnyal Besztercéről jöttek, s a faragott részleteket nyilván ott is készítették el, hogy a helyszínen csak beépítsék őket. A templom falait törtkőből emelték, s csupán szerkezeteihez használtak faragott követ, melyek geometrikus megoldásai nem mutatnak túl nagy változatosságot. Ezek alapján megállapítható, hogy az épület valamikor a 14. században készült, s e keltezését néhány részlet alapján valamelyest még pontosítani is lehet. A szentély bordás boltozatát ugyanis többek között három, emberfővel díszített konzol támasztja alá, melyek stílusa leginkább a szászsebesi plébániatemplomnak a 14. század harmadik negyedéből származó figurá-

lis részleteivel vethető össze. A zsolnai templomot így minden bizonnyal valamikor szintén e század második felében emelték.

Felépültét követően a templomon a középkorban már nemigen változtattak. A reformációval aztán az erdélyi szászság, így a zsolnai egyházközség is evangélikussá lett, a felekezetváltás azonban nemigen érintette a templom épületét. A belsőben a hajó beboltozásán és karzatépítéseken túl a legnagyobb módosulást az jelentette, hogy a középkori falképeket az új vallásnak megfelelően lemeszelték. A II. világháború végén a zsolnai németek az észak-erdélyi szászsággal együtt egységesen nyugatra menekültek, s csak kisebb részük tért vissza a háború után. A falut főleg románokkal telepítették be, s az előregedett szászság kihaltával az evangélikus egyházközség 1976-ban megszűnt. A használat nélkül maradt templom egy ideig még viszonylag jó állapotban állt, a kilencvenes években azonban hajóbol-

Figurális konzol a szentélyben

tozata teljesen beomlott, s onnantól fogva romlása egyre gyorsuló ütemben zajlik. A hajónak mára részben a falai is összedőltek, s belsejében a felújítás megkezdése előtt kisebb erdő fogadta a látogatót. Noha pillanatnyilag a szentély még viszonylag ép, fedélszéke már ennek is eltűnt, így középkori boltozata az összeomlás határára került.

A templomépület romlásával az evangélikus időszak meszelései a belsőben elkezdtek lepotyogni. Így derült arra fény, hogy az újkori rétegek alatt mind a hajóban, de főként a szentélyben nagyobb felületen középkori, nagyjából a templom építésével azonos korú falfestmények vannak. E freskók idővel sajnos szintén elkezdtek pusztulni. Ha valaki ma felkeresi a templomot, fehéres és sárgás, újkori meszelések alól előbukkanó, összefüggéstelen, s jobbra elmosódott középkori freskórészleteket lát, melyeket mára teljesen csupasz falfelületek fognak körbe.

Látva a falképek pusztulását, a besztercei múzeum munkatársai 2007-ben öt darab, alakokat ábrázoló részletet leválasztottak belőlük, s bevitték a múzeumba.

Mindettől függetlenül 2014-ben magánkezdeményezésre kutatóprogram indult az erdélyi Mezőség középkori egyházi építészetének a feltérképezésére. Ennek kapcsán került a pusztuló zsolnai templom is a művészettörténészek és restaurátorok látókörébe. A szakemberek az igen töredékes falfestmények meglévő részleteit felmérték, a kutatás során összegyűjtötték a korábbi, már elpusztult freskórészleteket is mutató archív fotókat, s kiderült a besztercei múzeum munkatársainak értékmentő tevékenysége is. E három „forrásból” összeállítva a mozaikszemeket, a szentély északi falának két ábrázolásával kapcsolatban olyan tudományos felfedezés született, amely nem csupán erdélyi, vagy kárpát-

Falképtöredék a szentély északi falának nyugati szakaszán – részlet

Krisztus alakja a szentély északi falának keleti szakaszán

medencei, de még nemzetközi összefüggésben is számot tarthat az érdeklődésre.

Az északi fal nyugati szakaszán ma is látható egy hatalmas vitorla, alatta álló szentek sorával. Utóbbiakról a beszercei múzeumban lévő töredékek alapján derült ki, hogy az apostolokról van szó, akik a vitorlához tartozó hajóban foglaltak helyet. Ennyi alapján az ábrázolás témáját még nem lehetett egyértelműen megállapítani, mivel három-négy evangéliumi jelenet is szóba jöhetne. Archív fotókon a hajótól jobbra azonban még megjelenik egy Krisztus-alak, aki maga elé néz, s jobbját is lefelé nyújtja. Ez volt a kulcsa annak a felismerésnek, hogy Zsolnán azt a jelenetet ábrázolták, amint a tanítványok hajójához közeledő, vízen járó Krisztus megmenti Pétert a habokból. Noha Szent Péter

alakjából már archív fotókon sem látszik semmi, a beszercei múzeum gesztikuláló, érzelmektel teli figurái alapján derült ki a zsolnai freskó igazi jelentősége. A kép ugyanis nem egyszerűen a szóban forgó evangéliumi történetet ábrázolja, hanem meglehetősen hűen másolja Giotto monumentális római Navicella-mozaikjának kompozícióját és részleteit, melyet az itáliai mester 1300 körül vagy nem sokkal utána készített a római Szent Péter-bazilika átriuma számára. Ez a felismerés pedig azt tette lehetővé, hogy a római mű néhány további alkotóelemét is be lehetett azonosítani Zsolnán. Az árbockosár két oldalán megjelenik egy-egy félalak igen elmosódott, sötét foltja, melyeket Giotto képeinek hasonló pozíciójú, leginkább prófétaként értelmezett figuráival lehet megfeleltetni, s régeb-

Apostol alakja a szentély északi falának nyugati szakaszáról
(Beszterce-Naszód Megyei Múzeum)

Apostol alakja a szentély északi falának nyugati szakaszáról
(Beszterce-Naszód Megyei Múzeum)

Apostol alakja a szentély északi falának nyugati szakaszáról (Beszterce-Naszód Megyei Múzeum)

bi fotókon még kivehető egy kürtszerű tárgyát tartó kar is a vitorla felett, amely egyértelműen a viharos időre utaló egyik római szél-perszonifikációval azonosítható. Mindezek alapján vált világossá, hogy Zsolnán nem egyszerűen az evangéliumi történetet festették meg Giotto művének központi részét másolva, hanem a római mozaik összetett szimbólumú, teljes kompozícióját.

A zsolnai freskó nemzetközi jelentősége abban áll, hogy a 17. században véglegesen elpusztult római mozaiknak a készültét követő száz évből, a 14. századból csupán három monumentális replikája ismert. A strasbourgi Szent Péter-, illetve a pistoiái (Olaszország) antonita templomban lévő freskók (1320-as évek, illetve 1372 után) csak alapkompozíciójában követik a római mozaikot, s részleteik, motívumaik is inkább csak felidéznek azt. Egyedül a firenzei domonkos kolostorban lévő Navicella-má-

Próféták(?) alakjai a szentély északi falának nyugati szakaszán

Falképtöredékek a szentély északi falának keleti szakaszán – részlet

Apostolalakok a szentély északi falának keleti szakaszán, részlet

solat (1365–1368) tekinthető meglehetősen hűnek, s a másolásnak nagyjából ezt a szintjét képviseli a zsolnai is. Utóbbi egy ponton még meg is haladja a firenzeit: Giotto prófétáinak félalakjai legkorábban ugyanis a zsolnai freskón tűnnek fel a másolatok sorában.

Az erdélyi templomban egy további, nem kevésbé izgalmas kép is előkerült. Az északi fal Navicellától keletre eső szakaszán egy Szent Péter-alak áll a trónusa előtt. Jobbjával zsákszerű tárgyat húzott maga felé a földön, melyből két kisméretű, mezíten, s feléje fordulva imádkozó alak felsőteste nyúlt ki. Mögöttük valószínűleg három, részben tarisz-

nyás és kalapos, Péterrel azonos méretű férfialak áll, akik feléje fordulnak. Az első látásra bizonytalan témájú jelenet annak a szófordulatnak a konkrét, szó szerinti ábrázolása, mellyel Krisztus illette az elhívásukkor Szent Pétert és testvérét, Andrást, mielőtt Jakab és János is csatlakozott volna hozzájuk. Halász mesterségükre utalva ugyanis így szólt leendő tanítványaihoz: *Gyertek, kövessetek, s én emberek halászává teszlek benneteket*. Ezek szerint a kis alakok a Péter révén a kárhozattól megmenekülő emberekkel azonosíthatók, melyek a feltámadásnak, azaz a végítélet idejének megfelelően vannak mezítenül ábrázolva, az álló figurák pedig valószínűleg a további tanítványok. Noha ez az ikonográfia ismeretlen a középkori művészetben, nem valószínű, hogy Zsolnán találták volna ki. Inkább az merülhet fel, hogy ahogyan a Navicella-ábrázolást is a római Szent Péter-bazilikából vették át, a mellette megfestett kép kompozíciója is valamilyen módon onnan származik. Miután a középkori római bazilika teljesen elpusztult, s egykori díszítését csak töredékesen ismerjük – melyek között nincsen ilyen ábrázolás –, e felvétel pillanatnyilag nem igazolható.

Mindkét zsolnai freskóval kapcsolatban lényeges, hogy nem pusztán narratív ábrázolásról van szó. A Navicella esetében Zsolnán nem elégedtek meg az evangéliumi történet egyszerű bemutatásával, hanem a Giotto-féle kompozíciónak az allegorikus tartalmat felerősítő elemeiből is vettek át. A másik képnél pedig kevésbé egy Péter életéből vett jelenet látható, mint inkább Krisztus egy metaforikus kinyilatkoztatásának képi megfogalmazása az apostolfeljelelemmel kapcsolatban. Ráadásul a két ábrázolás között a szentélyben szoros teológiai, tipológiai és vizuális kapcsolat is volt. Ugyanazzal a mozdulattal menti meg ugyanis Szent Péter a feltámadókat a kárhozattól, ahogyan közvetlenül e jelenettől balra hitetlenkedő tanítványként még őt húzza ki Krisztus a vízből. A jeleneteket pedig a szentélyfalon – nyilván tudatosan – úgy rendezték el egymáshoz képest, hogy a lelkeket halászó Péter kinyújtott jobb karjával pontosan a szomszédos ábrázolás Krisztusa, s végső soron még hitetlenkedő önmaga felé is mutat. Mindkét kép témájának az esetében elsődleges volt tehát a megbocsátásra és a megváltásra való utalás, amit együttes megjelenítésükkel felerősítettek, s ami ráadásul összefüggött a szentélyzáradék ma már szintén igen töredékes ábrázolásával is. Ott ugyanis

Zenélő angyal alakja a szentélyzáradékban

az ablakok két oldalán zenélő és gyertyákat tartó angyalok jelenítették meg a Paradicsomot.

Miután a zsolnai templomot a középkorban a vatikánihoz hasonlóan Szent Péter tiszteletére szentelték, logikus, hogy Péter életéhez kapcsolódó jelekkel (is) díszítették fő, azaz liturgikus terét. A bonyolultabb, többletjelentéssel is rendelkező képek programja az egyházi átlagnál tanultabb donátorra utal, aki aligha pusztán zsolnai plébános volt. A nem átlagos freskók tehát szintén utalnak arra a fent már említett körülményre, hogy a település egyházának a besztercei dekánátus összefüggésében valamilyen kiemeltebb, konkrétan azonban sajnos nem ismert szerepe lehetett.

Arra a kérdésre, hogy hogyan került Giotto kompozíciója – s esetleg a másik ábrázolás is – a nyugati kereszténység egy meglehetősen periférikus helyszínére, az írott források teljes hiánya és a többféle le-

hetőség miatt nem tudunk egyértelműen válaszolni. Érdekes azonban leszögezni, hogy bizonyosan nem Giotto személye volt ennek a kulcsa, az itáliai mesterről az erdélyi megrendelő valószínűleg soha életében nem hallott, de valószínűleg az ottani mesterek sem. Az azonban nem teljesen kizárt, hogy a kompozíció erdélyi megjelenése közvetlenül Zsolnával – esetleg Besztercével – állt összefüggésben. Róma a magyarországi, illetve erdélyi zarándokoknak is az egyik első számú célpontja volt, azaz elképzelhető, hogy egy helyi egyházi személy, vagy valaki a környezetéből Rómában járva beszerezte a Navicella-kép vázlatát, s odahaza egy helybéli műhellyel megfestette azt a temploma falára. Miután azonban Erdélyben Giotto kompozíciójának egy-két eleme más freskók esetében is kimutatható, valószínűbbnek tűnik, hogy festőműhelyeken keresztül juthatott el a Navicella egy rajza Erdélybe, ahol akár több, köztük

Gyertyát tartó angyal alakja a szentélyzáradékból (Beszterce-Naszód Megyei Múzeum)

jelentősebb helyen is megfesthették, s Zsolnán esetleg már egy ilyen, hazai példát másoltak.

A jelentős szakmai- és közönségérdeklődést is kiváltó Giotto-másolat felfedezéséhez hasonlóan a templom és a falképek megmentésének története is kalandos volt. Az azonosságot feltáró előadás a Möller István Alapítvány budapesti konferenciáján hangzott el, 2016. február 18-án. Ekkor a szentély boltozata már olyan rossz állapotban volt, hogy a statikus szakértők véleménye szerint bármelyik pillanatban beomolhatott, és biztosra vehető volt, hogy a következő telet nem bírja ki. A beavatkozáshoz – a boltozat aládúcolásához és egy védőtető megépítéséhez – szükséges forrásokat a Teleki László Alapítvány a Rómer Flóris Terv kereteiből biztosította, és a magyarországi kezdeményezés hatására a Beszterce-Naszód

Megyei Tanács is az ügy mellé állt. A román féllel való együttműködés elindítását nagyban segítette az akkoriban Nagybányán játszó, világbajnoki ezüstérmes, holland kézilabdázó, Lois Abbingh, aki jószolgálati nagykövetségként azóta is támogatja a templom megmentését. Makay Dorottya kolozsvári mérnök tervei alapján még a tél beállta előtt elkészült a szentélyt védő ideiglenes tető, aládúcolták a szentély boltozatát, és megtörtént a freskók legsürgősebb állagmegóvása is. A Teleki László Alapítvány együttműködési megállapodást kötött a romániai forrásokat biztosító Beszterce-Naszód Megyei Múzeummal, amelynek eredményeként elkezdődhetett a templom helyreállítása és lehetővé vált a falképek és a kőszobrászati elemek állagvédelme, restaurálása is.

Papp Szilárd

IRODALOM

- GERMAN, KINGA: *Sakramentsnischen und Sakramentshäuser in Siebenbürgen. Die Verehrung des Corpus Christi*. Petersberg 2014, 254–255.
- KÖHREN-JANSEN, HELMTRUD: *Giottos Navicella. Bildtradition, Deutung, Rezeptionsgeschichte*. Worms 1993.
- PAPP SZILÁRD: A gyarapodás és enyészet útján: Kiszsolna középkori plébániatemploma. In: http://muemlekvedo.hu/Kiszsolna_PSZ_jav.pdf, 1–46. (feltöltés: 2016).
- PAPP, SZILÁRD: Eine frühe Kopie von Giottos Navicella in Siebenbürgen. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 65 (2018), 27–42.
- SCHULLER, GEORG ADOLF: Ein Blick in das Leben einer sächsischen Landesgemeinde vor der Reformation. In: MICHAELIS, FRANZ (Hg.): *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche A. B. Festschrift für Bischof Friedrich Teutsch zum 70. Geburtstage*. Hermannstadt, 1922, 1–45.
- VALI ZSUZSA: Pusztuló műemlékek Erdélyben. Kiszsolna középkori temploma. In: *Művelődés* 2010/8, 16–20.

KÖRÖSKISJENŐ

Református templom

Az utóbbi egy évtizedben végzett kutatások és az azok alapján történt, a tornyon kívül a teljes templomot érintő helyreállítás nyomán a jenői református templom Bihar megye egyik igen jelentős Árpád-kori emlékévé vált. A Rómer Flóris Terv támogatásával megvalósuló munkálatok 2016–17-ben folytak, a templomtorony felújítása 2018-ban történik meg. Ezt megelőzően, a 19. századi átalakítások az épületnek olyan jellegtelen megjelenést kölcsönöztek több, mint másfél évszázadra, hogy noha középkori eredete ismert volt, a mai napig nem szerepel a hivatalos műemlékjegyzékben.

A Nagyváradtól kissé keletre, a Sebes-Körös jobb partján fekvő Köröskisjenő falut a nevéből következtethetően a Jenő törzsbeliak telepíthették, legkésőbb a 11. század elején. Ezek leszármazottai, a királyi uradalom népei, udvarnokok lakták a 13. század elején is, ekkor azonban egy részét már Jób, esztergomi érsek (1185–1203) bírta, majd Mika bihari ispán (1212–16, 1219–21), akitől az akkor még a mainál sokkal kiterjedtebb határu település IV. Béla adományából 1236-ban Geregye Pálhoz került. Ő IV. Béla híveként szerzett jelentős katonai érdemeket és nyerte el az országbírói

A templom északról falkutatás után

A templomhajó délről falkutatás után

méltóságot (1241, 1248–54), hatalmas bihari területeket szerezve meg ugyanakkor a Sebes-Körös jobb partja mentén Jenőtől Barátkáig, a Réz hegység lejtőin át Kraszna vármegyéig. Halála után szerezheték meg a falut a Körös balpartján birtokló szomszédos Csanád nembeli Telegdiék, akik azután a 16. század utolsó negyedéig megtartották. A középkor folyamán tehát egyházának kegyurai mindvégig tehetős, nem csak a vármegyei, de az országos közéletben is fontos szerepet játszó családok voltak.

A templom plébánosa 1291–94 közt 52 kepe püspöki tizedet és negyed márka papi adót fizetett, 1332–37 közt pedig 12 garas pápai tizedet, ami a közepesnél kicsit népesebb lakosságra utal.

Templomát egy 1366 évi, plébánosát pedig 1464-es oklevélben említik, védőszentjére azonban nincs adatunk. Jenő lakói 1556 körül váltak protestánsná, s a vallásgyakorlás a hódoltság alatt sem

szűnt meg, ennek jele egy 1666-as évet viselő ónkanna, Budai Mihály adománya az egyházközségnek. Viszontagságosabbnak bizonyultak a visszafoglalást követő évek: az 1690-es évek elején portyázó törökök gyűjtötték fel a templomot, Derecskei nevű lelkésze híveivel együtt csak 9 év bujdosás után tért vissza Jenőbe.

A 18. századi egyházközségi iratok az 1730-as évektől kezdve már részletesebben utalnak a templomot érintő renoválásokra (1770, 1779, 1791), a haranglábra (1779), illetve a berendezés elemeinek elkészítésére. A hajó elé 1798 és 1801 közt emeltek tornyot Brocher Károly kőművespallér vezetésével és az ő tervei alapján – a lugasi (görögkeleti templom) mintájára – egy Mitruj nevű ács készített toronysisakot. A kis fiatornyos sisakú templomnak az ablakok 19. századi átalakítása után létrejött látványát örökítették meg Bunyitay Vince püspökségtörténeti monográfiájában 1884-ben, s ez az álla-

pot állt fenn 2016-ig. A 2008–2009 között a templombelsőben, majd 2016-ben a homlokzaton végzett épületkutatás tárta fel az addig befallazva, vakolatrétegek alatt rejlő középkori elemeket, melyek mindegyike bemutatásra került a helyreállítás nyomán.

A hármastérű, téglafalazatú református templom négy belső szintes nyugati toronyból, síkmennyezetes hajóból és ezzel egy magasságú, két méterrel keskenyebb, téglalap alaprajzú szentélyből áll. Valamikor az újkorban öt támpillért építettek hozzá: a szentély sarkaihoz egy-egy átlós állású, kétlépcsős pillért (köztes párkányaikat utóbb betonlemezekkel fedték), a tengelyébe, illetve az északi hajófal nyugati felére pedig alacsony, tagolatlan támpilléreket. A hajó és a szentély ízesülésénél nincs diadalív, az átmenetet két falvisszaugrás képezi.

A lekerekített sarkú, klasszicizáló kialakítású torony homlokzatait erőteljes profilozású párkányok

osztják három szintre, ablakai mélyített faltükrökbe nyílnak. Jelenlegi, megtört idomú, nyolcszögletes sisakja 1974-ben készült, a Bunyitay által közölt rajzon elődje még négyfiatornyos és zsindefedésű volt. A 2017-es helyreállítás nyomán mind a hajó, mind a szentély visszanyerte eredeti, félkörívesen záródó ablakokkal áttört román kori homlokzatát.

A vékony, kanálhátas vakolat a korabeli, nyomokban megőrződött megoldásra utal, a meszelés kétféle árnyalata pedig a két épületrész eltérő építési korszakát hivatott jelezni. A hajó hosszoldalainak homlokzatait a másfél téglányit kiugró lábazatról induló négy lizéna osztja nagyjából egyenlő szakaszokra. Nem tudjuk, hogy milyen volt a homlokzatok felső lezárása, a román kori párkányt ugyanis eltüntette az egész épületen végigfutó, profilozott újkori főpárkány, s csupán egy szabálytalan vonalvezetésű farkasfogsor került elő alatta, mely északon hiányzik, viszont nyugaton a torony

A templom délkeletről falkutatás után

Párkányrészlet a déli hajófalon kutatás után

Párkányrészlet a nyugati hajófalon kutatás után

A helyreállított templom délről

mindkét oldalán látszik még belőle egy-egy töredék. A három déli falmezőbe nyíló, keskeny, rézsús béléttű ablakot záradékaik és könyöklőpárkányaik maradványai alapján lehetett rekonstruálni, miután a 19. században a két szélsőt egy-egy szélesebb ablak nyitásával tüntették el, a középsőt pedig befalazták. Ekkor vághatták az északi hajófalba a két, szegmensívvel záródó ablakot is, és valószínűleg ugyanazon átalakítás juttatta hasonló sorsra a szentély jóval kisebb méretű déli ablakait: itt a két szélsőt falazták el, a középsőt pedig kiszélesítették, ám mindegyiket vissza lehetett állítani eredeti formájába.

Az épület egyetlen olyan eleme, amelyről korábban is leolvasható volt középkori eredete, a szentély háromszögű oromzatos kapuja, mely a főpárkányig nyúlik fel. Ez egy téglányira ugrik a falsík elé, félköríves záradéku nyílásának béléte egyszerű há-

romlépcsős, fejezet és lábazat nélküli, belső fülkéjét szegmensíves heveder fedi. Fölötte, a jobb oldalon szorosan egymás mellett két egyforma, tömzsi arányú ablak nyílik, tőle balra, kissé feljebb egy az előbbieknél is kisebb, mindössze 85 cm magas ablak. Ezt a furcsa, egy szentélyhez egyáltalán nem illő elrendezést az indokolja, hogy az épületrész egy korábbi, a mainál jóval kisebb templom hajóját képezte.

Ezt a felismerést már a templombelső 2008. évi kutatása lehetővé tette, akkor ugyanis a keleti zárófalról kiderült, hogy egy diadalív elfalazásával jött létre, miután valamikor a 18–19. században elbontották a korábbi templom szentélyét. Vélhetően emiatt meg is gyengülhetett a falszerkezet – annál is inkább, mert a diadalív befalazásába még egy szegmensíves ablakot is kialakítottak –, ami szükségessé tette mind a keleti sarkok, mind az el-

A déli hajófal helyreállítás után

falazás megerősítését egy tengelybe állított kis támpillérrel. Mindezen szerkezeti elemek egykorúságára utal hasonló, vegyes, kő-tégla falazatuk. A keleti és az északi fal szövete és az északkeleti külső sarokba nyitott régészeti kutatószelvény eredményei alapján megállapítható volt egyrészt az, hogy a korai templomnak félkörívvel záródó apszisa volt, mely diadalív-beugrás nélkül csatlakozott a hajóhoz, másrészt hogy utólag egy toldaléktér – valószínűleg a meghosszabbított templom sekrestyéjét – illesztettek a hajó északi falához. Ennek keleti alapozása a diadalív vonalában, a ferde támpillér alatt fut ki, míg a nyugati fal helyzetét a második periódusú hajó legkeletibb lizénája melletti csorbázat jelzi, a két hajó ízesülésének közében. Eszerint még a középkorban, a toldaléktér építésével, délen pedig ugyanakkor a homlokzat síkjába történő felfalazással töltötték ki a korai templom és az új hajó közti sarkot, mely statikai-

lag is gyenge pontja lehetett az épületszerkezetnek, még akkor is, ha valószínűsíthető, hogy itt is volt egy keskeny lizénája az első hajónak, mint ahogy a keleti sarkokon is látható, a saroktámpillérek fölött. A keleti fal homlokzatának csorbázatai igazolják, hogy az apszis fala alacsonyabb volt a hajóénál, boltozatának teteje pedig mintegy 65-70 cm-rel emelkedett a párkány fölé.

A korábbi hajó nyugati részének elrendezését a hosszoldalakon a belső kutatásakor kirajzolódó falcsorbázatok tisztázták: a nyugati fal külső síkja éppen az első falvisszaugrás vonalába esik, kijelölve a hajó eredeti hosszát. Ehhez egy nagyon keskeny karzat illeszkedett, melynek alját egy észak–dél irányú, mindössze 75 cm széles donga fedte, felső tere pedig a déli homlokzat apró ablakán keresztül kapott fényt. A helyreállítás során vakolatlanul hagyott lenyomatok alapján a karzat alja arkádívekkel nyílt a hajó felé – az ívindítások magassága jól kivehető – és

nem volt falazott mellvédje, csupán faszerkezetű. A mellvédet tartó felső, illetve talpgerendájának fészkei is láthatók. A karzatárkádok szélső hevedereinek 48 cm-es szélessége, valamint a nyugati hajófal karzat fölött emelkedő részének 58 cm-es szélessége ugyan önmagában nem zárja ki, de legkevésbé valószínűsíti, hogy a karzat középső szakasza fölött torony emelkedett volna.

Sejthető volt, hogy a részben a torony takarásában lévő, átalakított, kétlépcsős bétetű, a délihez hasonlóan fejezetzónát és lábzatot nélkülöző nyugati kapu is középkori, a torony első emeletén végzett kutatás ezt nem csak alátámasztotta, de az utólagos köpenyezés mögött elő is bukkant a háromszögű oromzatának részlete, alsó részén a homlokzatokon végigfutóval azonos farkasfog dísszel. Orommezejében a 18. században egy négyzetes fülkét alakítottak ki, melybe felirat került volna, de végül csak a sorokat kijelölő vonalakat rajzolták ki.

A templombelső képét a visszaállított, csekély fényt beengedő rézsűs bétetű ablakok, a faltextúrát és a didaktikusan meghagyott csorbázatok látványos, kanálhátas vakolat, valamint a nyugati – második periódusú – hajó ülőfülkéi határozzák meg. Kissé idegenül ható elem a templom keleti végébe 1958-ban, egy korábbi, 1830-ban ácsolt elődje helyén kialakított betonkarzat. A belteret 2009 óta kazettás mennyezet fedi, azelőtt vakolt síkmennyezetes volt. A 2008-ban kibontott, falba mélyedő ülőfülkék mindegyike háromszöges záradékú, délen három, északon kettő van belőlük, ritmusuk meglehetősen szabálytalan. Számtalan gerendafészkek körvonalazódott mind az északi, mind a déli hajófalon. Helyzetük egy nyugati fakarzat meglétét mindenképpen és talán egy déli oldalkarzatét is valószínűsít.

A hajó mindhárom falán kerültek elő középkori falképek rendkívül lepusztult felületű maradványai: az északi oldalt eredetileg teljes hosszban beborították – itt három vagy négy különböző periódust lehetett azonosítani, összesen öt vagy hat keretbe foglalt jelenettel –, a nyugati oldalon a kaputól északra található egy jelenet, a déli oldal szószék körüli szakaszán pedig legalább két további. Az utóbbi három egyforma keretelése egykorúságukra vall. Sajnos a viszonylag jól rekonstruálható, geometrikus díszű polikróm sávokkal keretelt jelenetekből

Lángi József restaurátor feltárásai nyomán sem vált semmi kivehetővé, a bevéselt rovátkákkal hangsúlyozott dicsfényeket leszámítva, ezekből öt van az északi oldalon. Ez a pusztulás alighanem a templom 17. század végi hosszabb fedetlen állapotának tudható be.

Az északkeleti hajóablak fölött egy 18. századi, gondos kalligráfiájú, töredékes renoválási felirat is napfényre került, mely a Szentgáli Dénes János prédikátorsága alatt végzett munkák emlékére készült, az 1730-as években.

A második periódusú hajó déli homlokzatán, a legnyugatibb falmezőben, az ablaktól balra egy vakolatra festett középkori falkép mindössze tenyérnyi maradványa volt látható, a lizéna mellett: egy vörös csíkokból álló keretsáv, melyet megőrzés céljából visszavakoltak. Ugyanott, de az ablaktól jobbra egy egészen sajátos domborművű ábrázolás csorbázata lehetett azonosítani, ez akár össze is függhetett a homlokzati festéssel. A falazattal egykorú épület-

A nyugati kapu

A templombelső nyugat felé

Az északi hajófal freskói és ülőfülkéi

plasztika egy leginkább a mankós típusúhoz hasonló keresztet formázott, a falsíkból kiálló téglákból: alul talppal (suppedaneum?), hosszú vízszintes szárral (patibulum), végein függőleges táblákkal és egy rövid keresztzárral (titulus), melyen felül túlfut a cölöp. Itt alighanem konkrét előkép reprodukciójával állunk szembe, egy körmeneti- vagy ereklyekereszt, esetleg egy nagy diadalívkereszt redukált ábrázolásával. Minkét változat bizánci típusú előképet feltételez és valamilyen módon a kereszt liturgiájával függhetett össze.

Az első, félköríves apszisú, negyedgömbösüveg boltozattal fedett templom legjobb analógiája mind a térszervezés és a méretek, mind a homlokzattagolás és a nyílások szempontjából a Somogy megyei Gyugy temploma, melyet a 12. századra datálnak, távolabbról pedig az 1184 előttre keltezett, szintén somogyi Buzsák. Egy ezekhez közeli keltezést támogatna Jenő esetében az apszis archaikus alapozási módja: egy réteg folyami kavics és görgeteg, 15-25 cm döngölt agyag, egy réteg fektetett téglá.

A második hajó erősen kiülő lizénás homlokzat-
tagolására nem ismerünk példát a tágabb környéken,
annál többet a Dunántúlról (Zalalövő-Zalamind-
szent, Csátár, Becsehely-Pola, Meszlen), ahol szór-
ványosan megjelenik a farkasfogas díszítés is, ilyen
közelebről csupán Nyíribrony templománál van. A
hajófalba mélyedő nagyszámú ülőfülke ugyancsak a
dunántúli romanikára jellemző, ám az elmúlt évek

kutatásai a keleti országrészben is kimutatták jelen-
létét, a jenői háromszögű záródásra a bihari Siter ha-
jóbővítésének fülkesora a legjobb példa.

A templom második fázisa a 13. század második
felére vagy legkésőbb a 14. század legelejére keltez-
hető, s így a Geregye vagy a Telegdi család lehetett
az építtető.

Emődi Tamás

A templombelső északnyugat felé

IRODALOM

BUNYITAY VINCZE: *A váradi püspökség története a püspökség alapításától 1566 évig*. III. Nagyvárad, 1884, 420–421, XXVII tábla.

JAKÓ ZSIGMOND: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940, 28, 147, 266.

A köröskisjenői református egyházközség templomának rövid története. (kézirat az egyházközség levéltárában).

A köröskisjenői református egyházközség anyakönyve 1779-től. (Egyházközségi Levéltár).

KÜKÜLLŐVÁR

Református templom

A Küküllővár vármegye központjának helyet adó, oklevelesen először 1177-ben említett ispánsági vártól mintegy egy kilométerre délre, a mai település egy kiemelkedőbb dombján áll az Árpád-kori falakat is őrző református templom, melyet a 19. századig cinteremfal vett körül. Először az 1332. évi pápai tizedjegyzékben jelenik meg Domonkos nevű papja, 80 dénár fizetési összeggel, egy 1415-ből való oklevélből pedig megtudjuk, hogy a küküllői főesperességhez tartozó egyházközség temploma Szent István király tiszteletére épült. Péter nevű plébánosa 1454-ben egyszemélyben viselte a küküllői esperesi címet is. A település lakossága a 16. század derekán vált lutheránussá, egy rövid ideig unitárius-sá, majd Kálvin tanainak követőjévé. A 17–18. században a küküllővári egyházközség Erdély egyik legjövődmezőbb parókiáját tartotta fenn, esperesi központ volt, református iskolával. Legfőbb patrónusai a küküllővári uradalom birtokosai voltak, kiemelkedő szerepet játszottak életében a Bethlen család tagjai.

Több periódusú román kori részletei, a kvalitásos és egyedi alaprajzú gótikus átépítés, kora reneszánsz falképe, a torony északi oldalát díszítő alakos ábrázolás, 1417-es harangja, középkori fedélszéke és gazdag késő reneszánsz sírkőállománya révén a küküllővári műemléktemplom Erdély kiemelkedően jelentős falusi középkori egyházi épületei közé tartozik.

A rendhagyó alaprajzú, zömében vegyes falazatú templom egy széles nyugati toronyból, egy a sarkain többlépcsős támpillérekkel erősített síkmennyezetes hajóból, egy poligonális záródású szentélyből és az azt a diadalív vonalában közrefogó két félkörívesen záródó apszisból, valamint egy nyitott árkados, ívelt oromfalas portikuszból áll. 2016–2017 között az épület átfogó műemléki helyreállításon esett át, mely során bemutatásra kerültek egyrészt a korábban elfalazott középkori elemek, másrészt a kutatás

és a kivitelezés során feltártak is. A munkálatok a Nemzeti Kulturális Alap és a Rómer Flóris Terv támogatásával, a Teleki László Alapítvány szervezésében valósultak meg.

A falakat kívül kanálhátas vakolat fedi, alul tagolatlan, kiugró lábazat, felül profilozott újkori vakolatpárkány fut végig a homlokzatokon. A nyugati homlokzaton a különböző építési fázisoknak megfelelően eltérő színezést alkalmaztak a meszelésnél, a két keskeny torony közti, fachwerk rendszerű falazás szerkezete láttatott.

A nyugati főhomlokzatot az abból kissé rizalitszerűen kiugró, román kori eredetű torony dominálja, tetején zárt, deszkafalas, konzolos-erkélyes kialakítású, zsindelellyel fedett sisakkal. A másik három oldalról a 7 m szélességű és hosszirányban, a hajó testébe alig 2,85 m mélységig beékelődő torony sokkal kevésbé hangsúlyos, szinte elvesződik a nagyméretű nyeregtető takarásában, a tetőgerinc szinte a toronysisak aljáig emelkedik. A torony nyugati sarkait kváderkövekből „armírozták”.

A négyszintes torony felső két emeletébe eredetileg mindenhol oszlopocskákkal ellátott háromosztatú ablakok nyíltak – kivéve a harmadik szint egymás felé néző oldalát –, ezek jórészt idővel elfalazták, esetenként kiszedve az oszlopokat, és csak 2016-ban nyitották meg újra, visszaállítva az oszlopokat is. Téglából kialakított záradékaik háromszögűek, ugyanolyan formájúak, mint az ablakok körüli, mélyített falmezőket lezáró farkasfogas vakárkádok. Az oszlopok lábazatát, törzsét és helyenként az abakuszát idomtégelákból rakták, a déli torony felső déli és nyugati ablakainak nyaktagos kockafejezetei kőből vannak, a déliek sarkain gumókkal.

A tornyot közrefogó nyugati hajófalszakaszokat egyenes, illetve szegmensíves záródású, keskeny részsűs ablakok, az oldalsó homlokzatok szabályosan kiosztott támpillérközeiből délen hármat, északon

A templom délről

A templom keletről

kettőt csúcsíves ablakok törnek át, mérművek nincsenek bennük. A jelen formájukban utólagos északi ablakok közül az egyiknek volt középkori előzménye, mégpedig a maradványokból ítélve a nyugatiakhoz hasonló, egyenes záródású.

A kétlépcsős támpillérek felső szakasza változatos kialakítású: van köztük egyenes, ívelt, ék alakú és félnyolcszögű homlokfalú. Három kőkeretes kapu nyílik a hajóba, közülük a nyugatit egy utólag a falzatba tört nyílásba helyezték, eredetileg a sekrestye külső kapuja lehetett. Az északi kapu egyszerű élszedett, csúcsíves, a déli viszont gazdagon profilozott béllettel – hornyok közt pálca, körte és ék alakú tagozatokkal –, lábazattal és vállpárkánnyal ellátott, nyílását utóbbival egy szintben szemöldökgyámos áthidaló kereteli. Az e fölötti, külső csúcsíves keretelés záradékába egy fakeretes, ívelt ablakot helyeztek. Az archivolt alsó harmadánál bélletváltás figyelhető meg, az alsó szakasz hornyaiba másodlagos, ívelt tagozatok kerültek. Több jel utal arra, hogy ezt

a kapukeretet esetleg újrarakták, tagozatait kiegészítették. Profillécekkel tagolt 18. századi ajtószárnyát belül középkori vasalat rögzíti.

A 11,12 m széles hajó és a szentély illeszkedésénél kétoldalt egy-egy félköríves záródású apszis található, melyeket negyedgömbösüveg boltozat fed, belterüket rézsús bélletű, egyenes, illetve enyhén szegmensíves záródású ablak világítja meg.

A boltozatát leszámítva, nagyjából minden gótikus elemét megőrizte a nyolcszög öt oldalával záródó szentély, dongaboltozatos sekrestyéjét viszont elbontották, s a mellékapszissal való csatlakozása helyére átlós állású támpillér került. Kétlépcsős támpilléreinek felső hasábjai közt itt is találunk ék alakú és ívelt homlokoldalúakat. Változatos formákat mutatnak a kétosztatú, csúcsíves ablakok mérművei is: ívháromszögekbe, ívnégyszögekbe és halhólyagmotívumok közeibe írt karéjok kombinációi, valamint fordított szív alakú tagozat tölti ki záradékaikat. A restaurálás során tölgyfa osztókkal pótolták a hiány-

A nyugati homlokzat részlete

A szentély északkeletről kutatás közben

A déli mellékszentély kutatás közben

A nyugati homlokzat kutatás közben

A déli torony ikerablakai kutatás közben

Az északi torony északi homlokzata

A déli torony délnyugat felől

A déli torony délkelet felől

zó ablakosztókat, a nyílásokba pedig ólomkeretes kerek ablakszemek kerültek.

Jelenleg egy utólag a falba vágott, gerendaáthidalós ajtó nyílik északról a szentélybe, a sekrestye eredeti, élszedett profilú, szemöldökgyámos kapuja nyugatabbra, a később ideépített támpillér vonalában került elő. Sajátos megoldású részleteket is láthatunk a szentélyben, ilyen a sekrestyeajtó gyámjainak homorlatát díszítő másodlagos karéj és a déli falban előkerült kétosztatú tabernákulumfülke, lépcsősen visszaugró téglasorokkal megoldott álboltozatával.

A 18. századi, festetlen kazettás mennyezzettel fedett szentélybelsőben a vakolattextúra jelzi az egy-

kori boltozat lenyomatát, az ablakbélletek kőelemeit vakolatlanul hagyták. A hajót a szentélytől elválasztó diadalív négy évszázada elfalazva áll, körvonalát jelezték a vakolatban. A különálló teret kiállító-térként és raktárként használják, itt őrzik a falazatokból kiváltott római, középkori és koraiújkorifragványokat is, köztük sírkőtöredékeket, egy nyolcszögű törpepillért és ablakszemeket meg egy 1787-ben átfestett, de 17. századi orgonaszekrényt. A szentély tengelyében, annak nyugati fele alatt dongaboltozatos kripta található, ehhez a padlózat közepén lappancsos lejáratot alakítottak ki, ám a kripta még nincs feltárva.

Toronyrészlet a padlás felől

A kazettás mennyezettel fedett templomhajó terének nyugati végébe ékelődik a keskenyebb torony alsó tömbje: egy háromszakaszos, két, hasábos pillérrre támaszkodó élkeresztboltozatos földszinti tér, mely fölött egy szintén háromszakaszos, a hajótér felé eredetileg félköríves árkádokkal nyíló karzat emelkedik. Eléje faszervezetű karzatbővítést ácsoltak, melyre a torony két oldalán alakítottak ki feljáratot. A karzatalj hevederívei a kváderfalazatú pillérek kőkonzoljairól indulnak, melyeknek profilja hengertagokból, hornyokból és lemeztagokból áll. A karzat szintjének magasságában a déli hajófalban megőrződött egy rézsús béléstű, keskeny ablak is.

Az északi hajófalán, eredetileg a kaputól a diadalívig terjedő, nagyméretű, de töredékesen megmaradt Utolsó ítélet jelenet található, melyet Lángi

Toronyablakok kutatás közben

A déli kapu

József a Teleki László Alapítvány támogatásával 2012–2013 közt tárt fel és restaurált. A közvetlenül az ablak mellett, eredetileg a képmező közepét elfoglaló, belül zöld, kívül vörös színű köpenybe öltözött ítélő Krisztus széttárja karjait, szájából kard és lilium tör elő, utóbbi, valamint a Megváltó feje elpusztult. Két oldalán, felhőkön lebegve álltak a mezítlábas apostolok, melyek közül attribútumaik alapján balról jobbra Szent Jakab, Szent Bertalan, Szent János és Szent Péter volt azonosítható, a Krisztus balján sorakozókból semmi nem maradt, mint ahogy megsemmisült az egykor alatta látható János evangélista és az elkárhozott lelkek csoportja is. Krisztus alatt, tőle balra az élénkzöld köpenyes, fehér kendőbe burkolt fejű közbenjáró Szűz Mária, mellette egy kiterjesztett szárnyú, halványvörös, lebegő köpenyes, harsonát fújó angyal és egy előrajz-szerűen felvázolt portré látható. Az angyal alatt majuszkulákkal írt SVRG(ITE) M(O)RTVI / (VE)NITE AD IVDICIV(M) szöveg olvasható, lentebb pedig egy újabb angyal zölddel megfestett

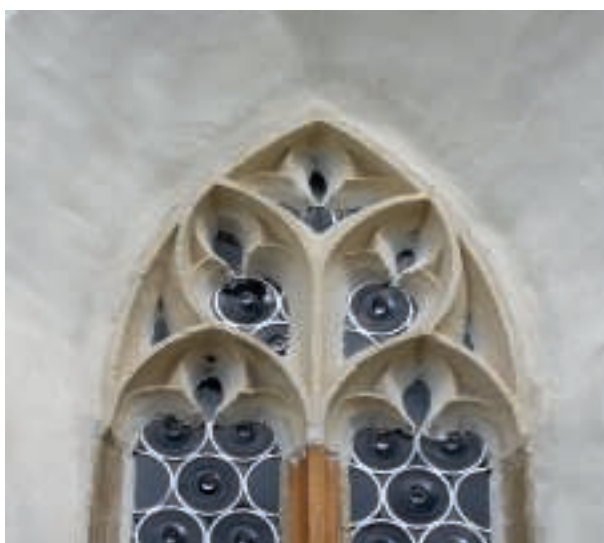
A déli mellékszentély

jobb szárnya vehető ki. Az apostolok alatti regiszterben ismét egy harsonát fújó angyalt festettek meg – de csak a hangszer és a szárny részlete maradt meg –, illetve egy hatalmas árkád és kifeszített, sokszínű bojtokkal végződő baldachin alatt a Mennyek kapujába betóduló üdvözültek csoportját, akiket a tiarás Szent Péter fogad, kezében kulccsal. A harsona alatt egy delfinpárral díszített reneszánsz lunetta látható. A falkép stílusa alapján joggal sejthető a nagyszombeni Vince mester szerzősége, akinek eddig ismert alkotásait – a zsidvei (1508), nagysinki (1521), nagydísnódi (1525) és medgyesi oltárok, a vízaknai falkép (1522) – szerencsésen egészíti ki a küküllővári kép. Nagy a valószínűsége, hogy az 1896–97-es munkálatokkal és feltárásokkal kapcsolatban említett 1525-ös évszám ezt a falképet jelölte.

Az északi toronyfalán, a fedélszékben ma is látható az ún. Tatárfejként ismert ábrázolás, melyet Bethlen Gábor arcképének is tartottak. Érdekessége, hogy a hatalmas méretű, háromszögű fejfedővel megjelenített bajszos és szakállas arc szeméit, szemöldökét, orrát és száját plasztikusan mintázták meg. Az ábrázolás értelmezésére új fényt vet a torony északi falának alsó részén, a hajótérben Lángi József által 2015-ben feltárt falképtöredék, egy nagyméretű köpenyes alak alsó részével, mely összefüggésben van az előbbivel: nagy valószínűséggel Szent Kristófit jelenítették itt meg, akit gyakran ábrázoltak templomok külső falain (erdélyi példái a szomszédos Felsőtatárlaka, illetve a közeli Medgyes környéki Darlac és Somogyom). A falkép legkésőbb a 15. század első negyedében történt átépítés előtt készült.

További falképekről is maradtak információink, ezeket azonban az 1979-es munkálatok során leverték. Nemes Ödön vázlatrajza alapján ismerünk egy geometrikus keretbe foglalt Intercesszió-töredéket, melyen a sebeit mutogató Fájdalmas Krisztus, vele szemben pedig az imára kulcsolt kezű Köpenyeges Mária volt látható olyan kompozícióban, mint amelyeket pestis-képeken terjesztettek. Ez a téma egyébként igen közeli viszonyban állt az Utolsó ítélet ábrázolásokkal, a közbenjáró Köpenyeges Máriát belefoglalták például a kilyéni és bögyözi falképciklusokba is.

1897-ben Szádeczky Lajos a torony alatti falfülkében előkerült Krisztus keresztről való levétele ábrázolásról számol be, míg Józsa Ferenc lelkész a to-

Ablakméművek

A nyugati karzat

rony „egyik belső falán” előkerült képet autodafé-ként értelmezte: „kiemelkedő helyen az elítélt, tőle kissé távolabb, de hozzá legközelebb e végrehajtó pap, hátrább bámuló tömeg. A pap katolikus papnak látszik, az ő szokásuk szerint imára összetett kézzel”.

Ugyanekkor Szádeczky két sírkövet is leírt, melyek akkor a szentélyben voltak, ezek 2016-ban a portikusz padlója alól kerültek elő. Az egyikken könyvet tartó kéz van (lelkészi sírmlék) és az 1583 február 22-es halálozási (?) dátum olvasható, a másik Dési István 1639-ben elhunyt esperes koporsó

alakú sírmléke, akit Bethlen István hozatott 1629-ben Kükküllővára.

A 2012–2017 közötti periódusban végzett fal-szövetvizsgálatok, régészeti ásatások, valamint a levéltári és dendrokronológiai kutatások eredményei viszonylag tiszta képet nyújtanak a műemléképület építési fázisairól.

A hajó nyugati részébe, mint láthattuk, jól leolvashatóan ékelődik a román kori templom jelentős maradványa. A zömök, aránytalanul széles, egyetlen hasábos torony mai formájában úgy jött létre, hogy a háromszakos karzat két szélső szakasza fölötti

kétszintes, egyforma tornyot utóbb a nyugati homlokzat síkjában falazattal kötötték össze.

Maga az Árpád-kori építmény azonban bonyolultabb építéstörténetű, két építési fázist foglal magába. A falkutatás bebizonyította a nyugati homlokzat falszövetéből a helyreállítás után egyértelműen kitűnik, hogy a kőfalazatú, egyhajós hosszház nyugati részén az első fázisban egyetlen torony emelkedett a háromárkádos karzat központi szakasza fölött, mint Marosújfalun (ma Tompaháza) és Kiskapuson.

A második román kori fázisban elbontották a központi tornyot és helyette a két oldalsó szakasz fölé építettek egy-egy, ezúttal téglafalazatú tornyot. Utóbbi ablakainak zöménél az oszlopok téglából vannak, a déli oldal kőfejezetei alighanem a korábbi torony ablakaiból származhatnak. Ezek fölött egykor trapéz alakba írható vállkövek hordták a teherkiváltó ívek súlyát, ezekből kettőt utólagos befalazásból bontottak ki 2016-ban. A vakárkádokkal lezárt

mélyített mezőkben nyíló, többszátú oszlopos ablakos szerkezet legközelebből a már idézett Kiskapus, Ákos és Harina megoldásaival, távolabbról Csarodával állítható párhuzamba.

Két in situ gerendacsonk tanúskodik róla, hogy a tornyok közti tetőrész kontyolt volt. Az északi torony belsejében egy 1410–18 közé datált faszervezet látható ma is, mely a jelenleg is meglévő, 1417-ben öntött harang elhelyezésével függhet össze.

Nem tudunk semmit a román kori fázis hajójáról és szentélyéről, csupán annyit, hogy előbbi síkmennyezetes volt. Ez a térszerkezetét tekintve leginkább a magyargyerőmonostorhoz hasonlítható kéttornyos építmény a 15. század második évtizedéig állt fenn, ekkor a nyugati rész kivételével elbontották, belefoglalva azt egy nagyméretű gótikus templom struktúrájába.

A 13 méter szélességű és 20,20 m hosszúságú új hajóhoz keletről egy tájainkon egészen kivételes el-

A nyugati karzat részlete

Az Utolsó ítélet jelenete az északi hajófalán

rendezésű, biztosan egykorú hármas szentélyt építettek: a majdnem 8 m széles, eredetileg három boltszakaszos főszentélyt a két mellékapszis úgy veszi közre, hogy mindhárom tér egyazon vonalban elhelyezkedő, félkörívesen záródó árkáddal nyílik a hajó felé, a középső beugró pillérekkel. Ilyen megoldásra a Kárpát-medencében nem találunk példát.

Ritkaságszámba menően jórészt eredeti formájában megőrződött a szentély középkori fedélszéke, melyet az Erdélyi Dendrokronológiai Labor által végzett vizsgálatok az 1422–28 közötti időszakra datálnak, egyes beavatkozásokat pedig 1580–94 közé. Ennek a 15. század harmadik évtizedébe történő keltezésnek nem mondanak ellent a műformák sem, és ennek megfelelően a teljes gótikus átépítést egyazon fázisba helyezhetjük. Szin-

tén a román kori tornyok közti fachwerk szerkezetű falazat gerendáinak keltezése alapján állítható, hogy az egyetlen toronnyá történő átépítés 1470–81 közt történt.

Valamikor a reformáció után elbontották a sekrestyét, alighanem ennek tudható be a szentély északi falának kifelé dőlése és a szentélyboltozat kényszerű lebontása. A beavatkozásokat talán összefüggésbe hozhatjuk a szentély fedélszékénél 1580–94 közt eszközölt módosításokkal. Ugyanekkor vághatták a nyugati bejáratot is a falazatba, tekintve hogy a kőkerete nem származhat máshonnan, csak a lebontott sekrestyéből.

Hozzávetőleg a 16. század utolsó negyedében a szentélypadló alatt egy kriptát alakítottak ki, s kivételes módon ismerjük az ide temetett személyek egy részét: Bebek Györgyné Patócsy Zsófia, Kendi Fe-

Fájdalmas Krisztus és Köpiónyeges Mária Nemes Ödön vázlatrajzán

Szószékkorona

renc felesége, Patócsy Klára, valamint Bogáthy Menyhért felesége, Kendi Zsófia sírjait 1897-ben tárták fel, mellékleteiket, ruházatuk megmaradt darabjait akkor az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményében helyezték el. Ugyanehhez a temetkezéshez kötődik Patócsy Zsófiának a ma a bukaresti Nemzeti Múzeumban található alakos kőszarkofágja, az erdélyi késő reneszánsz kőfaragó-művészet remeke.

A Küküllői Református Egyházmegye egyik legfontosabb egyházközségének a 17. század első negyedében Bethlen Gábor fejedelem unokaöccse, Bethlen István volt jelentős patrónusa. A hajó új, 1620–24-re datálható fedélszékének és mennyezetének kialakítása, valamint a diadalív s talán az apszisok árkádjának elfalazása személyéhez köthető, erre utalt a valamikor 1813 után elbontott mennyezetten egykor volt, 1622-es felirat. Utóbb, 1669–87 közt újra végeztek munkálatokat a hajó fedélszékénél.

A torony ma is látható sisakja 1711–20 között készült el, a nyugati portikusz pedig a 19. században. Az 1897–98-as általános helyreállításkor készült a ma is látható padló, ekkor vágták az északi hajófal falazatába a déliek mintájára a csúcsíves ablakokat. Ugyanezen munkálatok alkalmával kerültek elő a Kelemen Lajos által ismertetett falképtörödek is: az északi hajófal valószínűleg 1525-ben készült kora reneszánsz freskója, illetve a toronyalj azóta sajnos elpusztult képei.

1979-ben ismét nagyobb szabású renováláson esett át a templom, ekkor viszont az északi hajófal *Utolsó ítéletét* leszámítva eltávolították a falakat borító középkori vakolatokat, freskóikkal együtt. A 2017-ben lezárult helyreállítás során restaurálták a templom kőelemeit is, a torony falképének teljes feltárása a Rómer Flóris Terv támogatásával 2019-ben történik meg.

Emődi Tamás

IRODALOM

- SÁNDOR JÁNOS–SZÁDECZKY LAJOS: Küküllővári sírleletek és falképek. In: *Erdélyi Múzeum*, 14. köt., 5. Füzet, Kolozsvár, 1897, Különlélek, 286–290.
- DR. SZÁDECZKY LAJOS: A küküllővári sírleletek és régiségek. In: *Erdélyi Múzeum*, 14. köt., 6. Füzet, Kolozsvár, 1897, 293–309.
- EUGENIA GRECEANU: *Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei. Pagini de veche artă Românească de la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*. București, 1970, 266–270.
- KELEMEN LAJOS: A küküllővári tatárfej. In: *Művészeti Szalon*, 1928, 3 sz., 1–5. Ua.: in *Művészettörténeti tanulmányok I.* Bukarest, 1977, 122.
- ENTZ GÉZA: Erdély építészete a 13. században, Kolozsvár, 1994, 41, 62, 117., 23–24 kép.
- LÁNGI JÓZSEF–MIHÁLY FERENC: *Erdélyi falképek és festett faberendezések 2.* Budapest, 2004, 56–57.
- LÁNGI JÓZSEF: *Beszámoló a küküllővári református templom hajójának északi falán végzett falképfeltárásról és konzerválásról.* 2012.
- TÓTH BOGLÁRKA–BOTÁR ISTVÁN: *Raport de analiză dendrocronologică – Cetatea de Baltă.* 2012, 1–6.
- EMŐDI TAMÁS: *Cetatea de Baltă – studiu istorico-arhitectural.* 2015, 1–17.

LASKÓ

Református templom

Aki Alsó-Baranyában, a Drávaszögben jár, már messziről észreveszi Laskó dörömbre – azaz domb-ra – épített, több száz esztendeje ott álló református templomát. A hajdani mezőváros, amely a 16. században nagyobb volt, mint Mohács, mára faluvá vedlett. Kedvező fekvése miatt vált a vidék gazdasági, kulturális, s ebből következően egyházi központjává. A Duna egyik, a templomdombig benyúló ága olyan vízi utat biztosított lakóinak, melyen zavartalanul közlekedhettek. A vízi út nemcsak személy- és áruszállításra szolgált, hanem ezen áramlott a szellem és a kultúra sok terméke is. Ennek és a hadiútnak is köszönhető fontosságát. Stratégiai jelentőségű hely volt, ahonnan messzire ellátva lehetett a limeshez, a védelmi határvonalhoz kapcsolódva védeni a Birodalmat, ezért a rómaiak Traianus császár (Kr. u. 98–117) idején erődítményt építettek itt. Laskót a rómaiak Albanónak nevezték, talán az itt állomásozó dalmata–albán lovasság fehér öltözete okán. A latin korról a mai templom déli falába illesztett faragványok adnak hírt, az egyikre ezt a szöveget vésték: SACRUM DVS MAGNIS MAIORIBVS ET SANCTISSIMAE SANCTITATI VLP. M. F. F., aminek a lehetséges jelentése, hogy „A legnagyobb isteneknek és a legszentebb szentségnek szentelve. Fogadását örömmel megadta Marcus Felix.”

A kegyes hagyomány szerint a környező falvak Istennek épített első temploma a dörömbön, a rómaiak erődítményének helyén állhatott és talán már a 11. században felépült, de a települést csak 1212-ben említik először írásban. Ekkor a szekszárdi bencés apátság birtoka volt, de nem ismert, hogy mikortól; Györffy György feltételezése szerint akár az apátság 1061-es alapításától, bár ennek (csak részlegesen ismert) alapítóleveléből hiányzik. Amit tudunk, hogy 1332–34 közt *Johannes* nevű papja szerepel a pápai tizedjegyzékben, tehát ekkor már plébániaként működhetett.

A 15. században jelentős mezőváros volt (1455-

ben oppidumként említik), falai közt látta meg a napvilágot Laskai Demeter, akinek a pécsváradai bencésekhez köthető iskoláskönyve (1427–35) – az Ómagyar Mária-siralom után – a második legrégebbi magyar nyelvű verset tartalmazza (a művet ma Horvátországban, a šibenikbeli Szent Ferenc-kolostor könyvtárában őrzik). Ugyancsak a városban született 1450 körül Laskai Osvát (†1511), a jeles ferences hitszónok és tartományfőnök.

A török hódoltság alatt a település hanyatlásnak indult, de a környékbeliéknél szerencsésebb volt; amikor Hans Dernschwam 1555. július 20–21-én itt járt, művelt evangélikus lelkészre (aki Szegedi Kis István lehetett) és színmagyar közösségre lelt. Laskó Calepinus 1585-ben Lyonban megjelent 11 nyelvű szótárában (melynek Laskai Csókás Péter is munkatársa volt) mint Alsó-Baranya központja szerepel. A tekintélyes méretű templom ennek fényében értékelendő.

A református használatban álló templom egyhajós, téglalap alaprajzú. A keleti részen a sarkok lekerékítettek, nyugaton a déli sarokhoz támpillér csatlakozik. A déli homlokzaton hat egyforma, nagyméretű félköríves ablak nyílik. Az északi falban egy valamivel kisebb található középen, a szószék mellett, egy másikat ettől nyugatra befalaztak. A 2000-es években zajlott helyreállítás során a hajó nyugati kétharmadának téglával vegyes törtköves falazata került napvilágra, amely repedéssel válik el a keleti bővítménytől. A határon északon és délen is támpillér állt, ma ennek csorbázata látható a falon. Ugyanígy csak a lenyomata maradt meg az északnyugati támpillérnek. A vakolatleverésnél a déli homlokzaton a támpillér és a nyugati ablak között egy kisebb félköríves ablak vált láthatóvá, de ez ma nem érzékelhető. A déli homlokzatban találták meg a korábbi, befalazott kaput, melynek jobb oldali szarkóvét bemutatták. Mai bejárata ettől keletre található, mely elé portikusz épült. Nyugaton is van kapuja,

A templom déli homlokzata

amely csúcsíves, élszedett profilú. Ez a nyitott toronyaljából közelíthető meg.

A nyugati homloklalra támaszkodó, impozáns méretű, téglából épült torony öt szintre tagolódik. Földszintje, mely három irányból félköríves árkádívekkel nyitott, dongaboltozatos. A boltozatot a harangozás céljából négyzet alakú nyílással törték át. A nyugati sarkokhoz átlós elhelyezésű, kétlépcsős támpillérek járulnak. A toronynak rézsús lezárású lábzata van, mely a nyugati falon és a délnyugati támpilléren is körbefut, de a déli és északi hajófalon nem folytatódik.

A toronyba jelenleg a nyugati karzatról lehet bejutni, egy kosárásvé bejáraton. Ennek az első emeleti szintnek dél felé nyílik egy 80 cm magas résablaka, mely befelé rézsúsán tágul. A rézsús kiszélesedés nincs boltozva, hanem lapos kövek tarthatták a fölötte levő téglasorokat, de a belső részen ez már nincs meg, a téglák kihullottak. Hasonló, befalazott ablak található a nyugati falban is. Az ablakok fölött fél méterrel egy álló téglasor fut körbe.

A második emeleten csak az északi oldalon nyílik egy résablak. Ugyanitt a keleti falban utólagosan tört, egyenes záródású padlásajtót létesítettek. A második emeletet a külsőn kettős fűrészfogas téglaparkány zárja, melynek a déli és a nyugati oldalon az alsó sorában a téglák rövidebb oldala jobbra, a felsőben balra néz, míg az északi oldalon egységesen balra, bár egymáshoz képest kissé eltolva.

A harmadik emeleten délre, nyugatra és északra egy-egy ovális alakú ablakot találunk. Ezeket utólag törték a téglafalba. A keleti falban dél felé eltolt, aszimmetrikus elhelyezésben félköríves, 50×175 cm méretű ajtó nyílt az egykori padlásra, de ezt befalazták, és ma a nyílás felső fele a tető fölé nézne (de ezt nem érzékeltették a külsőn). Az ablakok fölött a belsőben falvisszaugrás található, mely fölött a téglában vegyesen nagyobb tört kövek is megjelennek. A szint lezárásaként a homlokzaton ismét kettős fűrészfogász fut körbe, de ennek kialakítása eltér az alatta lévőétől. Itt két egymás felé fordított téglából rakták ki a sorokat, melyek ritmusa egymás fölött el-

csúsztatott. A párkány három oldalon a torony teljes szélességében elkészült, míg a nyugati oldalon csak annyira fordul be, amennyire a korábbi, magasabb tetőzet ezt látni engedte. Mivel a mai tető alacsonyabb, így a párkány megszakadása jól látható.

A negyedik emelet a legmagasabb. Ennek mind a négy oldalát magas, félköríves ablakok törik át. Az ablakok félköríves lezárása nem egykorú a falszövevettel, hanem utólagos átalakítás eredménye. A legfelső téglasorok teljesen újak. Az ablakok fölött mind a négy oldalon toronyórát helyeztek el. Ebben a magasságban ismét kétsoros fűrészfogdíszt találunk, mely a nyugati és a déli oldalon egységesen körbefut (kivéve a toronyóránál), az északi oldalon csak a két szélen indul el, de hamar megszakad, a nyugati oldalon pedig végig megvan, de az északról induló minta a délivel indulóval az ablaktól északra úgy találkozik, hogy északi fél téglasorral magasabb – ami furcsa törést eredményez. A tornyot klasszikus, félhengertagból és lemezből álló párkány zárja és barokkos hagymasisak koronázza.

A torony északkeletről

A nyugati kapu

A legutolsó helyreállítás óta a déli falban vannak befalazva a korábban az északi falban látható töredékek: a már említett két római faragvány és egy késő gótikus szentségfülke lezárása, rajta 1475-ös évszámmal.

Mindezek alapján nem kétséges, hogy a templom több építési periódus eredménye. A legkorábbi alighanem a hajó északi és déli, törtköves falazata, mely a támpillér (illetve a mai ablakok zárásának) magasságáig tűnik egységesnek. Ehhez képest a téglából falazott torony utólagos. A nyugati falnak a toronybelsőből és a padlás felől látható felülete téglából van, bár az alsó része a mai vakolat alatt törtkövesnek látszik. A torony maga sem egységes. Az alsó három emelet azonos téglamérettel épült, míg a negyedikhez ennél nagyobb, vastagabb téglákat használtak. Az itteni magas ablakok egykorúak a fallal, de lezárásukat egy későbbi periódusban megújították. Szintén újabb toldás a hajó keleti

harmada, melynek határát a repedések ma is jelzik. Ez a bővítés a feljegyzések szerint 1783–84-ből való. Ekkor javították a tornyot is. A torony nagy része azonban biztosan középkori, és valószínűleg egykorú a csúcsíves nyugati kapuval. Ezek a templom jelentős gótikus átépítésére vallanak, amikor a hajó a mainál is magasabb volt. Ez egybeeshetett a szentségház igényes kialakításával is, amit az 1475-ös felirat datál. A tornyon található fűrészfogas dísz a középkori téglapítészeti elterjedt motívuma, mely főleg az Árpád-kori építészetet jellemzi, de továbbél a gótika korában is (pl. a gacsályi templom tornyán). A törökös hajófal ennél korábbi lehet, de ezt részletformák nem datálják. Csak a templombelsőben végzett ásatás mondhatná meg, hogyan viszonyulnak a ma látható épületrészek az 1330-as években már álló korábbi templomhoz. Nagy valószínűséggel a mai templom belsejében rejtőzik annak a kisebb méretű, Árpád-kori templomnak a maradványa, amelyet még a szekszárdi bencések építhettek birtokukon.

A megmaradt részek a kőmegmunkáláshoz jól értő, gyakorlott mesterek hozzáértéséről tudósítanak. Ahol pedig ilyen komoly építkezések folytak, ott nemcsak virágzó vallási életnek kellett lenni, hanem gazdag pártoló közösségnek is. Az egyházaknak a legtöbb helyen még a későbbi, 17. és 18. századi templomépítések alkalmával sem tellett másra, mint sövény- vagy vályogfalra. A szegényebb települések aligha fogadhattak hát kőfaragó mestereket!

Mire a török félhold ragyogni kezdett, Laskó forgalmas kikötővé és vásártartási jogú, erős mezővárossá fejlődött, amelynek kőtemploma volt, szerzetesházának lakói Isten házában csodatévő, búcsújárók százait vonzó Mária-képet őriztek. A Bácska-ság, a Duna és Dráva köze, a Dráván túli szlavóniai települések katolikusai zarándokoltak ide. Sztárai Mihály 1544-es megjelenésének és prédikációinak hatására a mezőváros lakossága gyorsan elhagyta régi hitét, s csatlakozott a reformációhoz. A török hódoltságban mindvégig a legerősebb református közösség maradt a laskói, azonban a katolikus hitnek is akadt kevés követője, akik valamilyen formában ápolhatták és élesztgethették a régi Mária-tiszteletet, 1686-ban ugyanis, abban az esztendőben, amikor a szövetséges hadak a töröktől visszavették Siklós várát, s csaknem egész Szlavónia felszabadult, Đuro Grčić észéki jezsuita szerzetes a templom kö-

zelében deszkából ácsolt össze parányi kápolnát, mellé pedig haranglábat állított.

Előjárója, Horvát András Mária-szobrot faragtatott, amely a hadak felvonulása során megsemmisülhetett. A forrásokból nem igazán derül ki, hogy egy korábbi pótlására készült-e, így csak feltételezhető, hogy a régi Mária-kultusz tárgyának másolatát készítette el. Máriát az ég királynőjének attribútumaival ábrázolták, s előtte hamarosan csodák, ima-meghallgatások történtek.

A Rákóczi-szabadságharc eseményei azonban nem kedveztek a barokk korban kibontakozó laskói zarándoklatoknak, emiatt a szobrot páter Jurina Márk rendfőnök vitet el el Laskóról Almásra 1704. november 20-án, azaz a Boldogságos Szűz Mária bemutatása (Praesentatio BMV) ünnepét megelőző napon.

A templomot gyakorta kellett javítani, az elvonuló török csapatok 1687-es kivonulásakor „a’ helység elpusztított, a’ templom a’ toronnyal együtt megégett és pusztán állott.” Már az 1700-as években „a’ darócziak és kopátsiak segítségekkel a templomnak tetőt csináltak, náddal befedték” – írta Végh József prédikátor, aki 1775-ben érkezett Laskóra. A pusztuló falak ekkor még kijavíthatatlanul álltak. A benépesült egyháznak csak 1783-ban és 1784-ben lett annyi ereje, hogy Isten házában komoly javításokat végezzen: a falakat helyreállították, „a toronynak nagy csonkasága kipótoltatott”, a templomhajót meghosszabbították, a nádtetőt faszindelyre cserélték. Az építkezés során nyilvánvalóvá vált, hogy a templom középkori, s „Az alapkövek mutatják, hogy a mainál hosszabb lehetett.” A megtoldás idején kerültek elő a már emlegetett római faragványok, akkor rakatta Végh tiszteletes a templom északi falába őket.

Mihó István öregbíróóságában 1785-ben elkészült még egy kőkar. A templom apszis felőli részét 1807-ben szélesítették. Két évvel később a templom köré kőkerítést emeltek, amelyet 1911-ben újítottak meg, s láttak el díszes kovácsolt vasráccsal. A templomban 1812-ben elkészült a keleti oldalon álló másik kar is.

Az akkori mérések szerint a templom belső hossza 14 1/2 öl (27 méter), szélessége 5 öl (9 m), a torony magassága 17 4/6 öl (32,7 m). Az 1817. évi püspöki látogatás után a faszindelyt cserépre cserélték, 1842-ben pedig, Ách László lelkész idejében, a

Befalazott ablak a torony első emeletén

torony „goth ízlésű nehéz fedele bádofedéllel cseréltetett fel”. Új óra került a toronyba, ezenkívül villámhárítóval látták el.

A ma látható templomi bútorok és fából készült berendezési tárgyak többsége Asztalos Botos János kézügyességét dicséri. Neve az egyházi iratokban 1803-ban tűnik fel legelőször. Ettől kezdve tíz éven át dolgozott a templomnak. Díszesen faragott bejárati ajtót készített, a fakar elejét és tartóoszlopait 1810-ben gazdag díszítéssel álmódta tele: kacsaringós levelek, virágok – ugyanolyanok, mint amelyeket a falusi megrendelők bútoraira festett – árulkodnak a mester teremtő képzeletéről. Olyan „templomépítő” volt, akinek szemét, ízlését a természet szoktatta a széphez. A fakar alatti kazetták helyét ugyancsak meghagyta, de ezek a keretek üresen maradtak. A laskóiak elégedettek voltak munkájával, ám lassúságára, késlekedésére többször tettek megjegyzést.

Ách László tiszteletes nevéhez fűződik a ma is meglevő úrasztalának a beszerzése: a régít nem ta-

lalta elég díszesnek, ezért 1822-ben közadakozásból értékes márvány úrasztalát vásárolt.

Az eklézsiának a régiségből semmi irata sem maradt. A kezdet évtizedeiből származó dokumentum anyaga 1593-ban „a’ tatár tüze által elemésztetett”. A később keletkezettek szintén tűzben veszttek el: 1817. augusztus 18-án „Tolnai Mihály házát ütötte meg a mennykő; s vele együtt 5 szomszéd ház, köztük a paplak is elhamvadt. A templomot is csak a nagy eperfa [...] óvta meg a tűztől.” A kezdetektől napjainkig negyvenhat lelkésze volt a gyülekezetnek. A templomot 1942-ben 680 ülőhelyesnek mondták.

Istennek hajléka mindenkor megsínylette a történelem nagy változásait. Legutóbb a hét esztendeig tartó délszláv háború hagyott nyomot rajta, amelyet az ellenségeskedés után horvát állami támogatással helyrehoztak: a templom falait újravakolták, festették, vízvezető rendszert építettek falai közelébe. Legutóbbi külső tatarozását 2009-ben fejezték be. Mivel a háború alatt számos golyó átütötte a torony-

Fűrészfogas párkány a tornyon

sisak bádoggját, ennek következtében befolyt a csapadékvíz. Fa tartószerkezetének némely eleme korhadni kezdett, amiért elengedhetetlen lett a felújítása. A Rómer Flóris Terv keretében 2018-ban befejeződött a toronysisak helyreállítása és kicserélése. A templomhajó belső megújulása, a 18-19. század fordulójáról származható, csak kutatóablakokban látható festésének feltárása még várat magára.

A laskói gyülekezet a 19. század végétől megálíthatatlanul csak apadt, fogyott, akár a környező rét vize. Akik azonban még látogatják, azokban él a megmaradás ösztöne. Tudatosult számukra, hogy templomuk mára már nemcsak szakrális építmény, hanem megőrzendő műemlék is, amely 2004 óta a horvát Kulturális Minisztérium védelme és oltalma alatt áll.

Lábadi Károly–Szakács Béla Zsolt

Befalazott szentségfülke töredéke

IRODALOM

- BRÜSZTLE, JOSEPHUS: *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis II. Quinque-Ecclesiis*. Pécs, Typis Lycei Episcopalis, 1876, 171.
- CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1894, 463.
- PAYR SÁNDOR: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története I*. Sopron, Székely és Társa Könyvnyomda, 1924, 497–500.
- KÓNYA IMRE: Wittemberg – Marosvásárhely. In: *A Marosvásárhelyi Református Kollegium Évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Marosvásárhely, Kiss Ernő könyvnyomda, 1942, 5–17.
- GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 256., 335.
- DERSCHWAM, HANS: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, Európa Kiadó, 1984, 491.
- LÁBADI KÁROLY: *Laskó*. Budapest, Száz magyar falu könyvesháza Kht., 2001.
- ĐURIĆ, TOMISLAV–FELETAR, DRAGUTIN: *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*. Zagreb, Hrvatski Zemljopis, 2002, 280–282.
- HORVÁTH ZOLTÁN GYÖRGY–GONDOS BÉLA: *Somogy, Tolna és Baranya középkori templomai a teljesség igényével*. Budapest, Romanika, 2004, 244–247.
- TENKE SÁNDOR (főszerk.), P. SZALAY EMŐKE (szerk.): *Magyar Református Egyházak Javainak Tára. VIII. Horvátországi, Szlovéniai és Burgenlandi Református Egyház*. Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács, 2005, 51–57.
- USENIK, MIROSLAV–SCHMIDT, VJEKOSLAV: *Reformirana kršćanska crkva Lug. Konzervatorsko restauratorski elaborat*. Osijek, 2006 (kézirat a laskói református lelkészi hivatalban).
- K. NÉMETH ANDRÁS–SZEBERÉNYI GÁBOR–FEDELES TAMÁS: Az Egyházmegye templomos helyeinek adattára. In: FEDELES TAMÁS–SARBAK GÁBOR–SÜMEGI JÓZSEF (szerk.): *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Pécs, Fény, 2009, CLXV.

PALÁGYKOMORÓC

Református templom

A palágykomoróci református templom a Kárpátalja egyik kimagasló értékű, emblemikus műemléke. Épületén Árpád-kori jellegzetességek párosulnak a késő gótika nyomaival, az összképen uralkodik a zsindegyel fedett négy fiatornyos toronysisak, és újabban előkerült falképei, köztük a kivételes elhelyezésű Szent László-legenda tovább emelik jelentőségét. A 2004 óta zajló helyreállítási munkálatok a templom műemléki értékeit folyamatosan gyarapítják, amelynek eredményeképpen nemcsak a helyi közösség számára jön létre az istentisztelethez méltóbb tér, hanem a középkori Magyarország művészettörténete is újabb fontos fejezettel gyarapszik. A teljes körű műemléki helyreállítási munkálatok anyaországi forrásokból a Teleki László Alapítvány szervezésében valósultak meg. Az első ütemben megújult és hagyományos zsindefedést kapott a templom tetőzete, és elkezdődött a homlokzat javítása is. Feltárták a kiemelkedően értékes falképegyüttest, majd tízéves kényszerszünetet követően 2016-ban a Rómer Flóris Terv támogatásával a templombelső felújítása, az utólagos vakolatfelületek teljes eltávolítása, a befalazott déli kapu kibontása és a hajó román kori falazatainak megkülönböztetett bemutatása történt meg. 2017-ben régészeti feltárással, kisebb beltéri befejező építőipari és festőrestaurátori munkákra, tereprendezésre, végül a homlokzat helyreállítására, a zsindefedtető újakezelésére, a homlokzatok vakolására és festésére került sor.

Palágykomoróc község 1943-ban jött létre Palágy és Komoróc egyesítésével. Palágy a történeti Ung vármegye részét alkotta, amely a 13. század utolsó évtizedeiben az Aba nemzetség kezére került. Egy 1280-as oklevél szerint az Aba nembeli Finta nádor a környéken jelentős birtokkal rendelkezett, amelyet királyi adományként szerzett. Az erdélyi vajdaként (1278) és nádorként (1280–81) magas méltóságokat betöltő Finta testvére, Amadé 1290 körül az egész Ung megyét megszerezte, vele

Palágy birtokot is. Az Abák, akik a területen királyi jogokat gyakoroltak, 1298 előtt Palágyot János fia Jakabnak adták, akit a későbbiekben Palágyinak neveztek. Leszármazottai a következő évszázadokban (egy 1404–33 közötti rövid kivételtől eltekintve) a falu birtokosai voltak. A falu plébánosa 1334–35-ben szerepel a pápai tizedjegyzékekben. Egy 1462-es leírásból azt is megtudjuk, hogy templomát Szent Mihály tiszteletére szentelték. A templom 1575-ben került református használatba. Több 17. és 18. századi renoválás után a Műemlékek Országos Bizottsága 1895-ben restaurálta Sztehlo Ottó tervei alapján, amely elsősorban a torony középkori részleteit érintette.

A templom falkutatás közben

A kibontott déli kapu

A déli kapu a feltárt falfestésekkel

A Szent László-legenda ábrázolásának részlete

A téglából épült egyhajós templom keleten sokszögűen záródik. A szentélyrész azonos szélességű a hajóval, a két teret diadalív sem választja el egymástól. A hajó nyugati végét karzat foglalja el, mely két részből áll. Magját a nyugati toronnyal egybeépült falazott szerkezet alkotja, melyet két pillér tart, az emeleten pedig középrészére terhelődik a torony. Ezt felirata szerint 1791-ben keleti irányban jelentősen kibővítették, amely nemcsak a toronykarzatos megoldást takarja, hanem a középkori falképeken is sérüléseket okozott. A nyugati homlokzathoz utólagos előcsarnok tapad. A templomot különféle kialakítású támpillérek veszik körül, melyek közül a szentély sarkain állók középkoriak, a vastosabb északi, keleti és déli, valamint a két alacsonyabb nyugati utólagos. Ugyancsak későbbi átalakítás eredménye az ablakok szegmensíves kialakítása.

A templom legkorábbi része a hajó és az annak

nyugati végén álló torony és karzat. A szerkezet a földszinten három, kissé emelt ívű nyílással néz a hajó felé, melyek hasáb alakú, tömzsi pillérekre támaszkodnak. Ezek fejezetét és lábukat a téglalépcsőzetes kialakításával jelezték. A karzatalj észak-déli irányú dongaboltozattal fedett. A karzatszinten csak a toronynak megfelelő középrész falazott, három oldalán parabolaíves hevederívvel. A karzat középkori része mellvéddel válik el a későbbi bővítéstől. A középső mellvédet utólag áttörték, de eredetileg az északi oldalon lehetett a feljáró, mivel ott a mellvéd fal melletti része utólagos.

A karzat középrésze hordja a nyugati torony súlyát. Ennek jelenleg a tető fölé nyúló emeletét ikerablakok törik át, fölöttük fűrészfogas és farkasfogas párkány húzódik. Ezek a részek az 1895-ös restaurálás során készültek. A korábbi ábrázolásokon (így Möller István 1892-es rajzain és Kemény Berta-

lan felmérésein) látszik, hogy eredetileg hármas nyílások néztek északra, keletre és délre, és csak a nyugati oldalon volt kettős ablak. Az osztóoszlopok is újonnan készültek, a korábbi formák figyelembevétele nélkül. Eredetileg az oszlopok lábazata lépcsős volt (mint a karzat pillérein), ezt egy félpálca profilú párnatag zárta le, és íves oldalú vállköveket hordtak. Ugyanígy megváltozott az ablakok fölötti mezők tagolása: úgy tűnik, itt eredetileg csak egyszerű faltükrök voltak, melyek zártságát Sztehlo a környéken egyébként számos helyen (pl. Csarodán) meg-

található farkasfogas és fűrészfogas dísszel enyhítette. Szintén Sztehlónak köszönhető a nyugati oromfalat lezáró lépcsős párkány (mely a korábbi tervek szerint félköríves lett volna). Ez a motívum ismétlődik a restaurálás előtt kontyolt tetejű előcsarnok ekkor készült oromzatán is. Ide került az 1895-ös felújítás emléktáblája is.

Úgy tűnik, az 1895-ös restaurálás során bővítették a karzat ablakait is. Möller István rajza szerint a torony első emeletére, azaz a karzat középterére keskeny félköríves ablak nézett, és hasonlót jelez a

Az Alászállás jelenete feltárás után

A Sírbatétel jelenete

A Sírbatétel és az Alászállás jelenetei restaurálás után

déli homlokzaton is, a karzatszinten. Ma mindkettő helyét széles, félköríves ablak foglalja el.

Ez annál fontosabb, mivel a legújabb falkutatás ezekhez hasonló, befalazott ablakokat hozott napvilágra a déli falon. A hajó szegmensíves ablakától nyugatra egy félköríves, rézsús bélletű ablak került elő, melynek a karzatablákra eső belső oldalát bemutatták. Eredetileg ehhez lehetett hasonló a karzatablak is, bár az alja magasabban kezdődött (talán ott, ahol a mai ablak; legalábbis a falszövetben nincs nyoma, hogy ennél mélyebbre nyúlt volna). A befalazott román kori ablaktól keletre, a mai szegmensíves ablak fölött újabb félköríves ablak befalazása ismerhető fel, de ennek csak a bal felső része maradt meg, a többi elpusztult a mai ablak nyitáskor.

A déli homlokzat legrangosabb eleme a befalazott bélletes kapuzat. Ennek bélleteit a legutóbbi kutatás során bontották ki, de külső felülete már ko-

rábban is látszott a meszelés alatt. A most teljesen megismert kapu béllete kétlépcsős, amelyet lemezről, félhomorlatból és negyedpálcából álló párkány zár. A béllet sarkain horony fut végig, mely felül egymást metsző gömbszelvényekben, alul szarvtagban végződik. A timpanon csúcsíves, az archivolt a béllet hornyolt profilját ismétli, mindkét oldalon szarvtagos lezárással. A kibontott bélleten a meszelés alatt sárga és vörös színű architektúráis festés nyomai kerültek elő. A timpanon fehér felületén fekete vonások, talán egykori felirat nyomai látszódnak. A kapu kibontásával és szakszerű restaurálásával a templom újabb kiemelkedő értékkel gyarapszik.

A román kori hajó abban a vonalban ért véget, ahol ma északon és délen a vaskos támpillérek állnak. Ezt a 2017-ben a belsőben végzett feltárás is megerősítette, mely ebben a vonalban (a támpillérekhez hasonlóan egymáshoz képest kissé elcsúszva) a belső oldalon alapozásokat tárt fel. A korai szen-

tély egyenesen záródott, helyét a deszkaburkolaton bemutatták.

Mindaz, ami ettől keletre található, a gótikus bővítés eredménye. Ennek eredeti, félhomorlatos lábazati profilja csak Möller rajzáról ismert, ma ezt egyszerű rézsús lábazat helyettesíti. Az 1895-ös felújításkor alakították át a támpilléreket is, amelyek korábban felnyúltak a falkoszorúig, és lezárásuk is meredekebb volt. Eredetiek lehetnek viszont a támpilléreket felező esővető párkányok. A gótikus szentély eredetileg boltozva volt, ez 1650-ben omlott be. Alighanem ehhez tartozhattak azok a festésnyomokat is mutató trapézorru bordák, melyek több töredéke is ismert. A 2007-es falkutatás során az északi oldalon a befalazott sekrestyekapu is láthatóvá vált. A sekrestye alapfalait szintén 2017-ben találták meg.

A templombelső legnagyobb értéke a 2006 óta Kiss Lóránd által több fázisban (2012, 2016–17) feltárt és restaurált falképegyüttes. Ennek korábbi periódusához tartozik a nyugati karzat hajó felőli mellvédjén előkerült Szent László-legenda. A történet jobbról balra olvasandó, bár ennek eleje sajnos elpusztult. Az első felismerhető töredékek az Üldözéshez tartoznak: a szent fehér lovon ered nyomába a vörösésbarna lován menekülő kunnak. A következő jeleneten a birkózást festették meg, ennek legépebb részlete a kun lábát Szent László csatabárdjával elvágó leány. Az utolsó, vélhetőleg a lefejezést ábrázoló epizódból csak a leány mintás öltözete látszik. Sajnos a karzatbővítés szerencsétlenül levágja a jelenetsor felső részét, melyből a karzatszinten csak a király és a kun feje látszik ki.

A későbbi falképréteg részlete az északi falon

Az Alászállás-jelenet részlete

Az Alászállás-jelenet részlete

Ehhez a réteghez tartozik a mai karzatbővítés déli falán bemutatott, félköríves ablak két oldalán feltárt két jelenet: balra a Sírbatétel, jobbra az Alászállás. A Sírbatétel jobb oldalát alkotó részleten a halott Krisztus fejét és az ezt tartó szentet láthatjuk, a mai mellvéd jobb oldalán a szarkofág vörös márvány kőimitációja is kivehető. Az ablak jobb oldalán feltárt Alászálláson a keresztes zászlóval ábrázolt Krisztus egy szakállas férfi és egy fejfedős nő felé nyújtja kezét. Krisztus mellett neve (*XPC*), vele szemben a *Lucifer* felirat olvasható. Ehhez a réteghez tartozhat a déli falon a karzatbővítés alatti erősen töredékes jelenet, és az északi falon egy angyalhoz tartozó két vörös szárny és sárga nimbusz. Ennek alapján nem zárható ki, hogy az északi oldalon az Angyali üdvözlettel kezdődő Jézus gyermekségciklus, a délin a Passió húzódott.

Egy későbbi réteghez tartoznak az északi falon újabban feltárt alakos töredékek. Itt egymástól kettővel elválasztott mezőkben álló alakok lehettek, akik közül a legnyugatabbi testének alsó része a karzatbővítmeny alatt, feje a karzat padlószinje fölött került elő. Az alsó mező folytatásaként egy (kisebb léptékű) fehér, lábát lépésre emelő ló látszik. A megmaradt fej dicsfényének bal oldalán megfigyelhető vízszintes vonás keresztes nimbuszra utalhat, bár ennek másik két szára nem látszik (ezeken a pontokon viszont a falkép töredékes). Ha ez így

van, akkor az ábrázolt személy Krisztus. Sajnos az alsó felület erősen roncsolt, amelyet két, utólag a falba tört lyuk okozott. Egy harmadik, ezektől keltre és alacsonyabban elhelyezett, meszelt falú falfülke szintén utólagos kialakítású.

Mindezek alapján a palágyi templom első fázisa biztosan elkészülhetett az 1334–35-ös említés előtt. Csarodához hasonló részletei alapján valószínűleg a 13. század végén vagy a következő elején épült. Ennek a belsejét kezdetben csak a téglafal gondos fűgázásával dekorálták, majd egy vastag, homokos mészalapra szekó technikával falképeket készítettek. Ezek rokonai szintén Csarodán, továbbá Lónyán, Gerényben és Laskodon ismertek. Ez utóbbi a déli falon szintén jobbról balra olvasható Szent László-legendát is tartalmaz. Mint az újabb kutatás kimutatta, ez a csoport a 14. század első évtizedeire tehető. Ennek alapján feltételezhető, hogy a falu új birtokosai, a magukat innen nevező Palágyiak lehettek építtetői. Alighanem ugyanez a család bővítette a templomot a 15. században, talán 1433 után, amikor ismét birtokba kerültek. A 15. század második felében készülhettek az újabb falképek is. Így a középkori palágykomoróci templom egy köznemesi család több periódusú, évszázadokon keresztül folytatódó kegyúri tevékenységének ékesszóló emléke lehet.

Szakács Béla Zsolt

IRODALOM

- FOERK ERNŐ: *A magyar építőművészet rövid története*, Kecskemét, 1929, 130.
- HARASZY KÁROLY (szerk.): *Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*. Nagykapos, 1931, 327.
- KOVÁTS J. ISTVÁN (szerk.): *Magyar református templomok*. Budapest, 1942, 545.
- ENTZ GÉZA: A csarodai templom, in: *Művészettörténeti Értesítő* IV (1955), 206–215.: 212., 214., 12–13. kép
- DESCHMANN ALAJOS: *Kárpátalja műemlékei* (Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára 2), Budapest: TKM Egyesület, 1990, 63–64.
- HERCZEG RENÁTA: A palágykomoróci református templom. In: TÜSKÉS ANNA (szerk.): *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Budapest: CentrArt Egyesület, 2009, 73–79.
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Palágykomoróc, református templom. In: KOLLÁR TIBOR (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013, 251–257.
- KISS LÓRÁND: A palágykomoróci református templom falképeinek feltárása. In: *uo.*, 258–261.
- SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Ikonográfia és időrend: falképek az Árpád- és Anjou-kor határán. In: *Ars Hungarica* XXXIX (2013), 202–211.
- KÁLDI GYULA – SEBESTYÉN JÓZSEF: Palágykomoróc/Palagy, református templom. In: S. SEBESTYÉN JÓZSEF (szerk.): *Közös örökség. A Kárpát-medence megújuló épített öröksége*. Budapest 2013, 203–205.

Templombelső a szentély felé

SZÁSZSEBES

Ferences templom

A Szászföld nyugati fele egyik legjelentősebb városaként ismert Szászsebes történeti belvárosának északkeleti sarkában álló ferences templom a jelentős barokk átalakítások ellenére a település egyik legjelentősebb középkori építészeti emléke és az erdélyi gótikus koldulórendi építészet meghatározó épülete.

A templom történetének korai időszaka a 14–15. században Erdély egyháztörténetében is jelentős szerepet játszó domonkos rendhez kötődik. A rend szászsebesi kolostorának alapítását az 1322-ben Bécsben tartott általános káptalan hagyta jóvá. A kolostor és ugyanakkor a település korabeli jelentőségét jelzi, hogy Erdélyben ez az első ismert domonkos kolostoralapítás, a szintén korai brassói kolostort mindössze a következő évi rendi káptalan engedélyezte. A következő időszakban minden bizonnyal ki is épült a rendi előírásoknak megfelelő kolostoregyüttes, mert 1368-ban egy peres ügy kapcsán Miklós házfőnök neve bukkan fel a forrásokban. A koldulórendi együttes a korabeli város szélén helyezkedett el, mert a Luxemburgi Zsigmond 1387. évi privilégiuma alapján ezt követően kiépített városerődítés keleti és északi fala a domonkos rend telkének határait figyelembe véve épülhetett ki, a két fal találkozásánál, egy négyzetes saroktoronnyal. A 14. század második felében és a következő század első évtizedeiben virágkorát élő város és a domonkos kolostor fejlődését az ismétlődő török betörések akasztják meg. Első alkalommal 1438-ban pusztítják el a települést a Maros mentén felvonuló török hadak, majd az 1442-es hadjárat során is jelentős károkat okoznak. Utóbbi érinthette a domonkos kolostor épületegyüttesét is, mivel a szászsebesi kolostor szerepel egy IV. Jenő pápa által kibocsátott, a török által elpusztított épületek újjáépítése érdekében búcsút engedélyező 1444-es oklevélben. Az együttes újjáépítéséről sajnos hallgatnak az írott források, azonban a 15. század második

feléből származó, kolostorral kapcsolatos szórványos adatok arra utalnak, hogy erre mindenképp sor került ebben az időszakban. Az említések sorából kiemelendők a Szent Miklós-oltárnál felállított világi társulat működésére vonatkozók. Ez alapján feltételezi a szakirodalom egy része, hogy a templom középkori titulusa is Szent Miklós lett volna, egy másik elképzelés az együttes utcájának Szent Jakab (Jakobigasse) nevéből kiindulva gondolja, hogy idősebb Szent Jakab lett volna a templom védőszentje. A 16. század harmadik évtizedére a kolostori élet már lassú hanyatlásnak indult, 1524-ben a rendi szabályzatok által előírt 12 rendtag helyett már mindössze 7 (5 szerzetes és 2 világi testvér) tagja volt a szászsebesi kolostornak. A következő évtizedben érik el a várost a reformáció hullámai, és ezek következtében 1539-ben kénytelen elhagyni a várost az utolsó domonkosrendi szerzetes is. Ezt követően az együttes a lutheránussá váló város tulajdonába került, és más szász városok példája alapján, feltételezhetően itt is különböző világi funkciókat látott el a következő másfél évszázadban, a 18. század elejére pedig romos állapotba jutott.

A szászsebesi együttes történetének utolsó nagy időszaka a ferences rend működéséhez köthető. A 18. század második évtizedének közepétől megerősödő ellenreformációs törekvések jegyében a központi hatalom által is támogatva sorra szerzik vissza az Erdélyben jelen levő szerzetesrendek középkori kolostoraikat. E folyamat keretében került a romos állapotban levő épületegyüttes az obszerváns ferencesek tulajdonába. Szászsebes esetében az 1731. október 30-án átvett épületek megszerzésében döntő szerepet játszott Erdély katonai parancsnokának, Franz Paul von Wallis tábornoknak a támogatása. Az átadás során nemcsak a templom és a mellette levő középkori kolostormaradványok kerültek a rendház tulajdonába, hanem a város átengedte a ferenceseknek a középkori városerődítés északkeleti

saroktornyát is, azzal a kikötéssel, hogy a jövőben szükség esetén a város védelmi funkcióinak ellátására használni engedi a rend. Az átvétel után befedték a tornyot és a rendház gabonásaként használták az elkövetkező időszakban. Ami a kolostor és a templom együttesét illeti, az átvétel utáni években a kolostoregyüttest hozták használható állapotba a rendtagok, és a kezdeti időszakban itt rendezték be a rendház kápolnáját is. Még a korai időszakban a rendház épületegyüttesét a várfalhoz ragasztott két-részes lóistállóval egészítették ki, majd 1766-ban a telek végében a rendtartomány támogatásával a várfal mellé kőből kenyérsütő házat építettek, amely a teljes erdélyi rendtartomány kenyérszükségletét kellett ellássa. 1767-ben költöztették át Szászsebesre a korábban a brassói rendházban működő sütő testvéreket felszerelésükkel együtt.

A romosan álló templom felújítására mindössze a század közepe táján került sor. A szentélyt 1749–50-ben a rend és külső támogatók segítségével újítták meg, és majdnem két évtizedig mindössze ezt használták a liturgia céljaira. A szentély használ-

hatóvá tétele után került sor a berendezés elkészítésére is: 1751-ben állították fel a máig meglévő későbarokk szerkezetű és rokokó dekorációjú Szent Bertalan- főoltárt, majd szintén a szentélybe 1759-ben Nepomuki Szent János tiszteletére szentelt mellékoltárt emeltek, melynek központi ábrázolását a közkedvelt szent szobra képezte. A hajót 1769-ben Mária Terézia királynő 4000 forintos támogatásával újítták meg, amikor a korábbi boltozat helyére síkmennyezet került; ekkor készült a falazott nyugati karzat, a templomot pedig cseréppel fedték be. Ugyanekkor épült a templom északi oldalán húzódó kétszintes folyosó, valamint a nyugati rész fölé emelkedő kisméretű fa harangtorony is. A hajó elkészülte után a diadalív két oldalára került a korabeli források által is említett két mellékoltár, az északi oldalra a korábbi Nepomuki-oltár, valamint a rend legkedveltebb szentjének, Páduai Szent Antalnak állított déli mellékoltár. Pontos források hiányában a Szent Antal-oltárt az 1760-as évekre lehet datálni, a templom 1759-es leltárában még nem szerepel, az 1772-es összeírásban jelenik meg

A hajó délről vakolatleverés után

Szentélyablak befalazott kőtöredékekkel

először, ami arra utal, hogy a legnagyobb valószínűséggel közvetlenül a hajó 1769-es újjáépítése után készülhetett.

A templom és kolostor fénykoraként értékelhető 18. század második fele állapotokat a korabeli leltárak, valamint a 19. század eleji vizitációs jegyzőkönyvek alapján lehet rekonstruálni. Ezek alapján megállapítható, hogy a három oltár kinézetét nemcsak a főoltár és a déli mellékoltár esetében máig meglévő központi ábrázolások határozták meg, hanem mindháromat a mainál jóval gazdagabb képsor díszítette. A főoltár képi programját ekkor a védőszentet ábrázoló, ma is meglévő festményen és oromzati Mária-szobron kívül, a feltételezésünk szerint az oromzat szélein elhelyezett négy nagy egyházatya szobrai, a Szűzanyát és Szent Pétert megjelenítő festmények,

valamint egy üvegezett Mária-festmény tette változatosabbá. Utóbbi feltételezhetően a tabernákulum előtt állhatott. Környezetében a források egy a keresztre feszített Krisztust ábrázoló festményt is felsorolnak, amely elképzelésünk szerint a szentélyfalon függött. A Nepomuki Szent János-oltár központi fülkéjében a névadó szent szobra állt, ezenkívül ezen az oltáron is volt egy Mária-kép, oldalait pedig 4 kisebb-nagyobb méretű további ábrázolás díszítette. A Szent Antal-oltár eredeti kinézete is gazdagabb volt mai állapotánál, ugyanis a központi festmény oldalain két meg nem nevezett témájú képet, az oltáron egy Szűz Mária-szobrot, valamint az oltár oromzatán egy feszületet említenek a leltározók. A kolostor egykori működését is ugyanezen forrásokból lehet rekonstruálni. 1821-ben a templomtól északra húzó-

dó kolostor alsó szintjén a sekrestye és a refektórium mellett két konyhahelyiség, valamint pince működött, az egy központi folyosó által osztott emeleten pedig kilenc cellahelyiség volt.

Szászsebes szabályos központi teréről keletre induló Mihai Viteazul utca (egykor Szent Jakab utca, Jakobigasse) északi oldalát uralja a város középkori erősítésének északkeleti sarkában álló egykori domonkos templom és kolostor épületegyüttese. Az utca vonalával párhuzamosan húzódó nagyméretű teremtemplom alaprajzi elrendezése a késő középkori koldulórendi építészet jellegzetes megoldását követi: az egyterű magas templomtérhez a nyolcszög öt oldalával záródó nyújtott szentély társul. A templom külső megjelenésében nagyrészt őrzi késő gótikus képét, belsejét azonban a barokk átépítések határozzák meg. Középtengelyében széles, kissé nyomott csúcsíves záródású kőkeretes ablakkal át-

tört főhomlokzata eredetileg minden kétséget kizáróan háromszög oromzattal volt ellátva, ezt később barokk oromzattá alakították át. Az oromzat középtengelyét félköríves vakablak tagolja, melyben fekvő ovális ablakot nyitottak. A templom külső megjelenésének az oromzatos lezárás mellett másik hangsúlyos eleme a nyugati rész fölé emelkedő, egyszintes, barokk hagymasisakú, kisméretű harangtorony. Nyugati főbejáratának barokk kőkerete fölött akantuszlevelekkel és rokokó kagylómotívummal lezárt, lombkoronával koronázott díszes orommező található, melynek felületén vésett kronosztichonos felirat emlékezik meg a templomhajó 1769-es újjáépítéséről:

PIA DOTE
PrInCIPIS ApostoLICae
MarIae TheresIae
rVINATA resVrgIt

A szentély délről vakolatleverés után

A szentélyablakok rekonstruált mérművei

A templomhajó déli sarkait lépcsőzetesen kiképzett, átlós támpillérek, középrészét újabb három támpillér támasztja meg, a köztük levő nyugati felületeken pedig három nagyméretű csúcsíves ablak nyílik a hajóba. A 2012. év nyarán végzett felújítás alkalmával a vakolat teljes homlokzatról történő eltávolítása után a déli hajóhomlokzat esetében megfigyelhető volt, hogy az említett három nyílás esetében egy a mai nyílások kialakítását megelőző időszakban a hajó nyílásai megközelítőleg a támpillérek első esővetőjének aljáig nyúltak le. Ezeket a korábbi nyílásokat folyami kővel falazták el. Ugyanezen három nyugati támpillérközben a felületek falazóanyagában is megfigyelhető egy váltás: megközelítőleg az ablakok alsó harmadának záradékáig kő falazatot használtak, míg a fölötte levő felületeken vegyes vagy zömmel téglafalazat figyelhető meg. Vélemé-

nyünk szerint e megfigyelt építéstörténeti jelenségek a korai templom 15. század végi átépítéséhez köthetők, ekkor falazhatták be a korábbi alacsonyabb ablakokat, és emelték meg a templom falainak magasságát is. Szintén a 2012-ben láthatóvá vált felületen a déli homlokzat nyugati ablaka alatt egy folyami kővel elfalazott szélesebb nyílás kiváltóíve volt megfigyelhető. A déli homlokzat utolsó szakaszában nagyobb átalakítások nyomai érzékelhetők. Alul egy téglakiváltóív, szintén téglával befallazott, kisebb méretű ajtónyílás, fölül pedig egy megközelítőleg a mai ablakok felétől induló, záradékával a barokk koronázópárkányba vágó, szintén téglával elfalazott ablak volt megfigyelhető, a téglafalazás alján a gótikus ablak kőkeretének két alsó sarkával. Az elfalazás keleti szélén egy korábbi ablak szélének cezúrája húzódik, amely majdnem a fen-

A helyreállított templom délkelet felől

tebb említett ajtóig futott le, és folyami kővel volt befalazva. Szintén a fentebbi alkalommal volt észlelhető, hogy eredetileg a hajó támpillérei is hármass lépcsőzettel készültek, és utolsó beugrásukat mindössze utólag falazták fel téglával.

A nyújtott szentély oldalait és sarkait szintén lépcsőzetes támpillérek tagolják, amíg azonban a hajó támpillérei esetében, a keleti kivételével mindössze az esővetők készültek kőből, a szentély támpillérei igényesebb kialakítást kaptak, szélüket kivétel nélkül faragott kőből rakták ki. A szentély déli oldalát három nagyméretű, félköríves záródású ablak töri át. A barokk félköríves záródások fölött a 2012. évi munkálatok során előkerültek a nyílások késő gótikus csúcsíves záródásai is, elfalazásukban a 15. század végére datálható mérműves dekorációk darabjaival. A mérműtöredékeket Kiss Zoltán kőrestaurátor rekonstruálta, a szentélyzáródás délkeleti felületén ugyanakkor előbukkant elfalazott ablakokat vakablakként, csúcsíves záródásukat pedig sötét színnel kiemelt felületként mutatta be. A munkálatok a Teleki László Alapítvány támogatásával valósultak meg.

A templom belsejébe lépve viszonylag egyszerű belső kialakítás fogad. A profilált barokk párkánnyal zárt, síkmennyezettel fedett hajó terét magas, fél-

A helyreállított szentély dél felől

köríves diadalív köti össze a barokk fiókos dongaboltozatú szentéllyel. Utóbbi középső boltszakaszában kisméretű, négyzetes ablak nyílik a kolostor emeleti terébe, és két ajtó köti össze a kolostor folyosójával és a sekrestyével. A hajó nyugati felét négy élszedett, masszív pillérre támasztott barokk orgonakarzat foglalja el, mely átfestett állapotban őrzi mélyített pannós dekorációjú és fölül lécezett rácsozatú barokk mellvédjét. A belső barokk berendezésének legszebb emléke a templom főoltára. Ennek kialakítása a kor ferences emlékanyagából jól

ismert oszlopos szerkezetet követi, a hasonló emlékek alapján feltételezhető, hogy a rend keretében működő asztalos testvérek műhelyében készülhetett. Szerkezetének felépítése hármasszerű oszlopok: alul mélyített pannókkal díszített, kettős lábazati regiszter figyelhető meg, amelyen a kétoldalt korintuszi fejezetes oszlopokkal, szélein áttört rokokó dekorációval szegélyezett központi rész nyugszik, fölül pedig egy szintén oszloppárral közrefogott és volutákkal díszített oromzat zárja. Utóbbi két regisztert gazdagon profilált mozgalmas párkányok választják el és zárják. Az oltár máig őrzi barokk központi olajképét, amelyet a védőszent Szent Bertalan apostol monumentális alakja ural, kezében Bibliát és a mártíromság palmeágát, valamint a fő attribútumának számító kést tartva. Az oltár oromzatának fülkéjében egy Erdélyben egyedülálló Mária-szobor jelenik meg: a díszes ruházatba öltöztetett, álló Szűzanya baljában a pólós kis Jézust, jobbáiban pedig egy rózsafüzért tart. Mindkét alak fején díszes korona, Mária lábánál pedig egymás felé forduló galambpár látható. A szoborcsoport témájának pontos azonosítása a kutatás jelenlegi állapotában kétséges, azonban a Szűzanya díszes ruházata egyértelműen egy csodatevő, öltöztethető kegyszobor másolatára utal. A 18. században zömmel németajkú szászsebesi plébánia esetében a legvalószínűbben a német nyelvterület valamelyik, a korban nagy tiszteletnek örvendő barokk kegyszobrának másolatáról lehet szó.

A templom barokk mellékoltárai közül mindössze a déli, Páduai Szent Antalnak szentelt mellékoltár részletei maradtak fenn, az északi helyére egy lourdes-i mellékoltár került. A Páduai Szent Antal mellékoltár oszlopokkal szegélyezett felépítése egy 19. századi átalakítás eredménye, azonban eredeti állapotában fennmaradt 18. század közepi oltárképe, amelyen egy olvasópult előtt térdelve láthatjuk a ferences szerzetesi viseletben ábrázolt Antalt, fölötte a felhőkben felbukkanó, angyaloktól körülvevett Mária és a gyermek Jézus jelenik meg. Az olajkép jobb alsó sarkában a megrendelő címere figyelhető meg. Az oltárok mellett a templom barokk berendezéséből a szentély észak falának középrészén alul a falba illesztett, festett feliratú 1759-es barokk kőepitáfiumot, valamint a szentély északi falán nyíló ajtó barokk asztalosmunkáit érdemes még kiemelni. Szintén a templombelső egykori barokk képét gazdagítják az elmúlt évek falkutatásai során előkerült, festett, barokk felszentelési keresztek is.

A templom belső javítása 2015-ben kezdődött el. A Rómer Flóris Terv támogatásával megtörtént a szentély belső falainak festése és elkezdődtek a templomhajó munkálatai. A karzati résznél a korábbi beázások miatt elkorhadt gerendákat kicserélték, a több helyen megrepedt falat összeszórták, injekálták, a kolostorból a karzatra nyíló ajtó fölötti fal szerkezetet, illetve a bejárat fölötti szemöldökívet megerősítették.

Kovács Zsolt

IRODALOM

P. BOROS FORTUNÁT: *Az erdélyi ferencrendiek*. Cluj-Kolozsvár, 1927.

GYÖRGY JÓZSEF: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Kolozsvár, 1930.

STREITFELD, TH. B.: Das Mühlbacher Dominikanerkloster. In: *SV*, 58, 1935. 58-68.

SALONTAI, SANDA MIHAELA: Mănăstirea dominicană din Sebeș (jud. Alba). In: *Ars Transilvaniae*, VI, 1996. 27-32.

ENTZ GÉZA: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kolozsvár, 1999.

Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Crișana, Banat și Maramureș. Coord. RUSU, ADRIAN ANDREI. Cluj-Napoca, 2000. 232-233.

SALONTAI, SANDA MIHAELA: *Mănăstiri dominicane din Transilvania*. Cluj-Napoca, 2002.

Levéltári források

Liber inventarium, Számozatlan kézirat a fogarasi római katolikus plébánia levéltárában.

Liber Historicus Domus, Számozatlan kézirat a fogarasi római katolikus plébánia levéltárában.

Visitatio canonica 1821, Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Canonica visitatiók, 17. d.

Visitatio canonica 1825, Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Canonica visitatiók, 17. d.

TÉCSŐ

Református templom

Impozáns méretű, középkori eredetű temploma sohasem került a művészettörténeti, építészettörténeti vizsgálatok homlokterébe. Ugyan 1864-ben Henszlmann Imre, Rómer Flóris és Schultz Ferenc északkelet-magyarországi felmérő útjuk során felkeresték a települést, de a templom nem tett mély benyomást rájuk, így Henszlmann leírásában csupán falait tartotta 15. századnak, más művészletről nem emlékezett meg. Az öt koronaváros között központi helyet elfoglaló települést és annak egyházát a szakirodalom ezt követően sem tárgyalta jelentőségéhez méltón. Kutatásának hiányához nagymértékben hozzájárult az I. világháborút követő többszöri impériumváltás, illetve a Szovjetunióhoz tartozás időszakának erős egyházellenessége. E hiányt enyhítette Deschmann Alajos *Kárpátalja műemlékei* című, 1990-ben megjelent munkája, majd Szakács Béla Zsolt tanulmánya ismertette kimerítő részle-

tességgel a templom középkori történetét, és adott pontos leírást az akkor látható műrészletekről, mely 2013-ban a *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig* című kötetben jelent meg. Dolgozatunkban alapvetően az általa összefoglalt történeti adatokra, leírásra támaszkodunk, viszont röviden kitérünk az épület 16–19. századi átalakításaira és az akkor keletkezett színvonalas famennyezetre és berendezési tárgyaira.

A templomban teljességre törekvő műemléki falkutatásra, régészeti feltárára eddig ugyan nem kerülhetett sor, de a Teleki László Alapítvány irányításával végzett belső felújítási munkákhoz kapcsolódó festőrestaurátori szondázó kutatások, megfigyelések felszínre hoztak néhány újabb középkori műrészletet és falképtöredéket, illetve 17. századi faragványt, melyek tovább bővíthetik a korábban összegzett ismereteket.

A templom körítőfallal az 1824-es térkép részletén

A templom 18. századi állapotát ábrázoló tusrajz Soós Elemér átrajzolásában

A település 1308-ban tűnik fel a forrásokban a sósállító vizek felsorolásánál. Benedek tecsői pap 1324-ban 60, 1335-ben 48 garas pápai tizedet fizetett pápai adóként. Ugyanő kérvényezte a máramarosi egyházak kiváltságokkal történő ellátását, amit 1326-ban az esztergomi érsektől meg is kaptak. A gyéren lakott máramarosi erdőispánság első lakói magyar és szász hospesek voltak, akik 1329-ban Viskkel, Huszttal, Hosszúmezővel közösen kaptak I. Károlytól privilégiumlevelet. A király ekkor a négy települést ugyanazokkal a kiváltságokkal ruházta fel, mellyel Nagyszőlős rendelkezett. A 14–15. század fordulóján a huszti uradalom tartozéka. Ennek részeként került a moldvai eredetű Balk és Drág testvérek birtokába, akik I. Lajos és Zsigmond király uralkodása idején is kiemelkedő jelentőségű tisztségeket töltöttek be, és hatalmas uradalmat alakítottak ki a területen. Mátyás király 1472. augusztus 2-án kelt kiváltságlevelében megerősítette a koronavárosok korábbi privilégiumait. A reformáció tanaival a 16. század közepén ismerkedett meg a közösség és rövid időn belül a kálvini irányzat híve lett. A környék reformációjának jelentős támogatója az a békési Drágffy Gáspár volt, aki a fent említett Drág leszármazottja. Már e közösség készítette a 17. század első harmadában azt a

különleges, kőből faragott szószéket, melyről megemlékezik a helytörténeti irodalom, és melynek viszonylag jó megtartású elemei a most folyó kutatás során kerültek kibontásra. 1576-ban jelentős történeti eseményre került sor a település életében, amikor a lengyel küldöttek itt kiemelt tisztelettel és pompával várták és fogadták a lengyel királlyá választott Báthory Istvánt. Az Erdélyi Fejedelemség és a Királyi Magyarország határvidékét érintő 17. századi hadjáratok minden bizonnyal a templomra is hatással voltak, de jelentős változásokról az ismert források alig tájékoztatnak. Annyi azonban bizonyos, hogy 17. század közepétől stratégiaileg kiemelkedő jelentőségű huszti vár körüli hadműveletek Tecsőn is éreztették hatásukat. A Husztot ostromló királyi és erdélyi hadak, majd a török segédcsapatként megjelenő krími és budzsaki tatárok többször végigdúlták a vármegyét. Minden bi-

A szentély 19. századi szószéke és díszítőfestése

A templom délről

zonnal ebben az időszakban védelmi céllal emelhettké a técsői templom magas kerítőfalát, melyet ma már csak egy 18. századi ábrázolás és egy 19. század elején készült térkép alapján azonosíthatunk, mivel azt az 1800-as évek közepére nyomtalanul elbontották. Annyit azonban a forrásainkból tudunk, hogy e kerítőfal déli oldalán 1624-ben új portikusz épült, melynek szemöldökgerendájába a következő feliratot vésték: „Opus hoc firei fecit

Demetrius Kovács”. 1701. június 28-án kelt privilégiumlevelében I. Lipót császár megerősíti a koronavárosok korábbi kiváltságait és címereket is adományoz nekik. Técső kitért szárnyú sast ábrázoló címerének viszont már jóval korábbról ismert előzménye, mivel a város 1608-as évszámmal jelölt magyar nyelvű körirattal ékes pecsétjén már ebben a formában láthatjuk a sast. Az utolsó, 1717-as tatárjárás során mind a települést, mind lakosságát,

A szentély mérműves ablaka

mind annak egyházát hatalmas károk érték. A felégetett templom ekkor évtizedekig fedetlenül állt, mivel a megfogyatkozott gyülekezet nem rendelkezett anyagi erővel annak rendbetételére. E korban Máramaros vármegye és az öt város státusza is jelentősen megváltozott. 1733-ban kerültek vissza végleg Magyarországhoz. Ekkor kamarai kezelésbe vették a koronabirtokot, mely ugyan jól gazdálkodott a hatalmas vagyonnal, ellenben jelentősen megnyirbálta a koronavárosok korábbi szabadságjogait. Ezt követően a városok egy évszázados harcot folytattak kiváltságaik megtartásáért, de e hosszas küzdelem 1834-ben a kamara győzelmével végződött.

E száz éves időszaknak az elejére esik a feldúlt, fedetlenül maradt templom felújítása, majd bővítése és átépítése. Véleményünk szerint az 1740-es években emelték meg hajójának falkoronáját, ekkor készült jelenleg is álló, tölgyfából ácsolt fedélszéke, melyet akkor még fazsindellyel fedtek. E tetőszekezet különlegessége, hogy a viski templomhoz hasonló huszártorony koronázta a nyugati oldalon. Fennmaradt vázszerkezete ma is megtekinthető az egykori nyugati fal vonalában. Viszont nem-

A szentély mérműves ablaka belülről

A szentélyboltozat záróköve

csak ez az egyezés mutatható ki, hanem Viskhez hasonlóan Técsőn is állt egy nagyobb méretű, szabadon álló, fából ácsolt harangláb a kerítőfalon belül, közel a templom délnyugati sarkához. Erről egy a 18. század közepén készült sematikus rajz tanúskodik, melynek egyetlen felirata „Oppidum Tecső”. Még az is megfigyelhető rajta, hogy nyugati kapuja előtt egy kis portikusz állt. 168 (12×14) táblából álló, festett kazettás mennyezete 1748-ra készült el.

A templom jelentős nyugati irányú bővítésére a 19. század első évtizedében került sor, ekkor épült hajójának nyugati bővítménye és jelenlegi falazott szerkezetű tornya. Forrásaink szerint 1806. július 1-jén egy hatalmas vihar ledöntötte huszártornyát. Ugyan rövid időn belül döntés született a templom bővítéséről és új torony emeléséről, de a munkálatok csak 1818-ra fejeződtek be. Új toronyórájának elkészítésére 1819-ben kötöttek szerződést Steiner András órasmesterrel. E bővítés fontos eleme a karról északi irányba nyíló tér kialakítása, melyet le-

véltári funkcióval létesítettek. Boltozatos terét kis méretű ablak és kőkeretes, vas lappal záródó ajtó védte, sőt máig fennmaradtak rácsos ajtóval záródó levéltári polcai is. A helytörténeti irodalomban felmerül, hogy megépülte után e korszerű, tűzbiztos helyen őrizték az öt koronaváros okleveleit, melyek csak a 19. század végén, Lehotzky Tivadarnak köszönhetően kerültek innen elszállításra. Tehát a templom e jelentős beavatkozással járó munkák során nyerte el jelenlegi tömegét, térstruktúráját. Egy 1824-ben készült térképen már ebben az alaprajzi elrendezésben ábrázolták. Szabadon álló, fából ácsolt haranglábja ekkor már nem állt, viszont még magas fal övezte az egyházat. Kialakítása, magassága hasonló lehetett a viski kerítőfalhoz. Felépítésükre Huszthoz és Viskhez hasonlóan a 16–17. században kerülhetett sor. 1862-ben viszont e fal már nem állt, mivel a Lám Sándor akvarelljén helyén egy alacsony, feltehetően fából készült palánk övezi a templomot. Harangjait 1848-ban ugyan hadi célokra

A szentélyboltozat délkeleti gyámköve

Munkács várába szállították, de mivel nem kerültek beöntésre, így azokat 1861-ben visszakaphatta a gyülekezet. Napjainkra viszont közülük csak az egyik, 1836-ban öntött maradt fenn, a másik kettőt az I. világháború idején hadianyag gyártásra használták fel. Ezeket 1923-ban és 1930-ban pótolták. Utolsó bővítményét 1857-ben toldották a szentély keleti oldalához, melyben a szószékre vezető lépcsőt alakították ki.

Szentélyének új berendezése, szószéke, orgonája és belső kifestése 1850–60 között készült el. Elsőként intarziás úrasztalát és papi székét kivitelezték 1853-ban. Ugyanebben az évben állították márványozó festésű orgonáját. Végül 1857-ben emelték fehér alapszínű, aranyozott ornamentikával díszített szószékét. Ezt követően készült el a falfelületek te-

átrális kifestése. Szentélyét neobarokk stukkót imitáló boltozatfestéssel, diadalívét színpadi függönyhöz hasonló, hatalmas drapériával, hajóját pedig óriási pillérekkel, felette futó konzolos párkánnyal, ornamentális frízzel díszítették. Famennyezetét 1934-ben 36 (12×3) táblával egészítették ki, melynek ornamentikája egyszerű eszközökkel követi a 18. század közepén készülteket, de egy kazettán megfestették a templom nyugati homlokzatát is. Berendezése 1935-ben egészült ki a biedermeier papi szék párdarabjával. Korábban bükkfaszindellyel fedett tornyát 1903 bádogozták. Jelentős bővítést, átépítést vett tervbe a gyülekezet az 1910-es évek elején. Tóásó Pál budapesti építész tervváriációkat készített a munkához, de a presbitérium nehezen hozott döntést a jelentős anyagi teherrel járó

A szentélyboltozat északnyugati gyámköve

munkálatokról. Tóásó kilenc, gondosan kidolgozott, akvarellal színezett, paszpartuzott tervlapján olyan radikális átépítést vázolt fel, mely a középkori templom teljes elbontását eredményezte volna. E munkálatok léptékét jól mutatja, hogy a 19. századi bővítéskor a 600 fő befogadására alkalmas templom helyett egy több mint 1500 lélek befogadására alkalmas épületet emeltek volna. Csupán a korábbi épület tornyát tartotta volna meg! 1913-ban árvíz-károk miatt vált szükségessé nagyobb javítás elvégzése, majd az első világháború kitörése miatt végleg lekerült a napirendről a bővítés terve. 1924-ban hatalmas tűz ütött ki a belvárosban, mely belekapott a templom fazsindelyes héjazatába. Nagyobb kár ugyan nem keletkezett, de ezt követően történt meg a zsindely cseréje. Helyette került fel a ma is látható eternitpala fedés. Elektromos világítást 1928-ban vezettek be a templomba. Homlokzatának jelentős változásokkal járó utolsó felújítására 1999-ben került sor. Ekkor történeti vakolatait eltá-

volították, helyette pedig elkészült a jelenleg is látható egyszerűbb tagolású cementvakolat, amely fehér alapszínű, kiemelkedő architektúrája pedig szürkés színezést kapott. Az ezredfordulón megduplázták ablakait, ami azt jelenti, hogy belső falsíkján is ablakszerkezeteket helyeztek el. Ezt követően került sor a 19. század közepén készült díszítőfestés átfestésére. Az élénk színezésű teátrális dekoráció helyett falfelületei a református hagyományokkal jobban egyeztethető fehér festést kaptak. Rajta csupán néhány feketével felfestett ígehely, diadalívén pedig református címer került megfestésre. 2001-ben megkezdődött a famennyezet „megújítása”, amely az első ütemben megcsiszolást és teljes átfestést jelentett. E munkák a nyugati oldalon indultak, majd a Teleki Alapítvány közreműködésének köszönhetően a többi felületen csak új, lemezre készült letakarással folytatódtak. Ma csupán egyetlen feliratos tábla tekinthető meg eredeti állapotában.

A szentélyboltozat északkeleti gyámköve

2014 és 2018 között a Rómer Flóris Terv támogatásával, a Teleki Alapítvány irányításával több lépésben valósult meg a gombafertőzött padolás és a padok cseréje, a falfelületek megtisztítása és újrafestése, majd az ajtók és a történeti asztalosszerkezetek szakszerű helyreállítása. Ebben az időszakban kerülhetett sor a kivitelezési munkákat megelőző vagy az azokkal párhuzamosan folytatott restaurátori kutatásokra, melyek során több középkori műrészlet és falképtöredék került felszínre. Mivel levéltári forrás a kora újkorból, de még a 19–20. századból is alig-alig maradt fenn, illetve a fennmaradt anyag is nagyrészt feltáratlan, kutatatlan, kutathatatlan. Így ma még a legtöbb új információt a templom szakaszosan megvalósuló felújítási munkáihoz kapcsolódó előzetes, de természetesen nem teljességre törekvő szondázó kutatásokból nyerhetjük.

Egyre fogyatkozó, öregedő gyülekezete ma is erején felül gondoskodik a város főterén álló templom jó karban tartásáról, melynek építése és megújítása során több párhuzamosság fedezhető fel a közeli Visk református templománál alkalmazott megoldásokkal. Tehát nem zárható ki, hogy több alkalommal is azonos, vagy közel egy időben azonos módon gondolkodó mesterek dolgozhattak e két templomban. Már az építés első fázisában azonos ornamentikával – tölgylevelekkel és makkal, illetve szőlőlevelekkel és -fürtökkel – díszített gyámköveket alkalmaztak. Visken is ezzel megegyező mustrájú, de a técsőinél finomabb kidolgozású faloszlopfejeket faragtak. Magas, 16. századi kerítőfalaikat is közel azonos időpontra keltezhetjük. Végül a 18. század közepén ácsolt huszártornyai és a hajó délkeleti sarkainál emelt, szabadon álló haranglábjaik is azonos elgondolásra, akár azonos mesterekre utalhatnak.

A mai templom öt egységből áll, melyből egyenes záradéku szentélye és a hajó keleti kétharmada bizonyosan középkori. Nagy valószínűséggel ma a szentéllyel nagy ívvel egybenyitott egykori sekrestyéje is egyidős lehet a szentéllyel. Hajójának nyugati bővítmenyét és tornyát 1806–18 között emelték. Utolsónak megépült keleti toldalékát a jelenlegi szószerkék elkészítésekor 1857-ban alakították ki.

Középkori épületrészein kívül csupán 45°-os szögben lecsapott, tört kőből kifalazott egyszerű lábazat fut körbe. Párkány viszont nem koronázza falait. A hajó esetében erre nem is számíthatunk, mi-

vel, ha volt egyáltalán középkori párkánya, az a 18. századi építkezésnek esett áldozatul, mikor falkoronáját jelentősen megemelték. Benti kutatásainknál a hajóban kb. 2 méteres falkorona emelést figyeltünk meg. Erre minden bizonnyal az 1740-es években elvégzett helyreállítás alkalmával került sor. Párkány csupán a 19. század elején történt nyugati bővítés idején készült, a robusztus támpillérektől nyugatra eső szakaszon található. Szentélye őrizte meg a legtöbb középkori műrészletet. Déli ablakait átalakították, jelentősen kibővítették, így azok középkori kőkeretei nem maradtak fenn. Erre a beavatkozásra is minden bizonnyal a templom 18. század közepén történt újjáépítésekor került sor. Ellenben keleti ablakai megőrizték középkori részletformáikat. Egyes szentélyzáradékát két keskeny, tölcséres béléttű ablak töri át, melynek felületét vastag kőporos vakolat fedte. Kávájuk függőlegesen elhelyezett réteggövei ma is a helyükön vannak, íves záradékkukat viszont már kissé aszimmetrikusan, vakolatból alakították ki, melyen a középkori kifestéssel egyidős, márványozást imitáló dekoráció található. Bélétnak felső részének érthetetlen, semmilyen történeti formával össze nem egyeztethető megoldása indokolta alapos vizsgálatát. Vakolatrétegének eltávolítása után láthatóvá vált, hogy itt egy korai ablakmérőről van szó, melynek karéjait habarcsba ágyazott tégladarabkákkal kitöltve tüntették el. A tégladarabok beszorítása során a kő felületét borító vastag festékrétegek nagyrészt megsemmisültek, de mindennek ellenére néhány ponton felfedezhetők korai vörös festésmaradványok. Az egyetlen lapos kőből kifaragott mérmű fent kisebb három karéjban záródik, de alul is háromkaréjos formát mutat. Kisebb áttörések is gazdagítják és ezeknél minden esetben finom élszedést alkalmaztak. Ennek az ablakpárnak a legközelebbi párhuzama az ugyancsak egyenes szentélyzáradékú kigyósi református templomban található. Kigyóson, akárcsak Técsőn, nem található támpillérek a szentélyen, de Kigyóssal ellentétben Técsőn fennmaradt a szentély építéskori bordás keresztboltozata. Hengeres profilú bordái lapos, tárcsa alakú zárókőben egyesülnek. E zárókövet az ablakmérművekhez hasonlóan vastagon átvakolták, de a kutatás során feltárhatóvá vált egykori plasztikus díszítése. Középiütt apró rozetta, míg körülötte öt stilizált tölgyfalevél fut körbe. Felületét már a középkorban színezték, melynek első rétege fekete.

Az Utolsó vacsora ábrázolásának részlete

Ezt legalább két alkalommal megismételték, majd szürke és vörös színezést kapott, végül vagy a 18., vagy a 19. századi átalakítás során vakolták le. Boltozati bordáit is színezték, melynek korai periódusában fehér alapon vörös mustrák jelentek meg. Ezt több alkalommal is átfestették, de mivel a felette lévő rétegek védelme érdekében csupán kis területet tártunk fel belőle, ezért kiosztásának rendszere ma még nem rekonstruálható. Bordái kb. két méter magasságban plasztikusan faragott gyámkövekről indulnak, melyeket a középkorban ugyancsak színezték. Sajnos ezek plasztikája jelentősen károsodott, így minden bizonnyal a 18. századi helyreállításkor vakolattal fedték el és egyszerű kúp alakúvá alakították. Délkeleti gyámkövét 2002-ben már teljesen ép állapotban sikerült feltárnunk, ami a viski faloszlopfejezethez hasonló, összefonódó indára kapcsolt hatalmas tölgyleveleket és makkpárokat ábrázol. Alsó részén itt is ötszirmú, negyed rozetta jelenik meg. Másik három konzolja a 2013–2016 között végzett kutatások során került feltárássra. Közülük az észak-

nyugati ugyan sérült, de viszonylag jó állapotú. Motívumai megegyeznek a vele átlósan elhelyezkedő tölgyleveles gyámkőével. Az északkeleti sarokban található viszont sokkal töredékesebb, de mindennek ellenére jól láthatóan szőlőleveleket és fürtöket ábrázol. Alsó része ugyan roncsolt, de minden bizonnyal itt is rozetta kapott helyet. Sajnos a délnyugati konzol olyan mértékben károsodott, hogy csak feltételezhetjük, hogy itt is szőlőleveles motívum jelent meg. Boltozatsüvegeinek és falfelületeinek vizsgálata is hozott új eredményeket. Középkori boltozatvakolatai jórészt megsemmisültek a 18. század elején történt pusztítás, illetve az évtizedes fedetlenség miatt. Mindennek ellenére boltvállainál több ponton fél-fél m² felületen maradt középkori festett vakolat. Értelmezhető részleteket ugyan nem találtunk, így azok bemutatására sem került sor, annyi azonban megállapítható, hogy figurális ábrázolásokról van szó, mivel drapériatöredékek és kezek kerültek felszínre. Ilyen részlet legnagyobb felületen a délkeleti csegelyben maradt fenn, ahol min-

Az Utolsó vacsora ábrázolásának részlete

den bizonyosan egy félalak foglalt helyet. Az is megfigyelhető, hogy a bordák mellett összefonódó indák alkottak keretet, illetve a legalsó ívháromszögeket plasztikus hatású, kék alapszínű mezőkkel zárták le. Színvilága mindenütt redukált, ami részben a templom felégetése intenzív hőhatásának, részben az azt követő beázásoknak tudható be. Így ma fehér alapon a vörös szín árnyalatai dominálnak, néhol jelenik meg csupán kék és fekete.

Boltsüvegeinek vizsgálatakor az is kiderült, hogy záróköve körül a 18. század közepén is készült ornamentális festés. Itt fehérre meszelt alapon, a szürkés szín árnyalataival, nagyméretű, szív alakú, barokkos mustrákkal dekorálták a felületet. Az egykor négy, megközelítően szimmetrikus motívumból mára csak három maradt fenn, mivel a nyugati olda-

lon elhelyezkedő megsemmisült a boltsüveg beszakadása miatt. Itt a középkorban lapos kövekből falazott boltsüveg a 19–20. században beomolhatott, amit téglával falaztak vissza. Ekkor viszont már nem láthatták a motívumokat, vagy nem volt igényük annak kijavítására, pótlására. Szentélyének felületeit egykor beborító freskóvakolatai nagyrészt megsemmisültek a 18–19. századi pusztítás, beázás, majd az azt követő vakolatjavítások, cserék során. Hatalmas károkat okozott a sekrestye szentéllyel történt összenyitása is, ahol a felső részeken hatalmas szerkezeti repedések alakultak ki. Mindennek ellenére itt, az északi fal homlokív alatti szakaszán fennmaradt egy több mint 6 méter hosszú, középtű 2 méter magas képmező. Sérülései ellenére úgy véljük, hogy itt egy nagyméretű Utolsó vacsora kompozí-

ció került megfestésre. Az is egyértelműen megállapítható, hogy az al fresco technikában festett falkép első réteggént jelenik meg a törtkő falazaton. Falazatának egyenetlenségei miatt e vakolat vastagsága 2 és 25 mm között váltakozik. Jelentős károk ott keletkeztek, ahol a nagyméretű kövek felületére csak néhány milliméter vastagságban hordták fel a vakolatot. A képmezőn közel egyforma magasságban hat ép arcot tártunk fel, de mellettük még öt vörössel festett dicsfényt is azonosítottunk, így minden biztonnal az asztal körül helyet foglaló Krisztust és apostolait ábrázolta itt a művész. Mivel önállóan ez a kompozíció a legritkább esetben jelenik meg középkori falképfestészetünkben, így joggal feltételezhetjük, hogy egy nagyobb passióciklus része lehetett, mint a közeli Gerényben, vagy a történeti Magyarország más 14–15. századi falképciklusaiban: Gecelfalva, Gelence, Küküllőkörös, Ludófalva, Nagytótlak, Ohtina, Podolin, Kilyén, Zsegra stb. templomaiban. Az arcok mellett a kezeket sikerült

eddig feltárnunk, de az apostolok előtt elhelyezkedő asztal még további tisztítást igényel, mivel előtte a falazat repedéseit kellett kitisztítani, kitölteni, meggyengült vakolatait stabilizálni. A feltárt részletek alapján itt is egyértelmű, hogy a fent jelzett okok miatt ugyancsak redukált színvilággal kell számolnunk. Itt is dominánsak a vörös árnyalatai és a szürkés-kék háttér, csupán az arcokon jelennek meg okkersárga árnyalások és fehér csúcspények. Alkotójuk ugyan nem tartozhatott a kiemelkedő művészi képességű mesterek közé, mivel a feltárt kezeket és az arcokat erősen stilizálva, robusztus, dinamikus ecsetvonásokkal tette fel. Drapériakezelése sem emelkedik a középszer fölé, mégis jelentős alkotásnak kell tekintenünk! Szakács Béla Zsolt érvelése szerint a templomot a 13. század legvégén, de még inkább a 14. század elején emelhették, így kevés datáló elemet tartalmazó, de első réteggént megjelenő freskóit a magunk részéről a 14. század elejére keltezzük.

Az Utolsó vacsora ábrázolásának részlete

Diadalívének nagyméretű faragott köveiről már korábban eltávolították történeti vakolatait és festésrétegeit, így ott szondáinkban értelmezhető festett dekorációnak már nyomát sem találtuk. Mivel a szentély padjainak elmozdítására most nem volt lehetőségünk, így papi ülőfülkéjének, szentségtartó fülkéjének vizsgálata nem történhetett meg.

Hajójában középkori műrészlet alig maradt fenn. Legépebben csúcsíves déli kapuja őrződött meg, de annak is csupán bal oldali szárköve ép, míg a jobb oldalit vastag cementvakolatos javítással pótolták. Ép szárkövének plasztikáját kilaposító vastag átfestéseinek, illetve cementvakolatos átkenésének eltávolításakor láthatóvá vált finoman megmunkált hengertagos éle, melynek belső oldalán futó vájata szarvtagban ér véget. Déli homlokzatának két nyugatra eső ablakát a szentély déli ablakaival megegyező időpontban bővítették, így annak középkori kávája nem maradt fenn. Keletre eső, enyhén csúcsíves ablaka sem valószínű, hogy eredeti középkori formáját mutatja, mivel nincs a szentély keleti ablakaihoz hasonló, kőből faragott kávája. Ezeket tört kőből falazták és csupán bélletének közepén lelhető fel egy keskeny, alig 3 cm vastag, befelé élszedett kőkeret. Egykori nyugati falának kapuját elbontották, de nem zárható ki, hogy tornyán nyíló, 19. század elején készült ajtajának kialakításakor felhasználták egy szemöldökgyámos kapu felső elemét. A padlóburkolat cseréje során került felszínre egy gazdagon tagolt kapuszárkő-töredék, mely minden bizonnyal a korai építési periódusból származik és talán a nyugati kapuhoz vagy esetleg a sekrestyeajtóhoz tartozhatott. Két fontos középkori építészeti tagozatot sikerült még feltárnunk a hajó északkeleti és délkeleti sarkában. Mindkettő egy-egy levésett konzolnak a maradványa. Ezek kisebbek voltak és alacsonyabbról indultak, mint a szentély gyámkövei. Ezeket ugyan feltárva bemutattuk, de kiterjedtebb vizsgálatot nem végezhattünk összefüggésük pontos megismerésére. Így csak feltételezhetjük, hogy vagy egy szentélyrekesztő részletei lehetnek, de még az sem zárható ki, hogy egy-egy cibórium oltár boltozatának indításával van dolgunk. Északi falán a diadalívhez közel, kb. 2 m magasságban is feltártunk egy 0,5 m²-es, értelmezhetetlen középkori falképtöredéket, melynek vakolat-összetétele, készítéstechnikája és színezése megegyezett a szentélyben feltártakkal. Ennek

megléte viszont fontos információ arra vonatkozóan, hogy egykor a hajó falfelületeit is gazdag freskó-ciklus díszíthette. Végezetül meg kell említenünk azt a fontos tényt, hogy a diadalívnél a padlóburkolat cseréje során falmaradványok kerültek felszínre. Legépebb részlete egy tört kőből falazott, hosszirányú fal, mely a diadalív bélletétől 20-30 cm-re, kb. 3 m hosszan futott be a hajóból a szentélybe. Mivel kiterjedt vizsgálatára nem volt lehetőség, így ma még nem dönthető el, hogy itt egy korábbi épület maradványáról, vagy esetleg a szentélyrekesztőhöz tartozó alapozásról van-e szó. Érdeemes megemlíteni azt is, hogy helyi információk szerint a szentély alatt kriptá található, de ez az ezredfordulón készült betonpadló miatt nem vizsgálható.

Egykori berendezésének kiemelkedő jelentőségű darabja volt az a kőből faragott, hengeres felépítésű szószék, melynek elemeit még 2002-ben fedeztük fel, de kibontásukra csak 2016-ban nyílt lehetőség. Források szerint e szószékkosár párkányán felirat volt olvasható, melyről az Emlékkönyv így emléke-

Técső város címermadara
a 17. századi szószékmellvédőről

A szószék mellvéd ornamentális díszű eleme

zett meg: „A most is meglévő Chatedrát csináltatta faragott kőből Rosi Mihály, – kinek emlékezetére ezen 1853-od évben történt csinosítása alkalmával is jónak láttuk megújítani, a Chatedra párkányzatára írván ISTEN SZENT IGÉJE HIRDETÉSÉRE ROSI MIHÁLY KÉSZÍTETTE MDXXIX”. E különleges reneszánsz szószékkosár a 19. század közepéig szolgálta az igehirdetést. Ekkor köveit a szentély keleti toldalékában kialakított szószékfeljáró lépcsőjébe építették be. Az egykor kb. 30×40 cm nagyságú elemekből álló mellvédnek három ép ornamentális és egy Tecső címerével díszített eleme ismert, illetve egy feliratos tábla három töredéke. Szimmetrikus reneszánsz mustrákkal díszített, négyzetes tábláinak motívumai nem ismétlődnek, és míg közülük kettőn kidomborodó, egyen pedig, melyen párkányelem is megfigyelhető, bemélyedő díszítmények találhatók. Tecső címerállatát olaszkoszorú övezi, feliratos tábláján finoman metszett antikva betűs szöveg olvasható. Minden bizonynal eredetileg is színezték ezeket a kőelemeket, de felü-

A fakazettás mennyezet egyik eleme Tecső címerállatával

letükön több későbbi, élénk színű festéssréteg és fehér meszelés figyelhető meg. E rétegek viszont már olyan vastagok, hogy egykor élesen, de sekélyen metszett szövege eltömődött, értelmezhetetlenné vált, így egy vékony meszes glettel teljesen elsimí-

Az 1748-as famennyezet eleme

tották, majd fekete betűkkel megfestették ugyanazt a szöveget. Lehetséges, hogy erre a beavatkozásra a forrásban említett 1853. esztendőben került sor. E szöveg viszont nem azonos azzal, melyet forrásainkból ismerünk!

Fontos megemlékeznünk a 18. századi berendezés legjelentősebb darabjáról, hatalmas famennyezetéről. Az 1748-ban elkészült mennyezet 164 kazettából áll. Mihály Ferenc megfigyelései szerint e mennyezet ugyanannak a mesternek, illetve műhelyének munkája, aki a csengeri református templom famennyezetét készítette 1745-ben.

A técsői mennyezet ma is eredeti formájában látható felirata:

„Istenhez való kegyes indulat
tyából a técsői RefoR Szent:
Ecclesia csináltatta ezen me-
nyezett Szafz János Ur Fő Bi-
roflagaban Batizt János Úr
Egyházfiségában Az Ezer Hét
száz Negyven Nyoltsadik Eftende
jében – Pünkösöd havában”

Kazettáinak kétharmadát növényi ornamentika, harmadát pedig gazdag figurális kompozíciók díszítik. Osztóléceit is hullámzó indára komponált ornamentika gazdagítja. Tábláinak lendületes vonalvezetésű növényi ornamentikája rendkívül változatos,

két azonos motívum aligha található közöttük. Figurális kompozícióira is elmondható mindez, sőt a gyakrabban előforduló motívumok mellett (fiat vérével tápláló pelikán, szirén, Noé bárkája, kánaániták szőlőfürttel, egymással szembe forduló oroszlánok stb.) különleges, ritka ábrázolások is megjelennek (emberarcú, saját mellébe csípő pelikán, közös füleikkel háromszöget alkotó nyulak, szörnyalakon lovagló Nagy Sándor, Utolsó ítélet, Técső város címere stb.)

Sajnos a mennyezet ezredfordulón történt radikális megújítása miatt ma már csak lemezzel letakart harmada maradt fenn eredeti állapotában. A templom 19. századi nyugati bővítésének 36 kazettás mennyezetét 1934-ben készítették. 18. századi kazettáinak mintakincsét vették alapul. Felirata: „JAVÍTTATOTT ISÁK IMRE ESPERES LELKI PÁSZTORSÁGA ÉS TOPERCZER LAJOS FŐGONDNOKSÁGA ALATT 1934-BEN KÉSZÍTETTE LADÁNYI IMRE ASZTALOS FESTETTE BARAK JÁNOS 1934”

A templom berendezése fő elemének tekinthető úrasztala, papi széke és orgonája 1853-ban készült el, melyet 1857-ben egészített ki színvonalas szószéke. Sajnos e kegyes adományból emelt alkotás elhelyezésének esett áldozatul az a különleges késő reneszánsz szószék, melyet 1853-ban még megújítottak. A református templomfestészet utolsó korszakának jelentős alkotása volt az a teátrális kifestés, amely ugyancsak az ezredfordulóig díszítette a falakat. Mai ízlésünktől, református templombelsőről alkotott képünktől ugyan jelentősen eltér, mindennek ellenére fontos kordokumentumként tekinthetünk rá.

Összességében tehát elmondható, hogy a 13–14. század fordulóján felépült impozáns méretű templomban sok középkori műrészlet őrződött meg, melyeket jelentős újkori alkotások egészítenek ki és alkotnak korokon átívelő történeti egységet. Ezen alkotások megőrzése keletkezési koruktól függetlenül kiemelten fontos feladat.

Lángi József

IRODALOM

Igaz érdemnek szentelt emlék-könyv. 1853. (kézirat)

HENSZLMANN IMRE: A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. In: *Archaeologiai Közlemények*, IV (1864), 125–157.: 156.

HENSZLMANN IMRE: Honi műemlékeink hivatalos osztályozása VI. In: *Archaeologiai Értesítő*, XXI (1887), 266.

CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890, 445.

KOVÁTS J. ISTVÁN (szerk.): *Magyar református templomok.* Budapest, 1942, 618.

BÉLAY VILMOS: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei.* Budapest, Sylvester Nyomda, 1943, 13–14., 23–24., 205–208.

DESCHMANN ALAJOS: *Kárpátalja műemlékei* (Tájak–Korok–Múzeumok Könyvtára 2). Budapest, TKM Egyesület, 1990, 190–193.

GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998, 128.

TENKE SÁNDOR (főszerk.), P. SZALAY EMÓKE–KÜLLÖS IMRE (szerk.): *Magyar Református Egyházak javainak tára. Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros-Ugocsa Egyházmegye.* Budapest, Országos Református Gyűjteményi Tanács, 1999, 211–223.

SZÖLLÖSY TIBOR: *A Técsői Református Egyház története.* Técső, 2000.

MIHÁLY FERENC–LÁNGI JÓZSEF–DESCHMANN ALAJOS: *Técső, református templom. Állapotfelmérés és kutatási dokumentáció* (kézirat). 2002.

LÁNGI JÓZSEF: Kárpátalja, falképfelmérés. In: *Műemlékvédelmi Szemle*, XII (2002), 2. sz. 47–49.: 48.

TÓTH PÉTER: A Técső helynév eredetéről. In: *Magyar Nyelv*, CIV (2008), 208–210.

CSATÁRY GYÖRGY: *A máramarosi öt koronaváros levéltára 1326–1910.* Ungvár–Beregyszász, 2011.

GLÜCK LÁSZLÓ: *Az öt máramarosi város társadalma a 16–18. században* (PhD értekezés). Pécs, 2013.

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT: Técső, református templom. In: KOLLÁR TIBOR (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig.*

Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013, 303–306.

TISZABÖKÉNY

Görögkatolikus templom

Tiszabökény a magyar határ közelében, a Tisza bal partján fekvő település, mely Tiszaújlak városától, illetve határátkelőjétől mintegy 5 kilométerre keletre található. A tölgyfából összerótt 17. századi görögkatolikus templom a falu nyugati negyedében, a főutcához kapcsolódó telken áll. A templom szentélyével délkelet felé néz. Közeliében található a kisméretű középkori református templomot is.

A műemlékvédelem hazai gyakorlatában, kevés számuk miatt, igencsak ritkaságnak számít a boronafal- vagy gerendaváz, paticsfalás egyházi épületek megóvásának feladata. Ez a mai Magyarországra nézve érthető, mert az épülettípus erősen kötődik a hegyes, erdős régiókhoz, ahol a közelmúltig a fa volt a legolcsóbb építőanyag. A képet ugyanakkor árnyalja az a tény, hogy a Kárpát-medence egész területén a 17. és 18. században számos boronafalás vagy gerendaváz fatemplomot építettek, elsősorban a protestáns felekezetek. Ezeket azután a 18. és a 19. századokban cserélték le kőből, illetve téglából épített templomokra. Ezt a folyamatot illusztrálja Balogh Ilona „A magyar fatemplomok és fatornyok jegyzéke” címmel, az „Erdélyi Magyar Adatbank – Magyar fatornyok 100.” fejezetében megjelent, forráskutatáson alapuló gyűjtése. Mutatóban persze még akadnak ilyen emlékek szűkebb hazánkban is. Ilyen a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba áttelepített mándoki boronafalás görögkatolikus (1640-es évek) vagy Tákos község 1766-ban épített gerendaváz, paticsfalás református temploma.

A szakrális faépítészet álló emlékeit napjainkban elsősorban a Felvidék északkeleti, Lengyelország déli, délkeleti, Ukrajna Kárpátok menti térségeiben és a mai Románia számos régiójában, kiemelten annak északnyugati részén, a Máramaros-hegység tágabb vidékén találhatjuk meg nagyobb számban. Ezeket az épületeket ma becsben is tartják, amit a mai Kelet-Szlovákia, illetve a romániai Máramaros

térségében a világörökségi listára felvett nyolc-nyolc fatemplom is bizonyít.

Az épülettípus erősebben kötődik a görögkeleti és a görögkatolikus egyházi építészethez, annak is persze a hegyvidékeken fekvő településeihez. Ugyanakkor Lengyelország déli vidékein, valamint a Felvidék északi részén számos római katolikus, sőt néhány evangélikus fatemplom is áll még, ahogy ezt a világörökségi lista is tükrözi.

A Tisza mente beregi, szatmári, szabolcsi és zempléni szakaszaira a 17. és 18. századok folyamán telepítettek nagyobb számban görögkatolikus

A tornác könyökfái

Tetők párbeszéde...

vallású ruszin jobbágyokat, akik származási helyük szerinti ízlésben és építési szokásaik szerint építettek meg fatemplomaikat immár az Alföld északi peremén. Így volt ez Mándokon, de így történt Tiszabökényben is. Néhány esetben azonban új földesuraik segítségével az adott helyen elhagyott középkori templomokat, romokat hozták helyre, s „lakták be” a betelepülők. Ezeket az eseteket Terdik Szilveszter „Középkori eredetű görögkatolikus templomok” címmel, az „Athanasiana” folyóirat 32. számában (2010) megjelent tanulmánya veszi számba.

A fatemplomok építési szokásait egyszerre legalább három tényező alakította. Alapvetően formálták a Kárpát-medence középkori latin rítusú kő templomainak mintái, illetve bizonyos területeken a bizánci, a centrális elrendezésre törekvő építészeti hagyományok is. Ezek a történeti előképek határozzák meg napjainkig e fatemplomok középkori jelle-

gű alaprajzait és tömegkomponálását. Értelemszerűen alakították a faépítészet lehetőségeinek korlátai és műszaki elvárásai is, s végül a helyi hagyományok, a lokális tényezők. Mindezek eredményeként a téma kutatói a Kárpát-vidék fatemplomait stílusjegyeik alapján tipizálták; az egyes típusokat vagy a ruszin népcsoportok lakóterületein jellemző előfordulásuknak megfelelően e csoportok neveihez társították (lemkó és bojkó típusú templomok), vagy egyéb földrajzilag körülírható területről (Tisza menti, vagy máramarosi típus), végül a templom helyétől kissé függetlenül, az alkalmazott formajegyek és az építés ideje alapján (archaizálás) nevezték el. A Kárpátok e térsége templomtípusairól magyar nyelven Puskás Bernadett két tanulmányában [„Templomépítészeti a történelmi Munkácsi Egyházmegyében a 15–16. században.” – Athanasiana 16 (2003) és a „18. századi fatemplom építészeti a Munkácsi Egyházmegyében” – Athanasiana 22 (2005)] olvashat az érdeklődő.

A tiszabökényi templomot nehéz tipizálni, elsősorban azért, mert annak megfigyelése, valamint az ismert adatok alapján is, azt egy korábbi, 1751-ben már álló, s nyilván más térszerkezetű épület szétszedésével és elemeinek részleges felhasználásával építették meg. A helyi, munkácsi egyházmegyei források szerint ez 1770–75 között történt.

Mai képe, a hajóval azonos szélességű szentély, valamint a poligonális szentélyvégződés alapján leginkább az archaizáló kategóriába sorolható. A templom jelenlegi alaprajzára és térszerkezetére nézve valóban a késő gótikus teremtemplomok juthatnak az eszünkbe. A templom alaprajza, tömege és térformálása nagyban hasonlít ugyanis azokhoz a késő gótikus egy ütemben épített teremtemplomokhoz (Nyírbátor gótikus templomai, Nagyszőlős és Munkács plébániatemplomai, Kismuzsaly stb.) vagy éppen azokhoz a késő románkori kő-, vagy téglatemplomokéhoz, melyek szentélye helyén – jellemzően a 15. században – új, a hajóval azonos szélességű sokszögzáródású szentélyt emeltek. Az átalakítással létrehozott számos teremtemplom közül a nem túl távoli vajai, bodrogszentesi és palágykomoróci református templomokat említhetjük. Alaprajzi összevetésben közeli rokonság mutatható ki a bevezetőben már említett, 1766-ban épült, paticsfalú tákosi templommal is. Tény az is, hogy a templom részletformálásában már szá-

A templombelső a helyreállítás megkezdése előtt

mos barokkos elem jelent meg az átépítés idején. Feltétlenül ilyen az unikális, a tizenkét szög öt oldalával záródó szentély, a tornác homlokfala, a babinec (előcsarnok) és a hajó közötti fal szokatlan áttörtsége és formálása és persze a toronygaléria hasonló hangvételi kezelése.

A templombelső térlefedése, a fából készült, enyhén kosáriréves dongaszerkezet (ami a szentély felett értelemszerűen cikkelyes kupolaboltozati formát vesz fel) e templomtípusnál ezen a tájon nagyon gyakori, ugyanakkor a történeti építészetben is a legtágabb időintervallumban felbukkanó megoldás.

A megelőző, nyilván kisebb méretű szétszedett templom alaprajza és tömegformálása minden bizonnyal a Tisza menti, vagy máramarosi – a hajónál keskenyebb, de ugyanígy egyenes, vagy sokszögzáródásos szentélyű, a hajóval azonban azonos szélességű babinecel és előtornáccal szerkesztett – templomtípushoz lett volna sorolható. Ilyenek többek között az avasfelsőfalusi, a szarvaszói, az alsórónai, az aknasugatagi, a szilágykorondi, végül a közép-, és felsőapjai templomok. (Bökényben még az a szó-

beszéd is járja, hogy a ruszinok templomukat eredeti lakóhelyükről a Tiszán úsztatták le ideig.)

Az épület karakterét meghatározó belső térszervezés kivétel annak külső tömegformálására is. A templomon egy azonos gerinc-, és párkánymagasságú, valamint kiülésű tetőidomot láthatunk. A hajót, az előcsarnokot és a tornácot egy kontyolt nyeregterítő fedi, mely a szentély fölött a tizenkét szög öt oldalával záródó sátoztetőbe (gúlafelületbe) fordul át. A fiatorony is a megszokott módon, a bejárati homlokfalra, illetve a karzatra támaszkodik, s a tetőgerinc főhomlokzat felé eső szakaszán, annak végén emelkedik ki a tetőből. A toronygaléria erőteljes áttörtsége viszont – ahogy már jeleztük – korábban nem volt jellemző sem a görögkeleti, sem pedig a görögkatolikus építészeti hagyományban. A minden oldalon két-két, körívet imitáló galérianyílás már a népi barokk építészet formakincséhez tartozik, s talán a környéken gyakori református haranglábak és huszár-tornyok formai megoldása ihlette meg. A tetőn elfoglalt helyzeténél fogva azonban itt ez az áttört megoldás a karzat beázását hozhatta magával. Értethető, hogy az egész tornyot – nyílásaival együtt –

horganyzott acéllemezzel be is bádogozták. Hasonlóan jártak el a templom tetőzetével is. Mindez – ismereteink szerint – 1982-ben történt. Ekkor vakolták be (rabicháló segítségével) a boronafalakat is, és betonozták le a belső járőfelületet.

Az 1982-ben véghezvitt munkák szemléletében közrejátszhatott az is, hogy az épületet akkor már elég régóta, a 40-es évek végétől, a betiltott görögkatolikus egyháztól elkobozva, az ortodox egyház birtokolta. Az ortodox liturgia elvárásainak pedig jobban megfelelt a zártság, a miszticizmus. Ezért nem pusztán véletlen, hogy a toronygaléria bedobozolásán túl, a nyitott előcsarnokot „befalazták” ekkor, s a hajó és a babinec közötti áttört, szinte csak jelképes elválasztást is zártabbá tették a mellvédzóna betétezésével. Még az eredeti dongaboltozati felületeket is eltakarták hatalmas, az íves felületekre hajlított farostlemezekkel. Ezeket lealapozták, s rájuk olyan nagyméretű, ám gyenge színvonalú szentké-

A tornác középső nyílása, háttérben a kötélfontos kapukerettel

peket festettek, melyek egy vakolt felület hatását keltették.

A megújítás így teljesen eltüntette a templom faszervezeteinek látványát, ami mögött az az egyszerű szándék is meghúzódhatott, hogy a már röstellt régi fatemplomot szilárd építésű épületté varázsolják át.

A templom csak néhány éve került vissza az egykori építető, a görögkatolikus egyház tulajdonába, miután a településen egy új ortodox templomot emeltek. Azt megelőzően, 1990 után, jó másfél évtizedig az ortodox és a görögkatolikus hívek közösen használták az épületet.

A jelenlegi, 2014-ben kezdődő helyreállításnak pedig előfeltétele volt a tiszta tulajdonosi háttér.

A legutóbbi helyreállítást megelőző állapotról számos leírást lehet adni, röviden szólva; ez az érdekes épület a teljes pusztulás szélére jutott. Mérlegelni kellett, hogy egyáltalán megmenthető-e! Tönkremenetelét a Tisza áradásai, a viszonylag magas talajvízszint, végül a rendkívül szakszerűtlen, javítási szándékkal végrehajtott beavatkozások okozták.

A templom 1982-es „megújítása”, falainak erősen cementes habarccsal történő bevakolása, valamint a belső tér lebetonozása azt eredményezte, hogy a talajpára hatványozott mértékben jutott a falakba. Mindezzel persze a legrosszabb történt, ami történhetett. Az amúgy is felnedvesedett, korhadt tölgyfagerendák természetes szellőzését ezzel megszüntették, és a faanyag pusztulása felgyorsult.

A cementes vakolatok és a betonburkolat 2015-ben történt eltávolítása után aztán minden fontos kérdésre választ kaphattunk. A műszaki problémák súlya megmutatkozott, részletei napvilágra kerültek, és az épület is további információkat szolgáltatott önmaga egykori építéstörténetéről. Egyértelművé vált egyrészt az átépítés ténye, valamint a további későbbi beavatkozások is megmutatták magukat.

Másodlagosan felhasznált, egykor ablaknyílásokat keretező gerendák kerültek elő a főbejárati homlokzaton, s felszínre került a bejárati tölgyfa kapu kötélfontos kerete is. Három különböző szinten előkerültek a befalazott és vakolat által elrejtett eredeti ablakok. Az alsó zónában – a talajtól mintegy fél méternyi magasságban – négy billenthető fatáblával zárható szellőzőnyílás, a szokásos ablakmagasságban négy kisméretű, téglány formájú ablak az eredeti keresztrácsokkal, míg a felső, pár-

kány alatti zónában újabb öt – ebből négy félköríves záradéku – ablak vált ismertté. Nagyon valószínű, hogy az íves záródású felső ablakok már a teremtemplom megépítésével és a fal magasításával összefüggésben készültek. Egyértelművé vált, hogy a vakolatbontás előtt ismert négy kosárféle záródású, nagyobb ablak, valamint a déli oldali hasonló záradéku bejárati ajtó a közelmúlt, valószínűleg az 1982-es megújítás produktuma. E nyílásoknak a vízszintes falgerendák megszakítását eredményező falba vágásával a templom állékonysága is tovább romlott. A kitámasztó könyökfák csaphelyei alapján kiderült, hogy a templom homlokzati falain egykor kis oldaltető (opaszannya) futott körbe, ami igen gyakori megoldásnak számít az ablakok védelmére, a csapadékvíz távoltartására. Kibontásra kerültek a tornác, a karzat alatti válaszfal és a toronygaléria íves nyílásai is. A farostlemezek lebontásával az eredeti boltozati felület is kiszabadult a takarásból, és azon előtűnt a csillagokkal díszített égszínkék, bár erősen kormos festés.

2015-ben, az építési munkákat megelőzően állapotfelmérés és szerkezet-helyreállítási terv készült. A helyreállítás műszaki értelemben a templom „víztelenítését”, a korhadt faelemek cseréjét, kiegészíté-

A kötélfonatos kapukeret részlete tisztítás és konzerválás után

A helyreállított templom nézete (tornácos homlokzata) nyugat felől

sét, szerkezeti megerősítését, látványát illetően pedig a bevakolás előtti állapotok visszaállítását, domináns megjelenítését tűzte ki célul, sok-sok egyedi részletmegoldással. 2016-ban a templom tartószerkezeteinek megerősítésére, a homlokzati boronafal új elemek beiktatásával történő helyreállítására, a fedélszék javítására és a tetőfelület zsindelezésére került sor. A beavatkozások eredményeként elhárult a templom további pusztulásának veszélye, és az eddig méltatlanul elfedett eredeti részletek is felszínre kerültek. 2017-ben beépítették az új ablakokat, elkészült a belső lambéria falborítás és a hajópadló padozat, a homlokzati szoknyatető (opaszannya), végül a homlokzati fűgák tömítése, a teljes felület esztétikai helyreállítása. 2018-ban történt meg a festett dongaboltozat javítása, tisztítása. A látszó fafelületek helyreállításában, a dongaboltozat elemeinek és festésének restaurálásában Szabó József farestaurátor működött közre.

A templom padjai a cikk lezárásáig még nem készültek el, míg értékes, bár többször átépített ikonosztáz falának helyreállítása, restaurálása a jövő feladata lesz.

Káldi Gyula

KONKORDANCIAJEGYZÉK

- Bádok (Bădești) – Erdély, Románia
Bodrogszentes (Svätušë) – Felvidék, Szlovákia
Énlaka (Inlăceni) – Erdély, Románia
Fancsika (Фанчикове, Fancsikove) – Kárpátalja, Ukrajna
Feketegyarmat (Iermata Neagră) – Partium, Románia
Gerény (Горяни, Horjani) – Kárpátalja, Ukrajna
Hontvarsány (Kalinčiakovo) – Felvidék, Szlovákia
Kámaháza (Kamovci) – Muravidék, Szlovénia
Kilyén (Chilieni) – Erdély, Románia
Kiszsolna (Jelna, Senndorf) – Erdély, Románia
Köröskisjenő (Ineu) – Partium, Románia
Küküllővár (Cetatea de Baltă) – Erdély, Románia
Laskó (Lug) – Drávaszög, Horvátország
Palágykomoróc (Паладь Комарівци, Palagy Komarivci) – Kárpátalja, Ukrajna
Szászsebes (Sebeș, Mühlbach) – Erdély, Románia
Técső (Тячів, Tyacsiv) – Kárpátalja, Ukrajna
Tiszabökény (Тисобикень, Tiszobikeny) – Kárpátalja, Ukrajna

Kiadja a Teleki László Alapítvány
Felelős kiadó: Dr. Diószegi László
Nyomdai munkák: Keskeny és Társai 2001 Kft.
Felelős vezető: Ifj. Keskeny Árpád

